

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ
XIV 1981
ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY

ΤΕΥΧΟΣ 1 ΑΘΗΝΑΙ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

«ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ»

«ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY»

(AAA)

Τὰ «Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν» εἶναι ἑξαμηνιαῖο περιοδικό γιὰ τὴν ἄμεση ἀρχαιολογικὴ ἐνημέρωση. Ἐκδίδονται ἀπὸ τὴν Γενικὴ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν κάθε Ἰανουάριο καὶ Ἰούλιο.

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ: ΗΩΣ ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ, Διευθύντρια
Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων

ΣΥΝΤΑΞΗ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Ἀθηνᾶ Γ. Καλογεροπούλου

ΣΕΛΙΔΩΣΗ: Λουίζα Μοντεσάντου.

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Κ. ΜΙΧΑΛΑΣ Α.Ε.

Εἰκόνα ἐξωφύλλου: *Σταυροπήγι Μεσσηνίας. Ναός Ἀγίων Ἰωάννου καὶ Νικολάου. Ἅγιος Φίλιπος(?). Λεπτομέρεια τοιχογραφίας.*

COPYRIGHT 1982: ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΑΠ

ΤΟΣΙΤΣΑ 1, ΑΘΗΝΑΙ (147)

«Athens Annals of Archaeology» is a periodical for the quick communication of the archaeological news from Greece. AAA is issued every January and July by the General Inspectorate of Antiquities and Restoration of the Ministry of Culture and Science.

DIRECTOR: EOS ZERVOUDAKI, Director of Prehistoric and Classical Antiquities

EDITOR: Athena G. Kaloyeropoulou

ART EDITOR: Louisa Montesantou

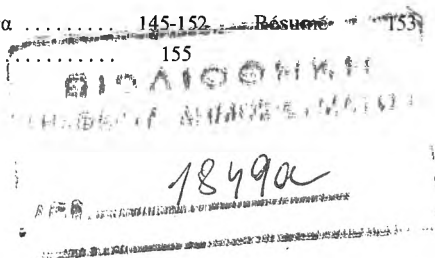
PRINTED: by K. MIHALAS S.A. Athens, Greece.

ADDRESS: TAP Service; Philhellinon 17, Athen

Picture on the cover: *Stavropighi in Messenia. Church of Saints John and Nicholas (Saint Philip?). Detail of the wall-painting.*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ</i>	Σελίδα	Page
ΤΑΚΗΣ ΜΟΣΧΟΣ-ΛΗΔΑ ΜΟΣΧΟΥ, Παλαιομανιάτικα. Οί Βυζαντινοί αγροτικοί οικισμοί της Λακωνικής Μάνης	3 - 28	Résumé 29
ΠΕΤΡΟΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ, Ἀρχαιολογικές εἰδήσεις ἀπὸ τὴν Εὐβοία, 1981	29 - 34	Summary 35 - 36
 <i>ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ</i>		
ΝΙΚ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Δίκλιτος σταυρεπίστεγος ναὸς βυζαντινῶν χρόνων	37 - 46	Résumé 46
Α. ΜΠΑΤΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, Δύο νέες ἐπιτύμβιες στήλες τοῦ Μουσείου Λαρίσης	47 - 52	Summary 53 - 54
ΥΑΝΝΟΣ ΛΟΛΟΣ, An unpublished Keftiu cup from Pylos	54 - 57	— —
Ι. ΦΟΣΣΕΥ, Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ὁρχομενοῦ	58 - 62	Summary 62
Λ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, Μυκηναϊκὸς θαλαμῶς τάφος στὸ Καστέλλο τῆς Κῶ	62 - 75	Summary 75
ΜΑΡΙΑ ΠΗΠΙΛΗ, Μία νέα κύλικα τύπου Σιάνας	76 - 83	Summary 84
Ι. ΛΥΡΙΤΖΗΣ, Ἀρχαιομετρία, Μία ἀναδυομένη ἐπιστήμη	85 - 91	Summary 91 - 92
Μ. ΟΕCΟΝΟΜΙΔΕS - ΗΕL. ΝΙCΟΛΕΤ, Note sur la trouvaille d'Éleusis 1883	92 - 94	— —
Γ. ΠΑΠΑΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ἡ στήλη τῆς Μυρτίας καὶ τῆς «Κηφισίας»	95 - 103	Résumé 104
ΑΔ. ΣΑΜΨΩΝ, Ἕνας οἰκισμὸς τοῦ Πρώιμου Σέσκλου στὴν Συριάδα Φθιώτιδος	104 - 132	Summary 133
ΡΗΥΛΛΙS L. ΗΜΜΑΝ, Once again the royal tomb at Vergina	134 - 144	— —
ΑΘΗΝΑ Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ἐπιγραφικὰ Σύμμεικτα	145-152	Résumé 153
ΑΔΔΕΝΔΑ ΕΤ CΟRΡΙΓΕΝΔΑ	155	

Είκ. χρ. Ι. Σταυροπήγι Μεσσηνίας. Ναός Ἁγίων Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου καὶ Νικολάου. (Ἅγιος Φίλιππος). Λεπτομέρεια τοιχογραφίας (13ου αἰ.).

Είκ. χρ. ΙΙ. Σταυροπήγι Μεσσηνίας. Ναός Ἁγίων Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου καὶ Νικολάου. Τμήμα τοιχογραφίας (τῆς Ἀναλήψεως) 13ου αἰ.

ΠΑΛΑΙΟΜΑΝΙΑΤΙΚΑ. ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΑΓΡΟΤΙΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΛΑΚΩΝΙΚΗΣ ΜΑΝΗΣ

Ἡ προσπάθεια συλλογῆς στοιχείων καὶ ἡ μελέτη τῶν προβλημάτων τῆς ἱστορικῆς καὶ μνημειακῆς τοπογραφίας τῆς ἀρχαίας περιοικίδος χώρας στὴ γεωγραφικὴ ἐνότητα τῆς Λακωνικῆς Μάνης (σημ. ἐπαρχίες Γυθείου καὶ Οἰτύλου), ὁδήγησαν στὴν παράλληλη ἐξακρίβωση πλήθους βυζαντινῶν θέσεων σὲ ὁλόκληρη τὴν ἔκταση τῆς χερσονήσου*. Ἡ διαχρονικὴ συνεξέταση τῶν οἰκιστικῶν συνόλων, ἀρχαίων

καὶ μεσαιωνικῶν — ἔτσι ὅπως διατυπώθηκε πρόσφατα ἀνάμεσα στὰ ἄλλα desiderata γιὰ τὸν περιβάλλοντα χῶρο τῶν περιοικίδων πόλεων ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Ernst Kirsten¹ — θεωρήθηκε ἐπιβεβλημένη, «γιατὶ μπορεῖ ἴσως νὰ δείξει ποιά ἦταν ἡ πραγματικὴ φύση τῆς συνέχειας ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, παρουσιάζοντας κάποιες ἀπὸ τὶς ἐκδηλώσεις της»².

Στὴν εἰσαγωγικὴ προδημοσίευση τοῦ

* Ἐπισημαίνουμε ἂν ὄχι τὸν προσωρινό, πάντως τὸν γενικό χαρακτήρα αὐτῶν τῶν πρώτων παρατηρήσεων, ποὺ σὲ καμιὰ περίπτωση δὲν ἀποσκοποῦν νὰ καλύψουν ὅλες τὶς πλευρὲς τοῦ θέματος. Ἐκτενέστερα συμπεράσματα, σχετικὰ μὲ τοὺς παλαιομανιάτικους οἰκισμοὺς τῆς Λακωνικῆς Μάνης, ἐλπίζουμε νὰ διατυπώσουμε μελλοντικὰ σὲ μιὰ συνθετικὴ μονογραφία. Εὐχαριστοῦμε τὸ Δ.Σ. τοῦ Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Σ. Ὠνάσης» (Ἑλληνικὸ Τμῆμα Ὑποτροφιῶν καὶ Ἐρευνῶν) γιὰ τὴν οἰκο-

νομικὴ κάλυψη μέρους τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος.

1. E. Kirsten, Οἱ περιοικοὶ τῆς Σπάρτης. Μία γεωγραφικὴ καὶ ἱστορικὴ μελέτη. Πρακτικὰ Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, τ. Α', Ἀθῆναι 1976, 107. Βλ. καὶ Die griechische Polis als historisch - geographisches Problem des Mittelmeerraumes. Colloquium Geographicum, Band 5, Bonn 1956, 103 - 106.

2. X. Μπούρας, Κατοικίες καὶ οἰκισμοὶ στὴ

ἀκολουθεῖ, σημειώνονται οἱ πρῶτες συνοπτικές παρατηρήσεις πού προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν φυσικῶν διαιρέσεων, τῶν γεωμορφολογικῶν συνθηκῶν, τῆς χρήσης τοῦ ἐδάφους καὶ τῶν σχέσεων ἐδάφους καὶ οἰκισμῶν. Αὐτὲς οἱ παρατηρήσεις συναρθρώνουν μιὰ πρώτη προσέγγιση τῆς ἔρευνας γιὰ τὴ χρήση καὶ τὴ λειτουργία τοῦ δεδομένου χώρου στὴν ἀρχαιότητα καὶ τὴν βυζαντινὴ περίοδο. Ἰδιαίτερα στὴ χαρτογράφηση, ἢ διασταύρωση τῶν ἀρχαίων καὶ βυζαντινῶν θέσεων στοιχειοθετεῖ μία πρώτη ἀνάγνωση τοῦ περιβάλλοντος χώρου καὶ τῆς ἀνθρώπινης κατοίκησης στὴ Λακωνικὴ Μάνη.

Ἡ παρουσίαση μέρους ἀπὸ τὴ συλλογὴ στοιχείων πού συγκεντρώνουμε δὲν ἀποτελεῖ ἐργασία γραφείου. Στὰ πλαίσια μελέτης τῆς ἱστορικῆς τοπογραφίας καὶ ἱστορίας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τὰ κενὰ τῶν ἀνασκαφικῶν παρατηρήσεων καὶ τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας προσπαθοῦμε νὰ γεφυρώσουμε μὲ τὴν ἐπιτόπια ἔρευνα³, πού συνεχίζεται (1981) στὸ ἔργο τῆς Λακωνικῆς Μάνης.

Ὅσο γιὰ τὰ χρονικὰ ὄρια, σ' αὐτὸ τὸ στάδιο κοινοποίησης τῆς ἔρευνας, πρακτικοὶ λόγοι ἐπιβάλλουν κάποια ὑποτυπώδη καί, πάντως, αὐθαίρετη τομὴ ἀνάμεσα στὴν ἀρχαιότητα καὶ τὰ βυζαντινὰ

χρόνια, γιὰ τὰ ὁποῖα κυρίως θὰ μιλήσουμε ἐδῶ⁴. Ὁ πρῶτος, ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε, ἀπὸ τοὺς σύγχρονους, πού ἀντιλήφθηκε τὴν ὑπαρξὴ βυζαντινῶν ἰχνῶν στὴν κατασκευὴ τῶν « παραδοσιακῶν » σπιτιῶν τῆς Μέσα Μάνης ἦταν ὁ Φερδινάνδος Aldenhoven. Στὸ ὁδοιπορικό του παρατηρεῖ — καὶ εἶναι ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες πληροφορίες πού μᾶς δίνει ἀπὸ πρῶτο χέρι — πὼς στὸν Πύργο, οἰκισμὸς τῆς Δυτικῆς Λακωνικῆς Μάνης, πολλὰ σπίτια ἐδράζονται σὲ σύγχρονες κατασκευές (sc. ὄχι ἀρχαῖες καὶ ὄχι τοῦ 19ου αἰ.), πού ἀποτελοῦνται ἀπὸ λαξεμμένες πέτρες ἐν ξηρῷ καὶ « ἔχουν μιὰ τέλεια ὁμοιότητα μὲ τὶς κυκλώπειες κατασκευές »⁵. Ἡ φράση παραπέμπει σὲ

4. Ἡ ἔρευνά μας χρωστᾷ πολλὰ στὴν προβληματικὴ τοῦ σημαντικοῦ δημοσιεύματος : H. Antoniadis - Bibicou, Villages désertés en Grèce. Un bilan provisoire. Στὸν τόμο Villages désertés et histoire économique. XIe - XVIIIe siècle. E. P.H.E., VIe Section, CRH, Paris, S.E.V.P.E.N. 1965, 343 - 417 (ἑλλην. μετ. Σ.Ι. Ἀσδραχᾶ, Ἐρημωμένα χωριά στὴν Ἑλλάδα, στὴ συλλογὴ : Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Ἀθήνα 1979, 193 - 259). H. Ahrweiler, Les problèmes de la géographie historique byzantine. The Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies (Oxford 1966). London 1967, 465 - 473.

5. F. Aldenhoven, Itinéraire descriptif de l'Attique et du Péloponnèse. Athènes 1841 et 1854, 343 : plusieurs maisons ont pour bases *des constructions modernes* faites en pierres sèches et qui ont une parfaite ressemblance avec les constructions cyclopéennes (ἡ ὑπογράμμιση δική μας). Ἀντίθετα, ὁ Bursian, πού ὀρθᾶ ἐπισημαίνει τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἀρχαίας κώμης στὸ ὄροπέδιο Ὅρος καὶ δίνει σύντομη περιγραφή τῶν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν πού εἶναι ἐντοιχισμένα στὶς βυζαντινὲς ἐκκλησίες, δὲν ἀναφέρεται καθόλου στὸ ἐκτεταμένο παλαιομανιάτικο οἰκισμὸ τοῦ ὄροπέδιου : C. Bursian, Ueber das Vorgebirg Tainaron. AKBAW I Cl, Bd. VII, III Abth. München 1855, 789.

βυζαντινὴ Ἑλλάδα. Στὴ συλλογὴ ἄρθρων, Οἰκισμοὶ στὴν Ἑλλάδα (ἐκδ. Ο.Β. Δουμάνης - Ρ. Ολίβερ). (Ἀθήνα) 1974, 30.

3. Ὁ Α. Schnapp σημειώνει: seule, en effet, une étude locale menée avec les techniques classiques de l'archéologie du terrain et de la géographie historique pourrait amener à la restitution concrète de la chôra d'une cité grecque. Στὴ συλλογὴ ἄρθρων, Problèmes de la terre en Grèce ancienne (ἐκδ. Μ. Ι. Finley). Paris — La Haye 1973, 308. Τὸ αἷτημα παραμένει ἐπὶκαιρο, κυρίως γιὰ τὴ σπουδὴ τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου στὴν βυζαντινὴ περίοδο.

Εικ. 1. Παλιόπυργος Πυρρίχου. Άποψη τοῦ οἰκισμοῦ ἀπὸ Α.

κάποια ἄλλη περιγραφή, στὴν ἐλεγμένη ἀξιόπιστη μαρτυρία (1447) τοῦ Ciriaco de' Pizzicoli, σχετικὰ μὲ τὴν κατασκευὴ σπιτιῶν στὴν περιοχὴ τῆς Κολοκυθιάς (Ἄνατ. Λακ. Μάνη): Etenim hisdem locis homines, plurifariammodis antiquum servare ritum cognominus, nam quisque suas per rura

casas magnis polygonique et antiqua arte compositis lapidibus aedunt. Ac cisternas quoque manu longo tramite effodientes ingentibus et septipedum saxis protegunt⁶.

6. R. Sabbadini, Ciriaco d'Ancona e la sua descrizione autografa del Peloponneso trasmessa da Leonardo Botta. *Miscellanea Ceriani*. Milano 1910,

Οί «μεγαλιθικές»⁷ αυτές κατασκευές δὲν εἶχαν πάντοτε τὴν ἴδια ἐρμηνευτικὴ τύχη. Σπίτια καὶ στέρνες πρόσφατα συνδέθη-
καν καὶ ταυτίστηκαν μὲ «πολὺ γνωστὰ με-
γαλιθικὰ μνημεῖα καὶ ὑπόσκαφους διαδρό-
μους» τοῦ Wessex, τὶς ναветας τῶν Βα-
λεαρίδων ἢ τὰ sessi τῆς Pantelleria⁸.

218 (F. 122^v) = Fontes Ambrosiani. II. Classici e
Umanisti da Codici Ambrosiani. Firenze 1933, 28.
(Κρατῶ ἐδῶ τὴ μεταγραφὴ Sabbadini, Fontes δ.π.
Μιά νέα φιλολογικὴ ἐκδοσὴ, μὲ μετάφραση καὶ
σχολιασμό, ἐπιχειρεῖται στὸ τμήμα F. 110^r - F. 121^v
τοῦ κώδικα Ambrosianus - Trotti 373, ποὺ ἀναφέ-
ρεται στὴν περιήγησιν τῆς Λακωνικῆς Μάνης.
— Α. Μ.).

7. Γιὰ θρησκευτικὰ μόνο μνημεῖα, H. Megaw,
Byzantine Architecture in Mani, BSA XXXIII
(1932-33) 138 - 139 (Primitive Chapels) καὶ Πίν.
σ. 162. Ν. Β. Δρανδάκης, ΠΑΕ 1960, 233 - 235·
1974, 120, 129· 1975, 184 - 189. 'Ο ἴδιος, 'Αγιος
Παντελεήμων Μπουλαριῶν, ΕΕΒΣ ΛΖ' (1969 -
1970) 437. 'Ο ναὸς τοῦ 'Αι-Λέου εἰς τὸ Μπρί-
κι τῆς Μάνης, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τόμ. ΣΤ' (1970 -
72) 153 - 154. Ν. Μουρική, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ
'Αγ. Νικολάου στὴν Πλάτσα τῆς Μάνης. 'Αθήνα
1970, 20. 'Εκδοσὴ τῆς Τραπέζης 'Αττικῆς.

Πρόσφατη χρονολογικὴ κατάταξι τῆς εἰκο-
νογράφου ἀριθμοῦ παλαιομανιατικῶν ἐκκλη-
σιῶν στὴν 'Ανατ. Λακων. Μάνη : Ν. Β. Δρανδάκης
- Ε. Δωρῆ - Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδη, 'Ε-
ρευνα στὴ Μάνη, ΠΑΕ 1978, 135 - 159. Γιὰ μεγα-
λιθικὰ κτίσματα : Χ. Καλλιγᾶ, 'Η ἐξέλιξι τῶν
οἰκισμῶν στὴ Μάνη. Οἰκισμοί, δ.π. 120 - 121,
εἰκ. 9 - 14. 'Ολόλιθες κατασκευές, μεγαλιθικὰ :
'Ομάδα Μελετῶν 'Αρκαδία 2. Πελοπόννησος - Νό-
τια 'Επτάνησα. Οἱ παραδοσιακοὶ οἰκισμοὶ τους.
(Τελικὴ ἐκθεσὴ μελέτης ἐντοπισμοῦ καὶ κατα-
γραφῆς ἀξιολόγων οἰκισμῶν). 'Αθήνα 1975, 73 -
75. J. N. Andromedas, The Inner Maniat Commu-
nity Type : A Study of the Local Community's
Changing Articulation with Society. Columbia Uni-
versity, Ph. D. 1962 (Ann Arbor, Michigan : Univ.
Microfilms Inc.) 31 - 32.

8. Ν. Κ. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης,
Τὰ μεγαλιθικὰ μνημεῖα τῆς Μάνης. Πρακτικὰ τοῦ
Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπου-
δῶν, τόμ. Β' (1976 - 1978) 135 - 169. Τέλος, ση-

**Μορφολογία τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου καὶ
κατανομὴ τῶν παλαιομανιατικῶν οἰκι-
σμῶν στὴ δυτικὴ χερσόνησο τοῦ Ταυγέτου
(Σχ. 1α - δ)**

'Η γεωγραφικὴ ἐνότητα ποὺ ἐξετάζουμε
ἀνήκει στὴ δυτικὴ χερσόνησο τῆς Νότιας
Λακωνίας καὶ κατέχει τὶς ἀνατολικές καὶ
δυτικὲς κλιτύες τῆς νότιας ἀπόληξης τοῦ
Κάτω Ταυγέτου (μέγ. ὑψόμ. 1218 μ. —
Σαγγιάς)⁹. 'Η πολιτιστικὴ ζώνη, ποὺ περι-
λαμβάνεται στὴν ἐξέτασιν τῆς Λακωνικῆς
Μάνης, ἐκτείνεται ἀξονικὰ ἀπὸ τὸ Οἶτυλο
ᾧς τὸ ἀκρωτήριο Ταίναρο¹⁰. Οἱ βυζαντι-

μεινόμενα τὰ σχόλια τοῦ Δ. Δημητράκου - Μεσ-
σίσκλη (Οἱ Νυκλιῶνοι. 'Αθήνα 1949, 119 - 120,
278 κ.ά.) γιὰ τὰ λεγόμενα «κωλόσπιτα» : θὰ ἦταν
ἄδικο νὰ ποῦμε πὼς αὐτὰ ὑπῆρξαν καθοριστικὰ
γιὰ τὴν ad nauseam μανιατολογία ποὺ ἀκολούθησε.

9. Δὲν θὰ ἐπεκταθοῦμε στὴν τοπικὴ διαίρε-
ση : Σαγγιάς, Κακοβούνι(α), Κριτήρι (Λίθος
Σκούρκα, Σπακωτός). Τὰ ὑψόμετρα τοῦ ἀναγλύφου
στοὺς χάρτες κλ. 1 : 50.000 καὶ 1 : 5.000 τῆς
Γ.Υ.Σ., ποὺ τοὺς χρησιμοποιοῦμε συμβουλευτικὰ.
Φυσικὴ γεωγραφία, γεωμορφολογία, ἀκτογραφία,
ὕδρολογία, πανίδα, κλίμα κλπ. : Naval Intelligence
Division, Geographical Handbook Series. Greece,
Vol. I, March 1944· Vol. II, October 1944. 'Ιστορικὴ
γεωγραφία : E. Kirsten - W. Kraiker, Griechenland-
kunde. Heidelberg 1967. 'Ιστορικὸς 'Ατλας :
Westermanns Atlas zur Weltgeschichte. Braun-
schweig 1956, 18 (E. Kirsten et al.). Γεωμορφολογία
καὶ δημογραφία, ἀνθρωπογεωγραφία : J. M. Wag-
staff, House Types as an Index in Settlement Study :
A Case Study from Greece. TRIBG 37 (1965) 69,
71, 72 κ.ά. Βιβλιογραφία γενικὴ : Α. Μόσχου - Τ.
Μόσχου, Κιόνια Α'. Μία τοπογραφικὴ καὶ ἀρχι-
τεκτονικὴ ἔρευνα. Πελοποννησιακὰ ΙΓ' (1979)
72 - 92. Οἰκονομικὰ δεδομένα : J. M. Wagstaff,
An outline of the agriculture in the Mani region of
Southern Greece. KNAG LXXXII, 3 (1965)
270 - 280· Balkan Studies 6 (1965) 293 κπ.

10. Ε. Π. 'Αλεξάκης, Τὰ γένη καὶ ἡ οἰκογένεια
στὴν παραδοσιακὴ κοινωνία τῆς Μάνης. 'Αθήνα
1980, 9, 14 καὶ χάρτης ἀρ. 1 (ἱστορικὴ διαίρεσις
χερσονήσου).

νοί οικισμοί τῆς Λακωνικῆς Μάνης προσδιορίζονται ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς ὡς Παλ(α)ιόχωρες¹¹ ἢ μὲ τὸν — μᾶλλον λόγιο — χαρακτηρισμὸ παλαιομανιάτικα. Ἐκ τῆς θέσης ποὺ κατέχουν στὸ χῶρο διακρίνουμε δύο βασικὲς κατηγορίες οἰκισμῶν : τοὺς ὄρεινους καὶ τοὺς πεδινούς. Οἱ ὄρεινοὶ ἀναπτύχθηκαν καὶ ἐξελίχθηκαν κυρίως στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς χερσονήσου, ὅπου ὁ Σαγγιά καταλήγει στὸν Λακωνικὸ κόλπο μὲ ἰδιαίτερα ἀπότομες κλίσεις. Στὰ ἐνδιάμεσα τῶν ἐπιμέρους ὄρεινῶν ὄγκων τοῦ Σαγγιά σχηματίζονται πολλὰ ὄροπέδια καὶ ἐπίπεδες ἐκτάσεις σὲ διάφορα ὕψη καὶ μεγέθη ποὺ ποικίλλουν.

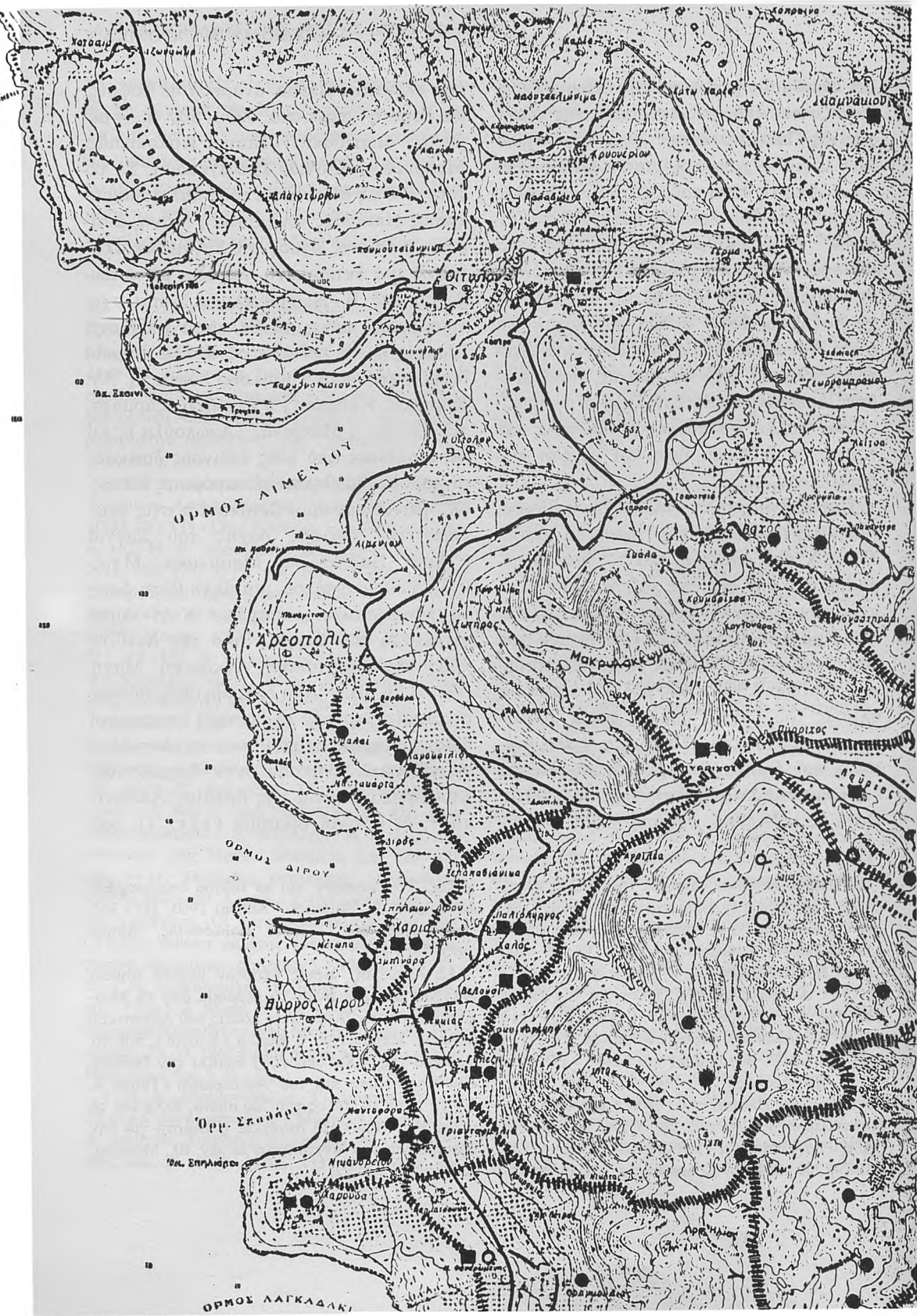
Παράδειγμα, τὸ ὄροπέδιο Ὀρος (ὑψόμ. 570 μ.) ἢ τὸ ὑψίπεδο τοῦ Πυρρίχου (ὑψόμ. 385 μ.), ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸ βασικὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Μεσσηνιακοῦ πρὸς τὸν Λακωνικὸ κόλπο (τοπων. Πόρτα τοῦ Καβάλου ἢ Στενή). Τὸ ὑψίπεδο τοῦ Πυρρίχου ἴσως εἶναι καὶ τὸ πιὸ ἐκτεταμένο (περίπου 2.500 × 800 μ.). Οἱ ἀπότομες κλίσεις τοῦ Σαγγιά πολλὰς φορὲς διακόπτονται ἀπὸ μικρὰ πλατώματα ἢ ἕνα διάσελο, ποὺ δημιουργεῖ πρὸς τὴ μιά πλευρὰ ἕνα σημαντικὸ σὲ ἔκταση ἐπίπεδο (Βάτα, Ποτάμια). Ἄλλου, δημιουργεῖται ἕνα μι-

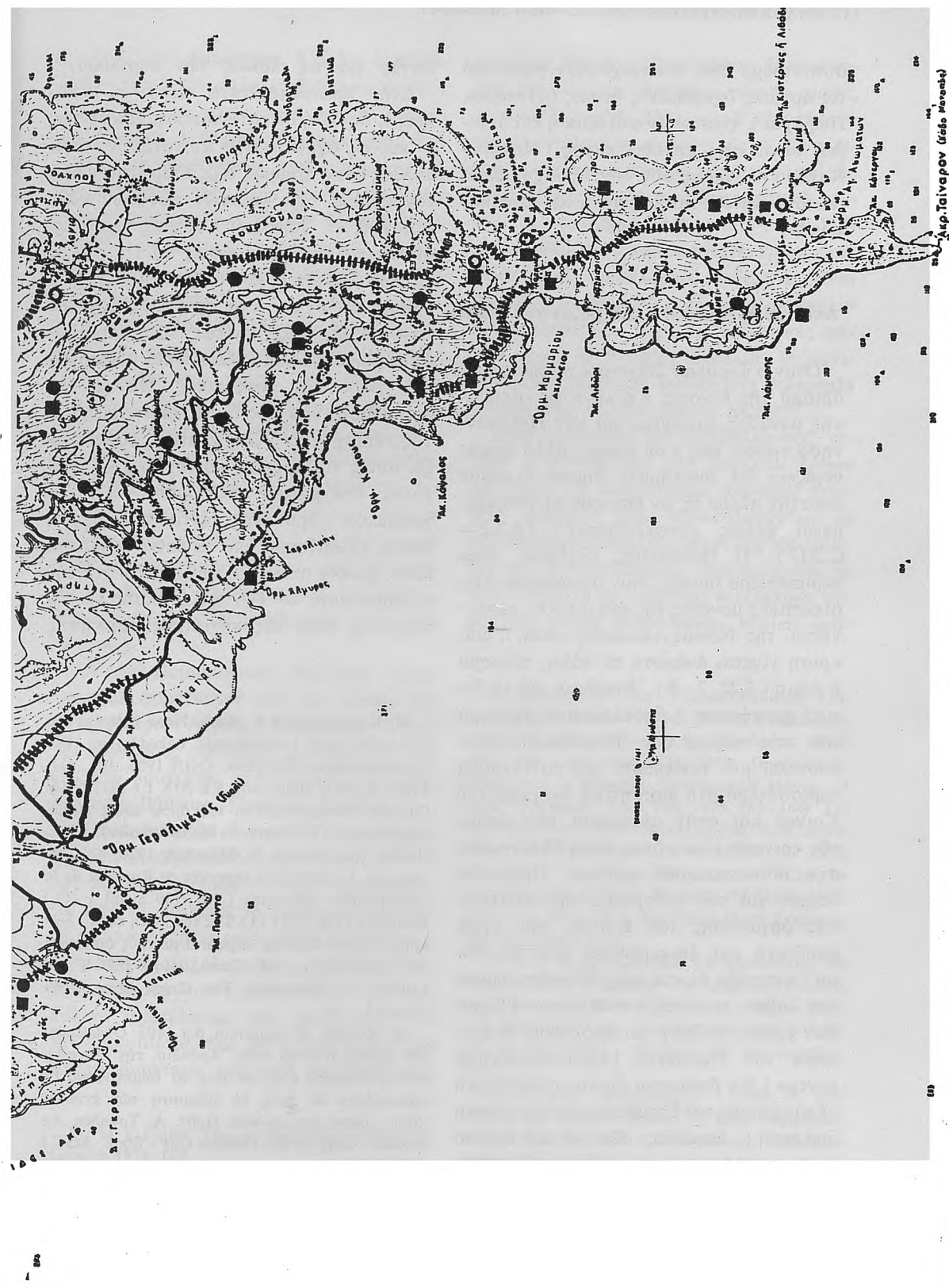
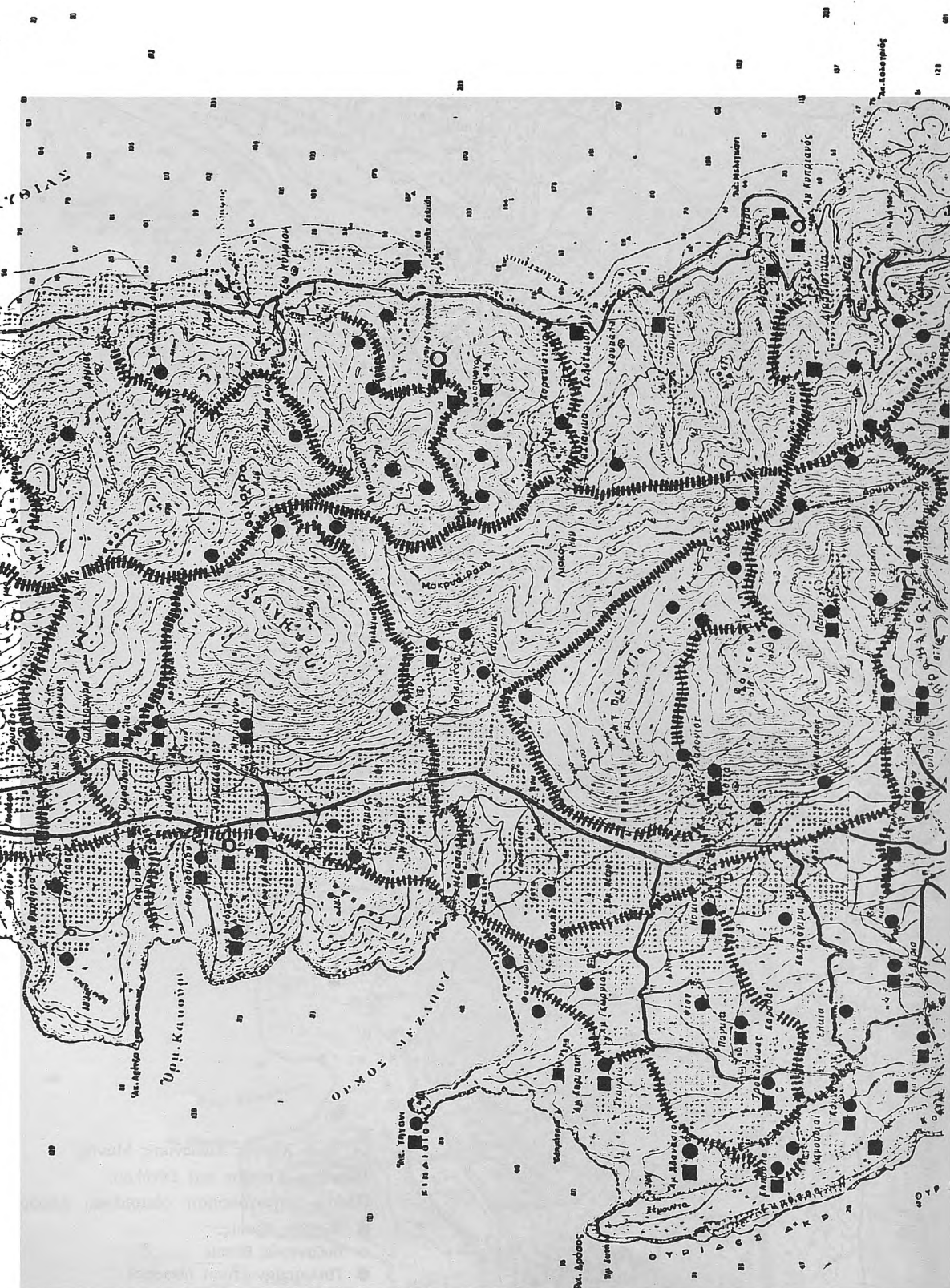
κρὸ κλειστὸ ὑψίπεδο, ἀνάμεσα σὲ λόφους, μὲ ἔκταση γύρω στὰ 500 × 800 μ. — μέγιστες διαστάσεις (Σταυρὶ Κολοκυθιάς, Μαύριανος, Κιόνια, Τριλάγαδο). Σὲ τέτοιες θέσεις συναντᾶμε τοὺς παλαιομανιάτικους οἰκισμοὺς. Στὴ Δυτικὴ Μάνη, ἀντίθετα, ὁ ὄρεινὸς ὄγκος τοῦ Σαγγιά καταλήγει σὲ μιὰ ἐκτεταμένη πεδιάδα, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β - Ν, ποὺ κλιμακώνεται σχετικὰ ὁμαλὰ μέχρι τὴ θάλασσα (περιοχὴ Ἐμπρός). Ἡ πεδιάδα σὲ πολλὰ σημεῖα διακόπτεται ἀπὸ χαμηλοὺς λόφους (Ἐγ. Κυριακὴ, Κοῦμπος) ἢ ἐπιμήκη ἐξάρματα, τίς βέργες (Μακρινά, Ἄνωπούλα). Οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ τοὺς πεδινούς δυτικούς οἰκισμοὺς ἰδρύθηκαν σὲ παρόμοιες θέσεις. Οἱ ὄρεινοὶ οἰκισμοὶ βρίσκονται στὶς ὑπῤ-ρειες τῆς δυτικῆς ράχης τοῦ Σαγγιά (Ἄκια - Παλιόχωρα, Μπάμπακα, Μπρίκι). Ἐπάρχει, τέλος, μιὰ ἄλλη θέση ὄρεινῶν βυζαντινῶν οἰκισμῶν : στὴν κορυφογραμμὴ τοῦ Σαγγιά, ὄριο τῆς Δυτικῆς πρὸς τὴν Ἀνατολικὴ Λακωνικὴ Μάνη (βλ. Πί ν. III). Ἐκ τῶν ὄρεινῶν αὐτῶν οἰκισμῶν περνοῦν οἱ βασικοὶ ἐσωτερικοὶ διασυνδετήριοι δρόμοι, ποὺ σχεδὸν ὅλοι χρονολογικὰ ἀνήκουν στὴν ἀρχαιότητα. Στρατηγικὰ σημεῖα τῆς ἀρχαίας Λακωνικῆς¹², οἱ ὄρεινοὶ οἰκισμοὶ (εἰ κ. I), ποὺ

11. Πρβλ. Νηφάκο, Ἱστορία τῆς Μάνης δλης, στ. 62 : καὶ χῶρες ἔχει θαυμαστὲς καὶ δυνατὰ χωρία (= Κουγέας 37). Τοπωνύμια : Λαογραφία 4 (1914) 732 (Σ. Τσουμελέας)· 5 (1915) 289 - 290 (Ν. Γ. Πολίτης), 396 (Κ. Γ. Παπαλεκάκος) 396 - 401 (Γ. Δ. Μανωλάκος). Ἑλληνικά 5 (1932) 220 - 222 (Κ. Ἄμαντος)· 15 (1957) 203 - 219 (Δ. Β. Βαγιακάκος). Πελοποννησιακά 2 (1957) 302 - 334 (Δ. Β. Βαγιακάκος)· 3 (1960) 185 - 221 (Δ. Β. Βαγιακάκος)· 5 (1962) 161 - 179 (Δ. Β. Βαγιακάκος). Πλάτων 10 (1958) 240 - 249 (Α. Κουτσιλιέρης). Ἀθηνᾶ 68 (1965) 169 - 248 (Δ. Β. Βαγιακάκος). Ἐπιθεώρηση Τέχνης 129 (1965) 250 - 253 (Γ. Κουμαριώτης). Δ. Β. Βαγια-

κάκος, Τὸ Ταίναρον καὶ τὰ τοῦτου ὀνόματα. Εἰς Μνήμην Κ. Ι. Ἀμάντου. Ἀθήναι 1960, 337 - 362. Ν. Θ. Πιερράκος, Παριὰ Καρυόπολις. Ἀθήναι 1973, 131 - 133.

12. Αὐτὲς οἱ θέσεις ὑπῤ-ρξαν βασικὰ σημεῖα ἐλέγχου καὶ ἐμπόδιζαν τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ Μεσσηνία πρὸς τίς ἀνατολικὰς πόλεις τοῦ Λακωνικοῦ κόλπου. Παράδειγμα ἢ Αἴγιλα (Κιόνια), ποὺ τὸ φρούριό της, (Χαλόφυργος) θυμίζει τὴν ἐπίθεση τῶν Μεσσηνίων καὶ τοῦ Ἀριστομένη (Παισ. 4, 17, 1) κατὰ τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ τὰ μέτρα ποὺ πῆρε στὴ συνέχεια ἢ Σπάρτη γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῶν ἀνατολικῶν ἀκτῶν. Βλ. Μόσχου, Κιόνια Α', ὀ.π. 72.

συναντούμε ἐδῶ, ἀναπτύχθηκαν γύρω ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες ὀχυρωμένες θέσεις (Ποτάμια, Πωράχια), χτίστηκαν στὰ ὄρια ἢ καὶ ἀκριβῶς πάνω στὶς ἀρχαῖες κῶμες (Πανόρο-Κατόρο). Ἀποτελοῦν τὴν ἐξέλιξη, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ τὴν ἐπιβίωση τῶν ἀρχαίων κωμῶν.

Ἐκείνη τὴν ἀρχαία πόλη στὴ βυζαντινὴ χώρα

Ὄταν ὁ Στράβων ἐπιχειρεῖ νὰ δώσει τὸν ὄρισμό τῆς ἔννοιας « πόλις » ὡς οἰκιστικῆς μονάδας, μιλώντας γιὰ τὴν Πελοπόννησο γράφει πὼς « οὐ πόλεις, ἀλλὰ χώρας νομίζειν δεῖ συστήματα δήμων ἔχουσαν ἑκάστην πλεῖω ἐξ ὧν ὕστερον αἱ γνωριζόμεναι πόλεις συνκίσθησαν » (8,3,2 = C 337). Ὁ Πausanias, ἐξάλλου, εἶναι περισσότερο σαφής, ὅταν ἀναφέρεται στὶς οἰκιστικὲς μονάδες τῆς ἀνατολικῆς χερσονήσου τῆς Νότιας Λακωνίας : ἐκεῖ, ἢ διάκριση γίνεται ἀνάμεσα σὲ πόλη, πόλισμα ἢ κῶμη (3,22, 7 - 9). Ἀντίθετα, γιὰ τὴ δυτικὴ χερσόνησο ἢ ἀποκλειστικὴ ἀναφορά του στὶς πόλεις τῶν Ἐλευθερολακῶνων ἀποτελεῖ μιὰ γενίκευση, πὺ ἀντιστοιχεῖ περισσότερο στὴ διοικητικὴ διαίρεση τοῦ Κοινοῦ καὶ στὴν αὐτάρκεια τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας του, ὅπως αὐτὴ θὰ παγιωθεῖ στὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς πολιτικῆς ὀργάνωσης τοῦ Κοινοῦ, πὺ ἐγινε ἀποδεκτὴ καὶ ἐπικυρώθηκε ἀπὸ τὴ Ρώμη : « συνέβη δὲ καὶ τοὺς Ἐλευθερολάκωνας λαβεῖν τινα τάξιν πολιτείας » (Στράβων 8,5,5 = C 366). Συνακόλουθα, ἢ ἀναφορὰ τοῦ Pausanias (πόλις-διοικητικὸ κέντρο) δὲν βρίσκεται διόλου σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ὄρισμὸ τοῦ Στράβωνος (χώρα-τοπικὴ διαίρεση), ἐπομένως οὔτε μὲ τὸν ἀριθμὸ ἢ μὲ τὸ πλῆθος πὺ παραδίδουν οἱ ἀρχαῖες

πηγὲς γιὰ τὶς πόλεις τῶν περιοίκων¹³.

Στὴν πραγματικότητα, αὐτὲς οἱ « πόλεις », δηλαδὴ οἱ κατὰ τόπους ὁμάδες τῶν — κυρίως ἀγροτικῶν — κοινοτήτων, εἶναι πολλὲς καὶ ὁ ἀριθμὸς τους ἐξαρτᾶται « ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν φυσικῶν μονάδων κάθε ἐπαρχίας »¹⁴. Αὐτὲς οἱ κλειστὲς περιοχές, οἱ καλλιεργήσιμες ἐκτάσεις τοῦ Πάρνωνος καὶ τοῦ Ταυγέτου, πὺ ὁ Kirsten ἀποκαλεῖ ὀάσεις, φυλάγουν « τὰ ἴχνη μιᾶς ἀρχαίας τοποθεσίας, μιᾶς πόλεως τῶν περιοικίδων », ὅπως τελικὰ ἀπέδειξε καὶ ἡ αὐτοψία στὸ χῶρο τῆς Λακωνικῆς Μάνης. Θὰ προσθέταμε ἐδῶ πὺς ἡ νέα χαρτογράφηση τῆς περιοχῆς πὺ ἐπιχειρεῖται, παρουσιάζει αὐτὲς τὶς ἀρχαῖες κοινότητες νὰ ὑπάρχουν πραγματικὰ κατὰ ὁμάδες στὸν ὀργανωμένο χῶρο ἑνὸς κέντρου, τὸ ὀποῖο, καθὼς γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ ἐπιγραφικὰ καὶ ἄλλα γραπτὰ στοιχεῖα, τουλάχιστο γιὰ τὴν περίοδο μετὰ τὸ 146 π.Χ., ἀποτελεῖ τὴν πολιτικὴ ἔδρα τῆς κεντρικῆς διοίκησης

13. Καταγράφει ὁ B. Niese, Neue Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Lakedämons. Die lakedämonischen Periöken. GGN 1906, 101, 111. J.A.O. Larsen, Περιοῖκοι, RE XIX 1 (1937) 816. Γιὰ τὴν ἐπίσημη χρῆση τοῦ ὀρου πόλις στοὺς περιοίκους, G. Busolt (-H. Swoboda), Griechische Staatskunde II. München 1926, 663. A. Aymard, Les premiers rapports de Rome et de la confédération achaïenne (198 - 189 avant J. - C.) Bordeaux 1938, 252 (13). Γιὰ τὴν πόλη καὶ τὴ διάκριση σὲ δύο ὁμάδες, σύμφωνα μὲ τοὺς ὀρισμοὺς τοῦ Ἀριστοτέλη : M. Σακελλαρίου, IEE B', 48 (1971). V. Ehrenberg, The Greek State, 1969 (2nd ed.) 36.

14. Kirsten, Οἱ περιοῖκοι, ὀ.π., 103. Οἱ ἐρευνες τοῦ καθηγ. Kirsten στὴν Ἀρκαδία, τὴν Ἀργολίδα, τὴ Λακωνία κ.ά., σὲ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα θὰ καταλήξουν ὡς πρὸς τὴ διάκριση τῶν ἔννοιῶν πόλις, χώρα, χωρίον κλπ. Πρβλ. A. Toynbee, An ecistical study of the Hellenic City - State. AGC I (1971) 24 κλπ.

(ή πόλις τῶν Ταιναρίων, ἡ πόλις ἡ Βειτουλέων κλπ.). Οἱ σχέσεις ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ κέντρα καὶ τὴν περιφέρεια, τὸ ἐσωτερικὸ status, ἡ μορφή τῆς ἐξάρτησης ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία, κατὰ περιόδους, ἡ φυσιογνωμία τοῦ Κοινοῦ τῶν Λακεδαιμονίων καὶ τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἐλευθερολακῶν, ἀποτελοῦν προβλήματα πού ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα δὲν ἔσπευσε ὡς αὐτὴ τὴν ὥρα νὰ λύσει¹⁵.

Γιὰ τὴν περίοδο πού ἀκολουθεῖ τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος, ἡ συνέχιση τῆς ζωῆς στὸν ἴδιο χῶρο, φαινόμενο γενικευμένο γιὰ τὰ τρία τέταρτα τοῦ ἀριθμητικοῦ συνόλου τῶν παλαιομανιάτικων οἰκισμῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα ἢ τὶς ἐπιγραφές τῆς ἀρχαιότητος, ἐντοιχισμένα στὶς παλαιομανιάτικες ἐκκλησίες ἢ στοὺς ἀναλημματικούς τοίχους τῶν οἰκισμῶν, πιστοποιεῖται καὶ ἀπὸ τὰ ἀφθονα ὄστρακα ἢ τὰ νομίσματα, πού αἰῶνες τώρα οἱ ἀγρότες ἀναμοχλεύουν μὲ τὶς ἀξίνες τους.

Οἱ παλαιομανιάτικοι οἰκισμοὶ τοπογραφικὰ συμπίπτουν εἴτε μὲ κάποιο ἀρχαῖο κέντρο (Αἴγιλα - Κουρνός), εἴτε μὲ μία ἐπιμέρους οἰκιστικὴ μονάδα, μία κώμη, πού βρίσκεται στὴν περιφέρεια (Παλιόχωρα Βάθειας, Πανόρο - Κατόρο).

Ἡ φυσιογνωμία ὅμως τοῦ συνόλου τοπίου θὰ ἀλλάξει πολλὰ φορές, ἀκολουθώντας τὶς διαφοροποιήσεις πού ὑπαγορεύονται ἀπὸ τὶς ποικίλες ἱστορικὲς μεταβολές. Οἱ κάτοικοι τῶν παραλίων συσπειρώνονται στὶς ὄρεινές ἀρχαῖες κώμες, ἐνῶ νέοι οἰκισμοὶ πλαισιώνουν τὶς παλαιότερες θέσεις, πιθανὸ ἀποτέλεσμα τῶν ἐπιδρομῶν τοῦ 3ου - 5ου αἰώνα, πού θὰ καταστήσουν γιὰ μακρὸ διάστημα ἀδύνατη τὴ ζωὴ στὶς

παράλιες θέσεις (Νικόλακκος, Μακρύναιος, Κορύφια). Ἀντίθετα, τὸν 6ο αἰώνα, τὰ παράλια κάθε ἄλλο παρὰ τὴν εἰκόνα τῆς ἐγκατάλειψης παρουσιάζουν. Τὰ στοιχεῖα ὅμως πού διαθέτουμε γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ περιορίζονται στὰ θρησκευτικὰ κέντρα¹⁶ ἢ σὲ κάποιο ἐπίσκοπεῖο¹⁷, πού βρίσκεται στὴ θέση ἑνὸς ἀρχαίου ἐμπορείου. Ἐδῶ, χωρὶς ἀνασκαφικὰ δεδομένα, εἶναι δύσκολο νὰ παρακολουθήσουμε μὲ ἀπόλυτη χρονολογικὴ τάξη τὶς οἰκιστικὲς φάσεις, γιὰτὶ οἱ γνωστὲς παράλιες βυζαντινὲς θέσεις ἀνήκουν κυρίως στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς παλαιολόγειας ἀκμῆς¹⁸.

Στὴν ὀργάνωση τοῦ περιβάλλοντος, γεωρικὰ ἢ συντήρηση τῶν βασικῶν ἔργων ὑποδομῆς τῆς ἀρχαιότητος ἀποτελεῖ στοιχεῖο σταθερό, πού παρακολουθοῦμε μὲ περισσότερη ἀσφάλεια μέχρι καὶ τοὺς αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας. Διατηροῦνται τὰ ἴδια πλέγματα δρόμων, πού ἐπιτρέπουν τὴν ἐντελῶς ἀνετη ἐπικοινωνία, κυρίως ἀνά-

16. Καινήπολις : Ἐγ. Ἀνδρέας Ἀλίκων, Κοίμησις τῆς Θεοτόκου καὶ Ἐγ. Πέτρος Κυπαρίσσου (ἀνασκαφικὲς ἔρευνες Ν. Β. Δρανδάκη : ΠΑΕ 1958, 199 - 219· 1960, 233 - 245)· Ποσειδώνιον Ταϊνάρου (Λ. Μόσχου, Τοπογραφικὰ Μάνης. Ἡ πόλις Ταϊναρον, ΑΑΑ VIII, 1975, 163 - 164)· Τηγάνι Μεζάπου (ἀνασκαφικὴ ἔρευνα Ν. Β. Δρανδάκη. ΠΑΕ 1964, 121 - 135· 1977, 200 - 207· 1978, 187 - 191)· Ἐγ. Νίκων Φλομοχωριοῦ (Chr. Le Roy, Lakonika II, BCH 89, 1965, 378. Πρβλ. ΠΑΕ 1978, δ.π., 157 - 158)· Ζωοδόχος Πηγὴ Κότρωνα, Ἐγ. Κυπριανὸς κλπ.

17. Λ. χ. Σκοπὰ Κότρωνα (ἡ Σκοπόπολις τοῦ Niger). Πρβλ. Procopius, De Aedificiis IV 8, 19, s.v. ἐπίσκοπεῖα. Βλ. καὶ A. Bon, La Morée Franque. Paris 1969, 508. Σύντομη ἀνασκαφικὴ ἔκθεσι, ΑΔ 23 (1968) : Χρονικά, 155 (Α. Δεληβορριάς).

18. Κώδικας Ambrosianus - Troiti F. 116^v (Χώρα τοῦ Πόρτο Κάγιο, τὸ σημ. Ἀχίλλειο - Μοναστήρι) ἢ F. 107^v (Κυπάρισσος — ἀρχ. Καινήπολις).

15. M. I. Finley, The use and abuse of History. London 1975, 167.

μεσα στις όρεινές κώμες (Πολεμίτας-Άγριόκαμπος-Κιόνια, Μπάμπακα-Κοτρωνάκι-Φαλακρό-Παλιόχωρα Δρυαλιού, Λάγια-Όρος, Ριγανόχωρα-Παριά Καρυόπολη-Σκουτάρι). Συντηρούνται με επιμέλεια τὰ υδραγωγεία (Ναΐα Τευθρώνης, Κουρνός Αϊγίλας).

Ός πρὸς τις ἀρχαῖες ὀχυρὲς θέσεις, στὸ βαθμὸ πὸ αὐτὲς δὲν ἐξυπηρετοῦν τις νέες τοπικὲς ἀμυντικὲς ἀνάγκες (ἐλεγχος τοῦ ἐσωτερικοῦ δικτύου ἢ τῶν παραλίων), ὀρισμένες ἀπὸ τις σημαντικὲς ἀρχαῖες φρουριακὲς ἐγκαταστάσεις ἐγκαταλείπονται (φρούριο Τευθρώνης — Σταυρί, φρούριο Αἶγίλας — Χαλόπυργος)¹⁹. Διατηροῦνται ὁμως οἱ περισσότερες ἀπὸ τις ἀκροπόλεις (Τευθρώνης : Κολοκυθιά - Λουκάδικα, Πυρρίχου : Παλιόπυργος, Μέσσης : Ἁγ. Κυριακή) καὶ σχεδὸν ὅλες οἱ δευτερεύουσες ὀχυρωμένες θέσεις τῆς περιοχῆς (στοὺς χάρτες σημειώνονται συνήθως μὲ τὸ κοινὸ τοπωνύμιο Καστράκι ἢ Χαλόπυργος ἢ Γουλὰς). Μετὰ τὸν 6ο αἰῶνα, ὅλοι οἱ σημαντικοὶ ἀρχαῖοι δημόσιοι χώροι (γυμνάσια, θέατρα, ρωμαϊκὲς θέρμες) ἔχουν χάσει πὰ τὴν ἔννοια τῆς λειτουργικότητάς τους, ἐγκαταλείπονται καὶ ἐρειψάνονται. Ἀντίθετα, τὰ ἀρχαῖα ἱερά, τὰ ἠρώα, καὶ τὰ ταφικὰ μνημεῖα καὶ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ δημόσια κτίρια (τοῦ Κοινοῦ;) ἀναγνωρίζονται στὴν ὑποθεμελίωση καὶ σὲ τμήματα τῆς ἀνωδομῆς πλήθους ἐκκλησιῶν

19. Ἄλλες ἐνισχύονται ἀκόμα περισσότερο καὶ ἐπεκτείνονται (Ἄσινη — στρατόπεδο ὕστεροβυζαντινῆς Καρρουπόλεως). Τὰ τοπογραφικὰ θέματα, πὸ συνδέονται μὲ τὰ ἀμυντικὰ προβλήματα τῆς περιοχῆς σὲ ἱστορικὲς περιόδους μὲ ἐντελῶς διαφοροποιημένο χαρακτήρα, εἶναι πολύπλοκα : σλαβικὲς ἐγκαταστάσεις, ἀναδιοργάνωση τοῦ θέματος, μέση βυζαντινὴ περίοδος, φραγκικὴ κατάκτηση, θέση ἢ θέσεις τῆς Μαίνης, λύσις τῶν φρουρίων, παλαιολόγεια στρατόπεδα καὶ ἔδρες τῶν στρατοπε-

(καὶ ὄχι μόνον τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου). Σημειώνεται ἔτσι μιὰ συρρίκνωση ὄλων τῶν βασικῶν πολιτιστικῶν στοιχείων τοῦ ἀρχαίου χώρου. Ὁ κατακερματισμὸς καὶ ἡ ἀσβεστοποίηση μεγάλου πλήθους ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων, ἀκόμα καὶ ὀλόκληρων ἐγκαταστάσεων τῆς ἀρχαιότητος, εἶναι φαινόμενο συνακόλουθο τῆς ἐξέλιξης τῆς μεσαιωνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῶν νέων κατασκευαστικῶν τρόπων. Γύρω στὰ 1700, τὸ ἀρχαῖο ὕλικὸ ἀσβεστοποιήθηκε ἢ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τῶν « παραδοσιακῶν » σπιτιῶν, ἀργότερα δὲ στοὺς πύργους²⁰. Ἡ οἰκολογικὴ ἀλλοίωση τοῦ ἀρχαίου τοπίου εἶναι ἓνα ἄλλο φαινόμενο, καθαρὰ μεσαιωνικὸ (πὸ ὀλοκληρῶνεται τὸν 18ο αἰῶνα, ὅποτε ἡ μονοκαλλιέργεια τῆς ἐλιάς ἐπιβάλλεται γιὰ τρίτη φορὰ ἀπὸ τὴν περίοδο βασιλείας Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογέννητου, ἐκτοπιζόντας τὴν ἀμπελοργία τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰῶνα). Στὶς ὀρεινὲς θέσεις, ἡ ἀποψίλωση τῆς γῆς, ἡ κοπὴ τῆς βελανιδιάς, τῆς χαμαιπρίνου καὶ τοῦ κυπαρισσιοῦ εἶναι ἀπόρροια τῆς ἀνάπτυξης τῆς κτηνοτροφίας ἀλλὰ καὶ τῆς ἐντατικῆς γεωργικῆς ἐκμετάλλευσης τοῦ ἀρχαίου ἐδάφους.

Πολλὲς φορές, στὴ διάρκεια τοῦ ἑλληνικοῦ μεσαίωνα οἱ συστηματικὲς ἐμπορικὲς καὶ ναυτικὲς δραστηριότητες τῶν κατοίκων τῆς Λακωνικῆς Μάνης ἀτόνησαν

δαρχῶν. Ὅρισμένες ἀπὸ αὐτὲς τις ὀχυρὲς θέσεις γνωρίζουμε καὶ ἀπὸ τὸν χάρτη τοῦ Battista Agnese (1554) : Bon, ὁ.π., τ. II, Pl. 9 (πρβλ. P. Topping, *The Post-Classical Documents* : UMME, 1972, 66 : these are assumed to have been in use before 1500).

20. Καθὼς συνάγεται καὶ ἀπὸ τις σημειώσεις τοῦ Ἀγκωνίτη περιηγητῆ, πὸ εἶχε τὴν τύχη νὰ δεῖ καὶ νὰ ταυτίσει τοπογραφικὰ τὰ μνημεῖα τῆς Καινηπόλεως (F. 107^v - F. 116^r) ἢ τῆς πρώτης πόλης τῶν Ταιναρίων (F. 116^v).

ή κατά περιόδους ἐγκαταλείφθηκαν (παράδειγμα τὸ Γύθειο). Ἡ συστηματικὴ λατομηση στὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ μεγάλα ὄργανωμένα ἀρχαῖα λατομεῖα διακόπηκε (Παγανέα, Κιόνια, Προφ. Ἡλίας, Βαθὺ Αὐλάκι, Λατομὰς Ἀλικῶν).

Ἡ εἰκόνα τῶν σωζόμενων παλαιομανιάτικων οἰκισμῶν καὶ τοῦ ἀντίστοιχου ὀργανωμένου φυσικοῦ χώρου τους εἶναι ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴν ἔμφαση ποὺ δόθηκε σὲ ὀρισμένους μόνον πρωτογενεῖς τομεῖς τῆς οἰκονομίας.

Σχετικὰ μὲ τὴ χρονολογικὴ κατάταξη τῶν παλαιομανιάτικων οἰκισμῶν, γενικὰ, θὰ πρέπει νὰ εἴμαστε ἰδιαίτερα ἐπιφυλακτικοὶ γιὰ τὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων. Μορφολογικά, τὰ σπιτία ὑπακούουν σὲ μιὰ ἀναμφισβήτητα συντηρητικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, χωρὶς ἰδιαίτερες παραλλαγές στὴ διάρκεια πολλῶν αἰῶνων. Αὐτὸ τὸ φαινόμενο μακρᾶς διαρκείας ἀποτελεῖ καὶ τὴν πρώτη δυσκολία ταξινόμησης. Αὐτόματα ἀνακύπτει καὶ τὸ πρόβλημα τῆς μορφῆς τῶν ἀρχαίων ἀγροτικῶν σπιτιῶν, ἰδιαίτερα τῶν ὄρεινῶν καὶ τῶν ἡμιορεινῶν.

Ἀποτελοῦν τὰ πρῶιμα παλαιομανιάτικα κάποια μορφολογικὴ συνέχιση τῶν ἀρχαίων; Πρὸς τὸ παρόν, κρίνουμε ἀνεπαρκῆ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε συγκεντρώσει καὶ πρόωρη τὴν ὅποια κατηγορηματικὴ ἀπάντηση. Γιὰ τὴν περίοδο μέχρι τὸ 802 - 812 (ἀναδιοργάνωση τῶν ἐπαρχιῶν) καταφατικὰ μποροῦμε νὰ ἀπαντήσουμε, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς κατανομῆς τῶν οἰκισμῶν στὶς ὄρεινές καὶ ἡμιορεινές περιοχές : ἡ πλαισίωση τῶν ἀρχαίων κωμῶν ἀπὸ τὸν πληθυσμὸ ποὺ κατέφυγε σ' αὐτές, δημιούργησε τὶς ἀριθμητικὰ μεγάλες ὁμάδες τῶν παλαιομανιάτικων ἀγροτικῶν κοινοτήτων.

Τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων θὰ συνθέσει στὴ συνέχεια τὸ σχή-

μα χώρες μὲ τὰ χωρία τους, ἐνότητες γνωστές ἀπὸ τὴ δημοσιευμένη ἀρχαιολογικὴ πληροφορία. Γι' αὐτὲς τὶς κοινότητες πιστεύουμε πὼς συντηροῦν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴ λογικὴ τοῦ ἀρχαίου οἰκιστικοῦ συστήματος. Μετὰ τὸν 16ο αἰῶνα, ἡ ὁμαδοποίηση τῶν ἀρχαίων καὶ βυζαντινῶν θέσεων, ἡ ἱστορικὴ ἐμμονὴ στὴν ἀρχικὴ ἔννοια τῆς γεωγραφικῆς κατανομῆς τοῦ συνοικισμοῦ - κώμης - δήμου διαμόρφωσαν τὸ νεώτερο σχῆμα ποὺ ἐπιβιώνει στὶς μέρες μας : τὸν « παραδοσιακὸ » οἰκισμό. Ἡ νεώτατη σύσταση δήμων (τ. δήμος Τευθρώνης ἢ τ. δήμος Μέσσης) καὶ οἱ σύγχρονες μεγάλες κοινότητες (Πύργος Διροῦ, Κότρωνας, Καρυούπολη-Δροσοπηγή), ἡ δημιουργία μιᾶς ψευδο-ἀστικοῦ τύπου συγκέντρωσης, ἀποτέλεσμα τῆς κινητικότητας τοῦ πληθυσμοῦ, εἶναι ἡ ἐκφυλισμένη μορφή τῶν παραπάνω διαδικασιῶν.

Ἐξετάζοντας ὅμως ἓνα φαινόμενο, ὅπως αὐτό, ποὺ δὲν εἶναι συγχρονικὸ, χρειάζεται νὰ πλησιάσουμε σὲ ἐπίπεδο διεπιστημονικὸ πολλοὺς παράγοντες : πὼς πραγματοποιεῖται ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ πόλη στὸ μεσαιωνικὸ σχῆμα τῆς οἰκιστικῆς ἐνότητας χώρα-σύνολο χωριῶν : πὼς ὁ μαρτυρημένος θεσμὸς τῶν μεγάλων ὀργανωμένων συγγενικῶν ὁμάδων (γένος) ἀνακλᾶται στὴν ὀργάνωση τοῦ χώρου : ποιές διστορικὲς κοινωνικὲς ἐπιλογές καθορίζουν τὴ μορφή τοῦ χώρου, ἡ τοπωνομαστικὴ ἔρευνα καὶ οἱ διαδικαστικὲς τοῦ οἰκιστικοῦ συστήματος κλπ. Καί, γενικὰ, τὸ πρόβλημα χρονολόγησης τῶν βυζαντινῶν οἰκιστικῶν μονάδων : ἀναφορικὰ μὲ τὶς βυζαντινὲς « μεγαλιθικὲς » ἐκκλησίες, ποὺ χωροταξικὰ ἀνήκουν σ' αὐτοὺς τοὺς οἰκισμοὺς καὶ κτιριολογικὰ ταυτίζονται ἀπόλυτα, ἡ χρονολόγηση τῆς εἰκονογράφησης τους (10ος - 13ος

αίωνα) ἀποτελεῖ ἕνα *terminus post quem* σχετικὰ μὲ τὴν ἴδρυση τοῦ οἰκισμοῦ.

Τελευταῖο, ἀλλὰ ὄχι ἔσχατο, τὸ ζήτημα τῶν οἰκονομικῶν μηχανισμῶν : πῶς καθορίζεται κατὰ περιόδους ἡ ἀγροτική παραγωγή (π.χ. ἐλαιοπαραγωγή, ἀμπελοργία, κ.ἄ. παραγωγικὲς ἐπιλογές)· ποιὸς τύπος οἰκονομίας ἐπικρατεῖ· πῶς ἀποκρυσταλλώνεται ὁ θεσμὸς τῆς οἰκογένειας μέσα σὲ ἕνα ὄχι στατικὸ οἰκονομικὸ σύστημα· πῶς μορφοποιεῖται ἡ οἰκογενειακὴ ἐκμετάλλευση σὲ κλίμακα οἰκιστικῆς μονάδας· ποιά τὰ καταναλωτικὰ κέντρα (ἐφόσον ὑπάρχουν)· τέλος, τὸ δημογραφικὸ δυναμικὸ σὲ σχέση μὲ τὴν παραγωγή. Ἐπίσης, ἡ γνώση τῶν θεσμικῶν σταδίων²¹ τῆς βυζαντινῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, ὅπως σὲ διάφορες περιόδους ἀντικατοπτρίζονται στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, ἰδιαίτερα στὸ συγκεκριμένο χῶρο τῆς μελέτης μας. Οἱ μέχρι σήμερα διατυπωμένες ἀνθρωπολογικὲς ἐρμηνεῖες καὶ σταθερές (ὅμως, σχεδὸν ὅλες γιὰ τὴν περίοδο μετὰ τὸν 17ο αἰώνα), ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε, ἐλάχιστα συνεξέτασαν φαινόμενα τοῦ χῶρου, ὅπως τὰ παραπάνω, ὄχι ὀλότελα ἀνιστορικά²². Αὐτά, γιὰ τὴν ἱστορία τῆς παράδοσης.

Οἱ θέσεις τῶν παλαιομανιάτικων οἰκισμῶν στὸ φυσικὸ χῶρο (Σχ. 2)

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς οἰκισμοὺς εἶναι χτισμένοι σὲ πλαγιὲς λόφων. Βάση τῶν λόφων εἶναι ἕνα μικρὸ ὄρο-

πέδιο ἢ μιὰ ἀρκετὰ ἐκτεταμένη περιοχή μὲ πολὺ πῖο ἤπιες κλίσεις. Αὐτὲς οἱ περιοχὲς ἀποτελοῦν τὶς καλλιεργήσιμες ἐκτάσεις τῶν οἰκισμῶν (σίτος, δημητριακά — ὀλεγόμενος καρπός, ἀλλὰ καὶ ἀμπελώνες, ὅπως μαρτυροῦν τὰ σχετικὰ τοπωνύμια). Ἐδῶ συναντοῦμε ὅλη τὴν ὑποδομή, ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, ἀπαράιτητη σὲ μιὰ οἰκονομία καθαρὰ γεωργικὴ καὶ κτηνοτροφικὴ : ἀρχαῖες δεξαμενές, ἀλλὰ καὶ μεσαιωνικὲς ποὺ καλύπτονται μὲ μεγάλες μονόλιθες ἐπιμήκεις δοκοὺς (εἰκ. 2), τὰ μακρινία (συνήθως γεφυρώνουν ἀνοιγμα περ. 2 - 2,50 μ.), ἀλώνια, μαντριά, ἀναλημματικούς τοίχους. Ἡ καλλιεργήσιμη γῆ ἔχει ὑποστεῖ συστηματικὸ ἐκβραχισμό, οἱ πέτρες συλλέγονται καὶ χτίζονται προσεκτικὰ — σὲ τακτικὰ στερεὰ σχήματα — στὶς ἄκρες τῶν ὀριζοντίων ἐπιπέδων, ποὺ ἀποτελοῦν τὰ ἀναλήμματα (τὰ λουρία· λαχανόκηποι ποὺ προορίζονται γιὰ αὐτοκατανάλωση) ἢ σὲ τακτικούς λιθοσωρούς²³, ὥστε τὸ ὕλικὸ νὰ μὴ διασκορπίζεται ἀπὸ τὴ βροχὴ ἢ νὰ καταρρέει ἀπὸ τὸ πέρασμα τῶν ζώων. Οἱ λιθοσωροὶ χρησιμεύουν καὶ σὰν ἀποθέματα πέτρας γιὰ τὸ χτίσιμο ὁποιασδήποτε νέας κατασκευῆς ἢ τὴν ἐπισκευὴ τῶν παλιῶν. Μετὰ τὸν 18ο αἰώνα, κάποια ἐγκαταλειμμένη κατασκευὴ, σπῖτι ἢ μαντρί ἢ στέρνα, χρησιμεύει γιὰ τὴν ἀποθήκευση τῆς πέτρας, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ καθάρισμα τῶν χωραφιῶν²⁴. Ἔτσι, πολλὰς φορές, συναντοῦμε κάποιο παλαιομανιάτικο, ποὺ ἢ

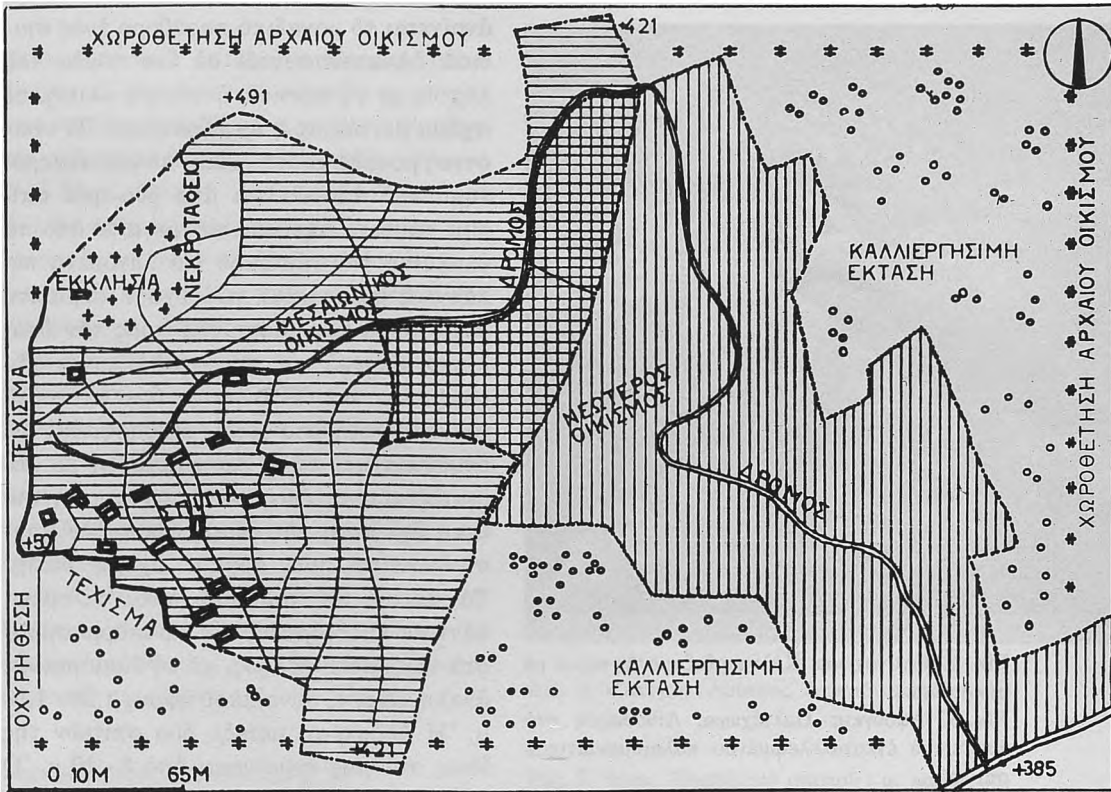
21. Ὅπως ἡ κληρονομικὴ πρόνοια ἢ οἱ συνδουασμένοι θεσμοὶ (χαριστήκιον, ἐξκουσσεῖα). Ρ. Anderson, *Les passages de l'antiquité au féodalisme*. Paris 1977, 305 - 307 (ἀγγλ. πρωτ. τίτλος : *Passages from Antiquity to Feudalism*. New Left Books, London 1974).

22. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἐθιμικοῦ δίκαιου στὸ ἐπίσημο βυζαντινὸ δίκαιο, Ν. Γ. Σβορώνος. Ἐ-

πισκόπηση τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας. Ἀθήνα 1978, 34.

23. Ὅδ. σ, 359. Πρβλ. Πολύβ. 18, 20, 1 : πλήρεις αἵμασιῶν καὶ κηπίων· Θεόκρ. 1,47 : ἐφ' αἵμασιαισι φυλάσσει ἡμενος. Μ. Austin - Ρ. Vidal Naquet, *Économies et sociétés en Grèce ancienne*. Paris 1972, 227 (4).

24. Τὶς ἴδιες ἀκριβῶς ἀρχαῖες καὶ μεσαιωνικὲς

Σχ. 2. Χωροταξικό σχέδιο. Παλιόπυργος Πυρήνας.

πόρτα του έχει χτιστεί και ό εσωτερικός χώρος γέμισε από ριχτές πέτρες, δίνοντας την εικόνα του λιθοσωρού (εϊκ. 3).

εκτάσεις, αλλά όχι πιά αδιαίρετες, συνέχισαν να καλλιεργούν οι κάτοικοι των νεώτερων, του 17ου αιώνα, οικισμών. Επιπλέον, τα ήδη διαμορφωμένα αναλήμματα μέσα στην καθαυτή κατοικήσιμη επιφάνεια των παλαιομανιάτικων οικισμών, στη νέα γεωργική περίοδο που αρχίζει (18ος αιώνας) φυτεύτηκαν συστηματικά με έλιές. Ό εξωτερικός χώρος γύρω από τα παλαιομανιάτικα σπιτία καθαρίστηκε από τό διάσπαρτο ύλικό που προήλθε από την έρείπωση, και αυτό τό ύλικό έναποθηκεύτηκε μέσα στους τέσσερις τοίχους που σώζονται μέχρι ένα όρισμένο ύψος. Φυσικά, οι πόρτες — που άκόμα άνιχνεύονται — χτίστηκαν για

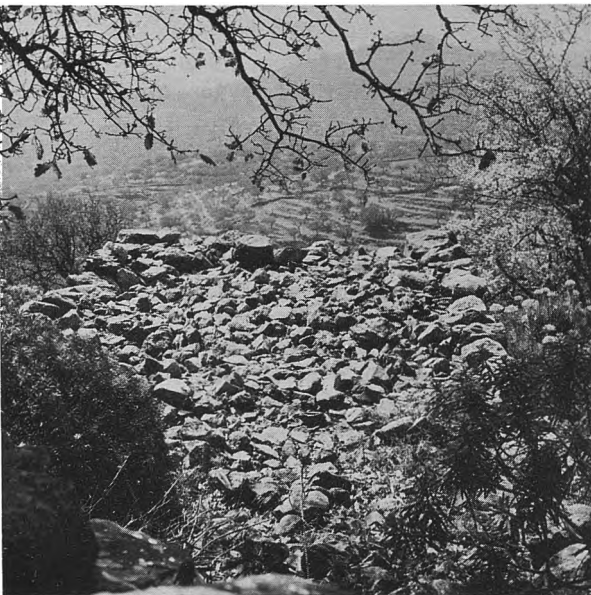
Όι βυζαντινές οικιστικές μονάδες συνήθως έχουν προσανατολισμό νότιο ή ανατολικό ή νοτιοανατολικό — σημεία όπου

νά μή διαρρέει τό ύλικό. Ό τελική εικόνα, που διαμορφώθηκε μέσα από τις πρακτικές έπιταγές της άγροτικής ζωής, και που συχνά παρερμηνεύεται, είναι ό,τι σήμερα άποκαλείται από τους ντόπιους κωλόσπιτο ή κωλοσπίτακας (πρβλ. τά τοπων. Κεντροκωλόσπιτο, Χαλόπυργος ή Καλόπυργος). Άλλαδή ή χαλοσπιτιά, τό χάλασμα, περίπου ή βάση, τό πλατύ κάτω μέρος του σπιτιού. Άκόμα, ή εσωτερική περίμετρος μίας άρχαίας κυκλικής δεξαμενής παρέχει διαθέσιμο χώρο για τη δημιουργία λιθοσωρών. Ό λιθοσωρός λειτουργεί σά φίλτρο, έπιτρέπει στο νερό νά περνάει και νά ένσταλάζει στο έσωτερικό, παράλληλα όμως

Είκ. 2. Ριγανόχωρα. Κάλυψη δεξαμενής νερού με μακρινόνια.

Είκ. 3. 'Αφούγκια - Παλιόχωρα. Λιθοσωρός στο εσωτερικό εγκαταλελειμμένου παλαιομανιάτικου σπιτιού.

άνοίγεται τὸ μοναδικὸ παράθυρο ἐνὸς σπιτιοῦ. Ἐναπτύσσονται σὲ ἓνα τομέα τοῦ λόφου, μὲ τὴ σχετικὰ ἡπιότερη κλίση, σὲ σχῆμα βεντάλιας ἢ ἀμφιθεατρικά. Ἡ οἰκιστικὴ μονάδα κορυφώνεται σὲ ἓνα συγκρότημα ποῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο-τρία σπίτια, πάντοτε σχετικὰ πιὸ μεγάλα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα τοῦ οἰκισμοῦ (τὰ λεγόμενα πελάτια ἢ πελατάκια), ποῦ ἔχουν περίοπτη θέση καὶ ἀνεμπόδιση θέα πρὸς τὸν ὑπόλοιπο οἰκισμό καὶ τὸν περιβάλλοντα χῶρο (εἰ κ. 4). Ἡ ἔκταση γύρω ἀπὸ αὐτὰ τὰ συγκροτήματα ἔχει διαμορφωθεῖ μὲ ἐπιμέλεια καὶ εἶναι περιφραγμένη μὲ λαξευτὲς πέτρες, ὥστε νὰ ἐνισχύεται ἡ φυσικὴ ὀχύρωση τῆς θέσης (ὅπου δὲν χρησιμοποιεῖται μιὰ ἀρχαία ὀχυρὴ θέση). Τὰ σπίτια τοῦ οἰκισμοῦ εἶναι χτισμένα πάντοτε κατὰ ὁμάδες καὶ προσαρμοσμένα στὸ κεκλιμένο ἔδαφος, μὲ τὴ διαμόρφωση ἀναλημάτων, συνολικοῦ ὕψους 1,20 - 1,80 μ. Ἡ ἀπόσταση μεταξὺ δύο σπιτιῶν τῆς ἴδιας στάθμης κυμαίνεται ἀπὸ 8 - 10 μ. Ὁ ἑλικοειδῆς δρόμος ποῦ ὀδηγεῖ στὸν οἰκισμό εἶναι καὶ ὁ μοναδικὸς ποῦ διευκολύνει τὴν προσπέλαση ἀνάμεσα στὰ διάφορα ἐπίπεδα καὶ τὰ σπίτια. Καταλήγει στὸ ὄχυρὸ συγκρότημα τῆς κορυφῆς (εἰ κ. 1), ἐνῶ στὴν πορεία του ὀδηγεῖ στὰ ἀλλεπάλληλα ἀναλήματα ἀπὸ ἓνα μόνο σημεῖο. Οἱ δρόμοι τῶν οἰκισμῶν συνήθως εἶναι τοιχισμένοι καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρές· ἄλλοτε ὑπῆρξαν λιθόστρωτοι (πλακονίθι). Εἶναι φοβερὰ δύσκολο, ἂν ὄχι ἀκατόρθωτο, νὰ διασχίσει κανεὶς τὸν οἰκισμό ἀνεβαίνοντας καὶ ἀκολουθώντας ὁποιαδήποτε

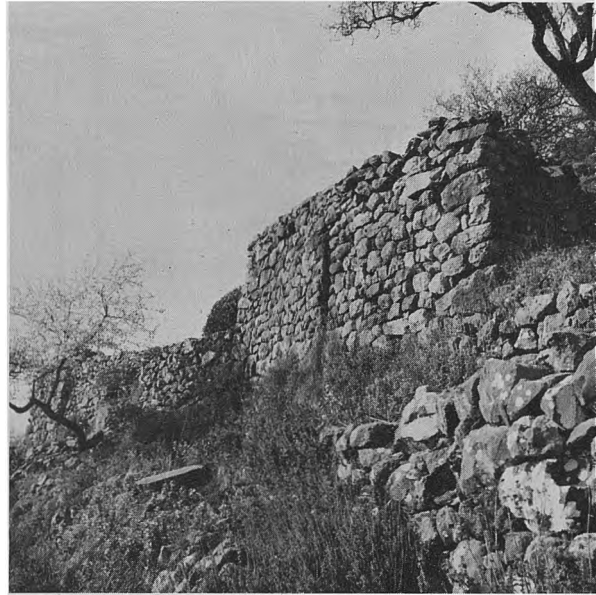
συγκρατεῖ τὸ χῶμα, τὰ κλαδιά καὶ τὰ ἄλλα ὑλικά. Ἡ διαφορά αὐτῶν τῶν λιθοσωρῶν ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἔγκειται στὸ γεγονός ὅτι στὴν πάνω ἐπιφάνειά τους διατηροῦν τὸ στόμιο γιὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ νεροῦ.

Άλλη διαδρομή εκτός από τον χαραγμένο δρόμο. Κάθε σύνολο σπιτιών — χτισμένων περίπου στο ίδιο ύψομετρο — βρίσκεται ψηλότερα από το άμέσως επόμενο κατά 3 - 3,50 μ. Αυτή ή διαφορά αναλύεται σε δύο ως τρία αναλήμματα. Κάθε σπίτι έχει τέτοια θέση, ώστε να εξασφαλίζει ανεμπόδιση θέα στα σπίτια που βρίσκονται στη χαμηλότερη σειρά· αλλά και τα σπίτια κάθε σειράς δεν είναι στοιχημένα σε μία ευθεία γραμμή, ακολουθούν και εκμεταλλεύονται τη διαμόρφωση του εδάφους, καθώς και τις διαδρομές των αναλημματικών τοιχιών. Η προσαρμογή των κτισμάτων στο έδαφος χαρακτηρίζεται από τέχνη και ακρίβεια.

Οί ὄγκοι τῶν σπιτιῶν εἶναι μεγάλα ὀρθογώνια παραλληλεπίπεδα 6×10 μ., με (ἄρχικῶς) ὕψος 6 μ. Θὰ λέγαμε πῶς, κυριολεκτικὰ, ταυτίζονται με τὸ ἔδαφος.

Βασικοὶ τύποι σπιτιῶν (Σ χ. 3)

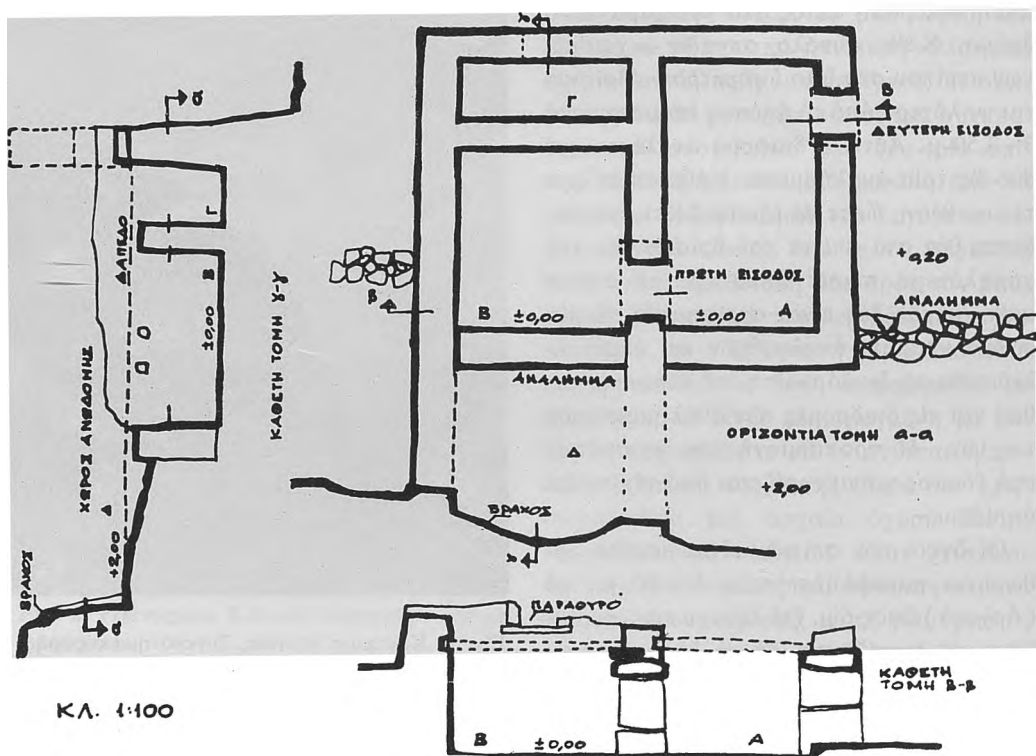
Πιστοποιοῦνται δύο ἀρχαϊκοὶ τύποι σπιτιῶν, ἀνάλογα με τὴν προσαρμογὴ τους στὸ ἐπικλινὲς ἔδαφος. Καὶ στοὺς δύο τύπους, ἡ κάτοψη ἔχει σχῆμα ὀρθογωνίου παραλληλογράμμου. Ὁ πρῶτος, ἀπλούστερος τύπος, ὀρίζει ἓνα ὀρθογώνιο παραλληλεπίπεδο πὸν ἐδράζεται στὸ τεχνητὰ διαμορφωμένο ὀριζόντιο ἔδαφος ἐνὸς ἀναλήμματος (λουρί). Ἡ μεγάλη διάσταση τοῦ ὀρθογωνίου τῆς κάτοψης ἀντιστοιχεῖ στὸ πλάτος τοῦ ἀναλήμματος (περίπου 7 - 8 μ.). Ἡ μικρὴ πλευρὰ εἶναι ἡ « προσανατολισμένη » πρόσοψη τοῦ σπιτιοῦ, με ἓνα μικρὸ παράθυρο στὸν ἄξονα τοῦ ὀρθογωνίου (εἰκ. 5), πὸν παρέχει ἀνεμπόδιση θέα πρὸς τὴν κατωφέρεια. Ἡ εἴσοδος ἀνοίγεται πάντοτε σὲ μία ἀπὸ τὶς μακριὰς πλευρὰς καὶ βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ἀναλημματικὸ τοιχίον, πὸν

Εἰκ. 4. Κακομάχι Λούτσας. Συγκρότημα κορυφῆς.

Εἰκ. 5. Βάτα. Ἐσωτερικὸ σπιτιοῦ : α. παράθυρο, β. στρώση γιὰ τὴν ὑποδοχὴ δαπέδου ἀνωδομῆς.

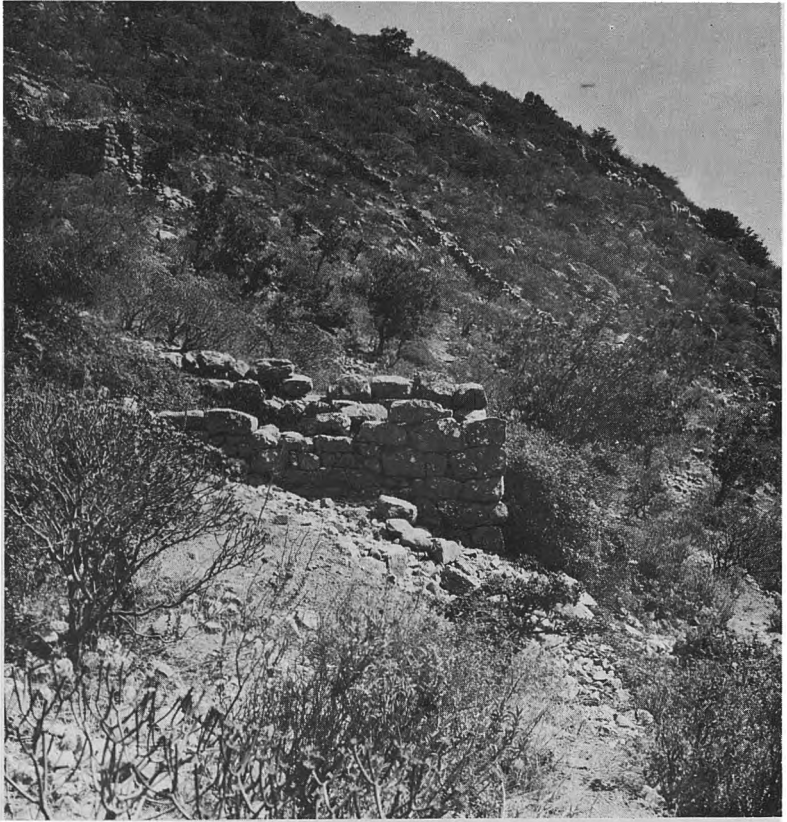

Σχ. 3. Λεπτομέρεια σπιτιού Παλιόπυργος Πυρρίχου.

ταυτίζεται με την πίσω πλευρά του σπιτιού. Οι δύο μακριές πλευρές, οι πλαϊνές όψεις, δεν έχουν ανοίγματα. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με την τεχνική της ξερολιθιάς: αποτελούνται από ιδιαίτερα μεγάλες λαξευμένες πέτρες, που δίνουν την εντύπωση του αρχαίου «κυκλώπειου» τρόπου τοιχοδομίας, ενώ το σύνολο του σπιτιού την αίσθηση που δημιουργεί ένα μεγαλιθικό κατασκεύασμα (εϊκ. 6). Το πάχος των τοίχων στη βάση αρχίζει από 1,50 μ., ενώ στην κορυφή μειώνεται και φτάνει περίπου 0,70 μ. Σε συνολικό ύψος περίπου 6 μ., και με πρόσοψη ύψους περ. 4 μ., το μέσο πά-

χος των τοίχων, στη στάθμη της άνωδομης που σώζεται σήμερα, κυμαίνεται από 0,80 - 1 μ. Το άνοιγμα της εισόδου (πλ. 0,80 - 1,10 μ.) στέφεται (εϊκ. 7) με μονόλιθο υπέρθυρο (πλέχτρο), με ύψος περίπου 0,60, πάχος 0,90 και μήκος 1,70 μ. Το έσωτερικό του σπιτιού διαιρείται, κατά το ύψος, σε δύο στάθμες. Το ισόγειο (στάθμη προσπέλασης) έχει μέγ. ύψος 1,80 - 2 μ., κατά κανόνα 1,60 - 1,70 μ. Από το ισόγειο, ένα άνοιγμα στην έσωτερική όροφή (καταρράχτης) οδηγούσε στον καθαυτό χώρο της άνωδομης. Σήμερα, στους τοίχους των μακριών πλευρών δια-

Είκ. 6. Ποτάμια. *Αποψη του οικισμού από ΒΔ.

κρίνεται μιά στρώση από σχετικά πλακοειδείς πέτρες, πού εξέχουν 0,20 - 0,25 μ. από τόν τοίχο. Αὐτή ἡ στρώση χρησίμευε γιά τήν ἔδραση τοῦ δαπέδου τῆς ἀνωδομῆς (εἰ κ. 5). Κανένα τέτοιο δάπεδο δέν ἔχει διασωθεῖ, θά ἔπρεπε ὅμως τὸ πλάτος τοῦ σπιτιοῦ (3 - 4,50 μ., κατά μέσο ὄρο) νά γεφυρώνεται μέ ξύλινα δοκάρια πού ἀποτελοῦνταν ἀπό ξεχοντρισμένους κορμούς βελανιδιάς ἢ κυπαρισσιοῦ. Τήν τελική ἐπίστρωση διαμόρφωναν σχιστόπλακες, συχνά ἀρμολογημένες μέ λάσπη (τίκλες). Σέ πολλές περιπτώσεις, ὁ ἕνας τοίχος ἔχει μία προ-

ξοχή, ἕνα εἶδος πατούρας, ἐνῶ στὸν ἄλλο ἔχουν ἀνοιχτεῖ κατά κανονικὲς ἀποστάσεις τρύπες, πού ὑποδέχονταν τὶς δοκίδες καὶ πού, κατά συνέπεια, μαρτυροῦν τὴν πυκνότητα τῆς διαδοκίδωσης. Στὸν οἰκισμό Παλιόπυργος Πυρρίχου (σχ. 3) ἐξακριβώνουμε ἀποστάσεις ξυλίνων δοκῶν περίπου ἀνά 0,60 μ. καὶ μέ διατομὴ 0,18 × 0,18 μ. Ἡ κάλυψη τῶν σπιτιῶν θά πρέπει νά γινόταν μέ κανονικὴ μονόριχτη ἢ δίριχτη στέγη καὶ μέ ἐπικάλυψη ἀπὸ πολὺ λεπτές (πάχ. 1 - 1,5 ἐκ.) σχιστολιθικὲς πλάκες, τὶς μαρμάρες (ἔχουν ἐντελῶς λεία τὴν ἐπιφάνεια, εἶναι ἰδιαίτερα σκληρές,

ἀλλὰ μὲ μηδαμινὴ ἀντοχὴ σὲ θραύση). Αὐτὸς ὁ τρόπος στέγασης ἔχει ἐπιβιώσει καὶ συναντᾶται σὲ ὅλες τὶς ἐξελικτικὲς φάσεις τῆς οἰκοδομικῆς, μέχρι τὰ λεγόμενα παραδοσιακὰ σπίτια τῶν νεωτέρων χρόνων (μετὰ τὸ 1650). Στὸ Κακομάχι (περιοχὴ Κότρωνα) ἔχουμε ἐπισημάνει, χάρις στὴ σωζόμενη ἀνωδομή, τοὺς τοίχους τῶν μακρῶν πλευρῶν, πού εἶναι χτισμένοι μὲ μία κλίση πρὸς τὴν πρόσοψη τοῦ σπιτιοῦ, πράγμα πού δηλώνει τὴν ὑπαρξὴ μονόριχτης στέγης. Ἡ ἔρευνα γιὰ ἐνδεχόμενη κάλυψη τῶν σπιτιῶν μὲ θολωτὴ κατασκευὴ (καμάρα) δὲν ἀπέδωσε στοιχεῖα, ὥστε νὰ στηρίξουμε μιὰ τέτοια ὑπόθεση. Τέλος, ἡ κάλυψη μὲ μεγάλα μονόλιθα δοκάρια (μακρίονια) συναντᾶται μονάχα σὲ βοηθητικὰ κτίσματα, μὲ πλάτος σχετικὰ μικρό, στὴν προέκταση τοῦ ἰσόγειου χώρου προσπέλασης, σὰν προσθήκη δίχως ἀνωδομή, ἢ σὲ μεμονωμένα βοηθητικὰ κτίσματα (στάβλους, ἀποθήκες) μὲ πολὺ χαμηλὸ ὕψος (περ. 1,60 - 1,70 μ.). Συνηθισμένη εἶναι καὶ ἡ κάλυψη μὲ μακρίονια τῶν μεσαιωνικῶν δεξαμενῶν· στὰ νεώτερα χρόνια ἐφαρμόστηκε καὶ γενικεύτηκε ἡ θολοδομία. Στὸν οἰκισμὸ Γωνέα (περιοχὴ Κότρωνα) σώζεται ἓνα μεμονωμένο κτίσμα (ἔξωτ. διαστ. 3,50×7,10 μ.), χτισμένο μὲ τὸν παλαιομανιατικὸ τρόπο, ἀλλὰ πού καλύπτεται μὲ καμάρα: ἡ περισσότερὸ πιθανὴ ἐκτίμηση εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ μεταγενέστερη κατασκευὴ στὸ ὑπάρχον κτίσμα.

Ὁ δεῦτερος τύπος σπιτιοῦ προκύπτει ἀπὸ τὸν πρῶτο μὲ τὴν προσθήκη ἑνὸς χώρου, πού ἀποτελεῖ τὴν ἐπέκταση τῆς ἀνωδομῆς τοῦ κυρίως σπιτιοῦ στὸ ἀμέσως ψηλότερο ἀνάλημμα τῆς πίσω πλευρᾶς. Τὸ ὀρθογώνιο τῆς προσθήκης πλησιάζει τὸ τετράγωνο σχῆμα, μὲ διάσταση καθαροῦ πλάτους ὅση καὶ τὸ βασικὸ ὀρθογώνιο καὶ

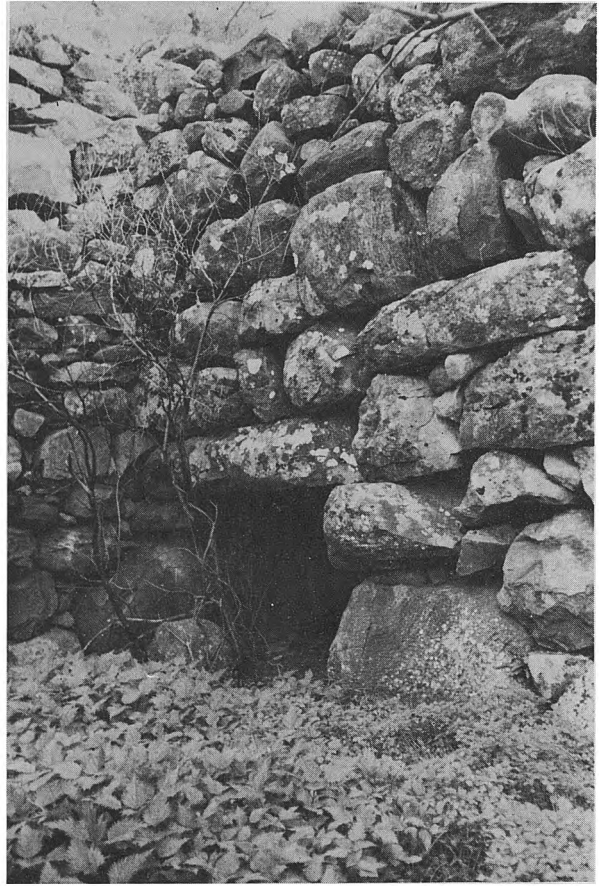
μῆκος γύρω στὰ 4,50 μ. Μία παραλλαγὴ τοῦ πρώτου τύπου, πού ἐμφανίζεται πολὺ συχνά, καὶ ἀποσκοπεῖ στὴν ἐπέκταση τοῦ χώρου, μετὰ τὴν αὔξηση τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας, εἶναι ἡ προσθήκη στὴ μακριὰ πλευρὰ τοῦ σπιτιοῦ ἑνός, ἴσου πρὸς τὸν πρῶτο, ὀρθογώνιου χώρου. Ἡ ἐξωτερικὴ πόρτα εἰσόδου μετατρέπεται σὲ ἄνοιγμα ἐπικοινωνίας τῶν δύο χαμηλῶν ἰσόγειων χώρων καὶ ἀνοίγεται νέα ἐξώθυρα στὴ μακριὰ πλευρὰ τοῦ ὀρθογώνιου τῆς προσθήκης.

Τέλος, ὁ δεῦτερος τύπος ἐμπλουτίζεται μὲ μία παράλληλη πρὸς τὶς μακριὲς πλευρὲς προσθήκη — ὅπως ἡ παραπάνω στὸν πρῶτο τύπο —, εἴτε μὲ μία ἄλλη προσθήκη, πού καλύπτει τόσο τὸ κυρίως ὀρθογώνιο, ὅσο καὶ τὸ ὑπερυψωμένο τμήμα τοῦ δευτέρου ἀναλήμματος.

Ἐπίσης, ἐπισημαίνουμε ὀρθογώνια κτίσματα τοῦ πρώτου, ἀπλοῦ τύπου, στὰ ὁποῖα ἡ ἐπέκταση τοῦ χώρου γίνεται μὲ τὴν προσθήκη κατὰ τὸ μῆκος καὶ ὄχι παράλληλα πρὸς τὶς μακριὲς πλευρὲς· στὴν περίπτωσή αὐτὴ τὸ ἀρχικὸ κτίριο δὲν εἶναι τοποθετημένο κάθετα στὸ ἀνάλημμα, ἀλλὰ παράλληλα (περιπτώσεις θέσεων μὲ πολὺ ἀπότομη κλίση ἢ ἔλλειψη παράπλευρου χώρου, π.χ. Ραζὶ περιοχῆς Κότρωνα, Μαύριανος Λουκάδικων - Πυρρίχου). Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, προσθέτουν δύο καὶ τρία συνεχόμενα ὀρθογώνια καὶ τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἐπιμήκη κτίσματα μὲ ἐξωτερικὸ πλάτος 5 - 6 μ. καὶ μῆκος περίπου 20 μ. Αὐτὰ τὰ ἐπιμήκη κτίσματα (εἰκ. 4) ἔχουν κοινὴ τὴ μοναδικὴ εἴσοδο καὶ χώρους πού ἐπικοινωνοῦν.

Ἰδιόμορφειες

α. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δευτέρου τύπου συναντοῦμε ἓναν ἐγκάρσιο τοῖχο, πού εἶναι χτισμένος παράλληλα πρὸς τὸν τοῖχο τῆς

Είκ. 7. Ραζί. Είσοδος σπιτιού.

πρόσοψης και βρίσκεται σε απόσταση από αυτόν 1 - 1,10 μ. Δημιουργείται έτσι ένας ισόγειος τυφλός χώρος με ύψος όσο και το ύψος του υπόλοιπου ισόγειου χώρου, επομένως επισκέψιμος μόνον από το δάπεδο της ανωδομής (ε ί κ. 8). Ίδιαίτερα, η κάλυψη αυτού του χώρου γίνεται με τον έκφορικό τρόπο και βρίσκεται στο ίδιο οριζόντιο επίπεδο με το δάπεδο της ανωδομής. Ένα άνοιγμα περίπου 0,70 × 0,70 μ. επιτρέπει την κάθοδο σ' αυτό το χώρο, για τον οποίο τα περιθώρια υποθέσεων είναι αρκετά μεγάλα (Ίσως πρόκειται για άπο-

θήκη δημητριακών ή γενικά αποθήκη πολύτιμων αντικειμένων). Τον ίδιο τοίχο έχουμε επισημάνει σε όρθογώνιο κτίσμα, που ανήκει στον πρώτο, απλό τύπο, αλλά στην πίσω πλευρά του (Μαύριανος).

β. Προσθήκη στο βασικό όρθογώνιο της κάτωψης σπιτιού του δεύτερου τύπου. Έχει μικρό πλάτος, γύρω στα 2 μ., και δημιουργήθηκε στο ύψος του ισόγειου χώρου. Σώζει την επικάλυψή του, που αποτελείται από μακρίονια. Έπικοινωνεί με τον χώρο του κυρίως σπιτιού μέσω του ισόγειου (Βάτα Φλομοχωριού).

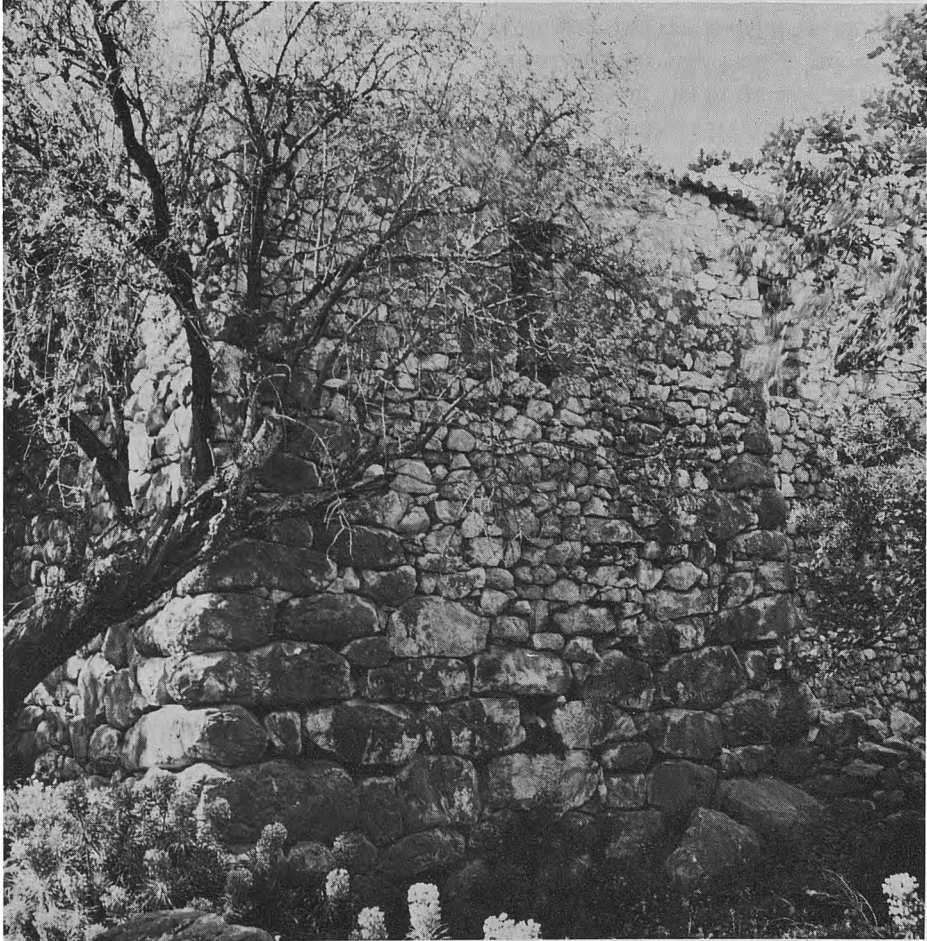

Είκ. 8. 'Αφούγκια - Παλιόχωρα. 'Ισόγειος κλειστός χώρος (άποθήκη).

Οίκιστική ανάπτυξη

'Η διάταξη τῶν μονάδων στὸ χῶρο, ἡ φύση καὶ ἡ μορφή τοῦ ὕλικου κατασκευῆς, ἡ θέση τῶν λατομείων καὶ ὁ χαρακτήρας τοῦ συγκροτήματος τῆς κορυφῆς, μᾶς ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα πὼς ἕνας παλαιομανιάτικὸς οἰκισμὸς ἀρχίζει νὰ χτίζεται ἀπὸ τὴ δεσπόζουσα ὄχυρὴ τοποθεσία (πυρήνας τοῦ γένους;) καὶ νὰ ἐξαπλώνεται πρὸς τὰ χαμηλά, μὲ τὴ δημιουργία τεχνητῶν ἀνα-

λημάτων. 'Η πρώτη λατόμηση γιὰ τὸ οἰκοδομικὸ ὕλικὸ γίνεται στὶς παρυφές τῆς θέσης, στὸ λατομεῖο (πολλές φορές ἀρχαῖο), πὸν βρίσκεται στὸ ψηλότερο σημεῖο. 'Ο βράχος κόβεται σὲ 2 - 3 μεγάλους ὀγκόλιθους, πὸν λαξεύουν πολὺ ἀδρὰ ἐπιτόπου καὶ στὴ συνέχεια κατεβάζουν στὸ χῶρο τοῦ οἰκισμοῦ. 'Εκεῖ οἱ ὀγκόλιθοι θὰ κοποῦν σὲ μικρότερες διαστάσεις (0,70 × 0,45 - 0,50 μ.). 'Επάνω στὸ ἐπικλινές ἔδα-

Είκ. 9. Φλομοχώρι. Μεταβυζαντινή κατασκευή. Έξέλιξη παλαιομανιάτικου σπιτιού

φος μιάς στάθμης δημιουργείται ή μεγάλη βάση, ή έδραση του κτιρίου, στη συνέχεια χτίζονται οι περιμετρικοί τοίχοι. Δεξιά και άριστερά από το σπίτι διαμορφώνεται τó βασικό ανάλημμα, ή προσπέλαση, κ.ο.κ. Όταν μιά στάθμη κορεστεί, ή επέκταση πραγματοποιείται στο άμέσως χαμηλότερο ανάλημμα.

Ένας οικισμός αναπτύσσεται λογικά σε συνάρτηση με τó διαθέσιμο ζωτικό χώρο,

καθώς και με την έκταση του εδάφους, πού παρέχει δυνατότητες διαμόρφωσης (μικρά πλατώματα, λογικές κλίσεις). Τά τελικά του όρια καθορίζονται από την αποδοτικότητα και τά μεγέθη τής αγροτικής γής, πού βρίσκεται στην περιφέρειά του (δηλαδή όχι περισσότερο από 1.500 μ., μετρώντας από τó γεωμετρικό κέντρο βάρους του οικισμού). Κάθε οικισμός ανήκει σε ένα ή δύο γένη. Όταν μιά ομάδα αποσχι-

στεῖ ἀπὸ τὸ γένος καὶ ἀποχωρήσει ἀπὸ τὸν οἰκισμό, καταλαμβάνει ἄλλες ἐπικαίρες καὶ πρόσφορες θέσεις, πὺ συνδέονται μὲ τὴν πρώτη μὲ μονοπάτια καί, πολλὰς φορές, μὲ συνεχόμενες καλλιεργήσιμες ἐκτάσεις καὶ βοσκοτόπια. (Ὑπὸ ἐξέταση ἢ ἀναλογία πὺ ἐπικρατεῖ διαχρονικὰ ἀνάμεσα στοὺς δύο τομεῖς τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας τῆς περιοχῆς, τῆς καλλιέργειας δημητριακῶν καὶ τῆς κτηνοτροφίας). Οἱ καλλιεργήσιμες ἐκτάσεις εἶναι κοινὲς ἐνὸς ἢ περισσοτέρων γενῶν, ὅπως καὶ οἱ περιοχὲς βοσκῆς. Κοινὴ καὶ ἡ ὑποδομὴ ἀπὸ δεξαμενῆς, μαντριῶν, ἀλώνια. Ὁ ἀρχικός, συνήθως τοιχισμένος, περίβολος τῆς κοινόκτητης γῆς ἀνιχνεύεται ἀκόμα καὶ σήμερα μέσα ἀπὸ τὶς ἀλλεπάλληλες διαιρέσεις τοῦ ἀγροτικοῦ χώρου, ἀποτέλεσμα ἄλλων κοινωνικῶν μετασχηματισμῶν καὶ νέων διαδικασιῶν παραγωγῆς.

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς παλαιομανιάτικους οἰκισμοὺς στὴν ἐξελικτικὴ πορεία τους ἰχνηλατοῦνται μέχρι καὶ τὸ τελικὸ τους στάδιο στὰ νεώτερα χρόνια, σὲ ἀνάγλυφα πρότυπα, πὺ μᾶς παρέχουν τὴ δυνατότητα νὰ παρακολουθήσουμε τὴν πορεία τους ἀπὸ τὰ πυρηνικὰ δύο-τρία σπίτια στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου μέχρι τὰ « παραδοσιακὰ » συγκροτήματα τῶν νεωτέρων χρόνων στὰ χαμηλότερα. Τέτοια ἄρθρωση τῶν βυζαντινῶν οἰκισμῶν μὲ τοὺς νεώτερους, πὺ προέκυψαν ἀπὸ αὐτοὺς, πιστοποιοῦμε στὸν Πύρριχο, στὸ Φλομοχώρι, στὰ Σκαλτσιάνικα, στὰ Λουκάδικα καὶ ἄλλοῦ στὴν Ἐνατολικὴ Λακωνικὴ Μάνη. Στὴ Δυτικὴ Λακωνικὴ Μάνη — ὅπου τὸ σχετικὰ ἐπίπεδο καὶ ὁμαλὸ ἔδαφος μὲ τὰ μικρὰ ἐξάρματα γῆς, ἀπέτελεσε μιὰ πανάρχαιη ἐπιλογή γιὰ τὴν ἴδρυση μεγάλου πλήθους οἰκισμῶν — ἀπαλείφεται καὶ ὁ λόγος σημαντικῆς μετατόπισῆς τους πρὸς τὰ μικρότερα ὑψόμετρα, μετατόπιση πὺ στὴν

Ἐνατολικὴ Λακωνικὴ Μάνη ἐξακολουθεῖ ἀκόμα καὶ σήμερα νὰ γίνεται γιὰ τὴν βελτίωση τῶν βιοτικῶν συνθηκῶν τῶν κατοίκων (θάλασσα, ἐπικοινωνίες, νέοι συγκυριακοὶ παράγοντες πὺ ἐπιβάλλουν τὴ μονοκαλλιέργεια τῆς ἐλιᾶς, ἀμυντικὲς καὶ ἄλλες ἀνάγκες ἱστορικὰ ξεπερασμένες). Ἡ ἐπικάλυψη τοῦ βυζαντινοῦ ἀπὸ τὸν νεώτερο οἰκισμό εἶναι σχεδὸν καθολικὴ. Ἀντίθετα, οἱ ὄρεινοὶ οἰκισμοὶ τῆς Δυτικῆς Λακωνικῆς Μάνης ἀρθρώθηκαν μὲ τοὺς νεώτερους κατὰ τὸ πρότυπο τῆς Ἐνατολικῆς.

Τὰ νέα πολιτισμικὰ δεδομένα ἔχουν ἀντίκτυπο στὴν κατασκευὴ : τὴν κάλυψη τοῦ ἰσόγειου χώρου προσπέλασης τοῦ παλαιομανιάτικου μὲ χτιστὴ καμάρα, πὺ ἔχει τὴ γένεσή της στὴν παλιὰ προεξοχὴ — ὑποδοχὴ τῶν δοκῶν τοῦ δαπέδου ἀνωδομῆς. Ἐτσι, ὁ ἰσόγειος χώρος ἀποκτᾶ μεγαλύτερο ὕψος. Τὸ δάπεδο τῆς ἀνωδομῆς ὑψώνεται ὡς τὴν κορυφὴ τῆς καμάρας κατὰ 1 - 1,50 μ. Δημιουργεῖται τῶρα μιὰ νέα ἀνάγκη, νὰ ὑψωθοῦν οἱ περιμετρικοὶ τοῖχοι, ὅμως αὐτὸ γίνεται μὲ χτίσιμο ἀπὸ πολλὰ μικρότερες λαξεμένες πέτρες. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ κατασκευαστικὴ σύνδεση τοῦ παλαιομανιάτικου κτίσματος μὲ τὴ χρονολογικὰ νεώτερη προσθήκη.

Στὴν πρόσοψη τοῦ παλαιομανιάτικου σπιτιοῦ κατεδαφίζονται ἕνα τμήμα. Τὸ κενὸ πὺ δημιουργεῖται ἔχει σχῆμα ἀνεστραμμένου ἰσοσκελοῦς τριγώνου, πὺ ἔχει τὴν κορυφὴ του στὸ ἀνώτατο σημεῖο τῆς καμάρας τοῦ ἰσόγειου χώρου· ἡ βάση του ὀρίζεται ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ ὕψος τῶν περιμετρικῶν τοίχων. Αὐτὴ ἡ τριγωνικὴ σφήνα γεμίζεται μὲ μικρότερες πέτρες — ἀρχικὰ ἐν ξηρῷ, ἀργότερα μὲ κονίαμα — πὺ φτάνουν μέχρι τὸ ὕψος ἔδρασης τῆς νέας στέγης. Ἡ ἀντίθεση, πὺ δημιουργεῖ ὁ νέος τρόπος πλήρωσης μὲ μικρότερες πέτρες πρὸς

τήν παλιά τοιχοδομία, τονίζει με έμφαση τὰ ἴχνη συρραφῆς τῶν δύο κατασκευῶν (εἰκ. 9). Ἡ προσπέλαση στὴν ἀνωδομή, μὲ μιὰ πρόχειρη ξύλινη σκάλα, δὲν γίνεται τώρα μέσω τοῦ ἰσόγειου χώρου, πού ἔχει μετατραπεῖ σὲ ὑπόγειο βοηθητικό χῶρο, ἀλλὰ ἀπὸ μιὰ νέα πόρτὰ πού ἀνοίγεται στὸ ψηλότερο ἐπίπεδο ὅπου καταλήγει τὸ δάπεδο τῆς ἀνωδομῆς. Τὸ παράθυρο τῆς πρόσοψης ἐπιστέφεται συχνὰ μὲ τοξωτὸ ὑπέρθυρο, ἀνοίγονται καὶ ἄλλα παράθυρα στοὺς πλαϊνοὺς τοίχους, ἓνα ἢ δύο. Ὁ δεῦτερος τύπος παλαιομανιάτικου σπιτιοῦ μὲ τὴν ὑπερψωμένη προσθήκη στὸ Ἰούλιος 1981

πίσω μέρος (δεύτερο ἀνάλημμα) ἐξελίσσεται στὸ « παραδοσιακὸ » σπίτι. Ὁ τετράγωνος χῶρος τῆς προσθήκης, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ καθαυτὸ σπίτι, πού καλύπτεται μὲ δίριχτη στέγη καὶ ἐπικάλυψη ἀπὸ μαρμάρους, στεγάζεται μὲ καμάρα καὶ καταλήγει σὲ δῶμα. Ἡ προσπέλαση σ' αὐτὸ γίνεται μὲ μιὰ σχεδὸν κατακόρυφη λίθινη σκάλα. Ἡ ἐπέκταση κατὰ τὸ ὕψος αὐτοῦ τοῦ χώρου — γιὰ λόγους ἐποπτείας καὶ κοινωνικῆς ἀντιπαράθεσης, στὴν πορεία τῶν ἱστορικῶν νεώτερων τοπικῶν ἀνταγωνιστικῶν σχέσεων — καθιερώνει τὸν πασίγνωστο πύργο.

ΤΑΚΗΣ ΜΟΣΧΟΣ - ΛΗΔΑ ΜΟΣΧΟΥ

ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ

Πίνακας I

Ἐπαρχία Οἰτύλου

Μιανές	Νόμια (Πατσουριάνικα, Κουρουκλιάνικα, Ταμπακαριάνικα)
Καστρι	Κεχριάτικα (καὶ Καταράχια)
Πωράχια - Βισκίνα - Ἀγριοκάμπος	Κέρια
Βάθεια (Παλιόχωρα - Γουλᾶς)	Νέασσα ἢ Νίασα
Ἄλικα (Σκεντρίνες ἢ Μασχάλες)	Κηπούλα - Ἀνωπούλα Μακρινᾶς
Ξηρόλακκος	Ἄγ. Ἀθανάσιος
Συχαλάσματα	Σταυρί
Τσικαλιά	Ἄγιος Γεώργιος (Καμίνα) — Ἐπισκοπή : περιοχή Κεντροκολόσπιτο
Κοτράφι	Κοῦνος - κοιλάδα Καραβᾶ
Μουντανίστικα	Ἐλία ἢ Ἐλαία
Λεοντάκης ἢ Λιοντάκι	Λαγουδιές
Πέπον	Τροχάλακας
Πάνω Μπουλαριοὶ καὶ Δίπορο (Πυργάκια, Παλιόχωρες, Σύμποδα, Παῦλες, Λάζος, Φυλλατόρια, Λαρυγγιάνου, Πραγιατιάνικα, Χελιδάκι, Ἀλευρομαγειριάνικα, Ἀνεμόμυλοι, Γυρίσματα).	Παγκιά
Κάτω Μπουλαριοὶ (Κουκουριάνικα)	Ψι
Ὀχιά (Ραχούλα)	Κάτω Γαρδενίτσα
Δρῦ	Φακαλωτὸ - Θωμιάνικα
Κίττα (Πάνω Χώρα, Μεσισκλιάνικα - Καταράχια)	Καρύνια
Καλονιοὶ	Πολεμίτας - ὀροπέδιο Σαρανταριάς
Ἄγ. Νικόλαος	Ἄγ. Γεώργιος Βουδιγερῆδων
	Μερμηγκιάνικα
	Κριτσελῆ
	Μίνα - Κότσυφας

Ἐρημος ἢ Ἐρεμος	Τριανταφυλλιά
Λάκκος (Παύλου Λάκκος)	Γκλέζη ἢ - ου - ἦ - ος (καὶ Ξαρχιάνικα)
Κουτρέλα (Μουζή)	Κοκκινογέννης ἢ Κοτσινογιένης
Ἄγ. Νικόλαος	Λευκιάς (καὶ Ἄγ. Δημήτριος - Ἄγ. Ἰσίδωρος ἢ Ἄσιδωρος)
Κουλούμι	Πύργος Διροῦ (Φουρνιάτα - Κοῦκος)
Καφίονα	Βελοῦσι
Τσόπακας (Καβάλες)	Καλὸς ἢ Καλοῦ
Φανερωμένη	Παλιόπυργος (ὄροπέδιο Πάνω Μάλες)
Μπρίκι	Καμπινάρα - Μέτωπα
Βάμβακα ἢ Μπάμπακα ἢ Πάμπακα - Κοτρωνάκι	Χαριά
Ἄκια ἢ Ἄκυά ἢ Ἄτζά - Παλιόχωρα	Ξεπαπαδιάνικα
Σκυφιάνικα	Δρυάλια
Δρύαλος ἢ Δρυάλος	Μαστακάρια
Φραγκούλια(ς)	Ἵομαλές ἢ Μάλες
Χαροῦδα (Δεντρό, Ἄγ. Νικόλαος, Σωτήρας, Κα- βαθάκια, Στριλοχαλάσματα)	Λαγοκοῖλι
Νικάνδρειο(ν) ἢ Νικάντρι	Ἄρεόπολη ἢ Τσίμοβα (Ἄγ. Πολύκαρπος, Κρε- λιάνικα, Ἵσομάλες)
Μαντοφόρος	

Πίνακας II

Ἐπαρχία Γυθείου

Κορογωνιάνικα	δάκια, Σουλιάκι, Ἄγ. Κυριακή, Παγαρίνο)
Καινούργια Χώρα	Κότρωνας (Ραζί)
Λάγια (Κάτου Λάι)	Σκαλτσοτιάνικα - Λούτσα (Ἄφουγκια ἢ Παλιό- χωρα, Κακομάχι)
Παχιάνικα	Ριγανόχωρα (καὶ Σέλα)
Κορακιάνικα (Ποτάμια)	Γωνέα
Χαλόπυργος Κιονίων	Χειμάρια (Καψάλι)
Κουρνὸς (Ἄγ. Συμεὼν κ.ά.)	Πύρριχος ἢ Κάβαλος (Παλιόπυργος, Βαρηκά ἢ Ἄμπέλια, Κρυφὸ Λακουδάκι, Σέλα - στὸ πα- λάτι - Καστράκι, Μαύριανος, Κατσιφαρόσγουρ- να ἢ Σγοῦρνες, Βουνάρια, Βλαχοκότρωνας, Ἄλιας)
Μέσα Χώρα (Βίγλα)	Βαχὸς (Προγόνια, Ἵσιώματα, Σκάλα, Λεῖτσα).
Δρυαλί (Δρυμός) - Παλιοχώρι	Δροσοπηγή ἢ Τσεροβά (Παλιὰ Τσεροβά ἢ Πα- λιοκοτρώνια, Πέρα Χώρα, Διβόλας, Μαγκοβά, Ἄραχωβίτες, Παναγίτσα κ.ά.)
Ἀργιλιάς (Ξερή)	Παριά Καρυόπολη
Σταυρός	
Ζοῦδα (Ρωγὸς, Κούπη, Σέλα, Σκάφες, Νικόλαρος, Τουρκομιχάλης)	
Ἄτσιρίχες	
Φλομοχώρι (Πηγάδια κ.ά.) - Βάτα - Καυκί	
Λουκάδικα (Φουρνία, Ἐλιτζος, Μελιγγός, Πίσω Χώρα, Κάστρο, Ἄλιας, Παραγκρέμνια, Πηγα-	

Πίνακας III

Παλαιομανιάτικοι οἰκισμοὶ στὰ ὄροπέδια τοῦ
Σαγγιᾶ (σὲ παρένθεση τὸ ὑψόμετρο Γ.Υ.Σ.).

Κορφές - Κορύφια (473)	Μακριὰ Ράχη (742)
Ἄνηφοροῦλες (575)	Ἄγριοκάμπος (789)
Ἵρος (570)	Βαγιολάγαδο - Μακρυλάκκωμα (932)
Φανερωμένη - Ἐμπρός (782 - 816)	Παπουδικὰ - Μακρύναρος - Ἄχράδα (765)
Νικόλακκος (866)	Ἄψιπεδο Πυρρίχου (385)
Ἄγ. Πελαγία (733)	

ΠΑΛΕΟΜΑΝΙΑΤΙΚΑ

Habitats ruraux byzantins dans le Magne laconien

Λ'έγδο σύστημακό τος εταβλίσηματα υρβάνος κτδ βουργάδες αηηκόες του Μαγνε λακόνηου γαγνεράη έτρε μενέε παρράλληλα έτρε έγδο τος ηαβίτατς ρυρράυς βυζαντίνος, πύσθε ίλς εν κοστίτυεη έλ συέη πρσέυε άρηέη κτδ έν στατύε του πύετς έυε έτρε έκκαπα-

τύν του τερράυν. Λ'οβέκτύετς έε ραπόρτ πρέλίμναρη έσ ένε πρσέηρη κάρτογράρφύε του τερράτορη πένδαν έλ ένγυε πέρύεε βυζαντίνε, έτρε έτρε έλς ηαβίτατς ρυρράυς κτδ έλ έέεαυ ρυτύεη. Αύσθ, έλ κοσδέηρη έε μύλτύεσ πρβλήματα έε πύσθε έλ μορφολόγύε κτδ έλ κοσσύτρυε έε μαίσωνος.

TAKIS MOSCHOS-LEDA MOSCHOU

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΥΒΟΙΑ, 1981

Δύπλός ηταν ό στόχοσ τήσ Έφορρύεας Έρχαίολόγύων τήσ Εύβουας έλ έρονηά πύδ τέλειώσε : άπό έλ μύά μερηά η έόργάνωση τών Έρχαίολόγύκών Μουσειών κτδ Συλλολόγών του νησίου κτδ άπό έλ ηέλλη η πρώθηση τήσ άνασκαφύκήσ έρευνασ. Οί δύο άλληλοεξαρτώμενοι άύτοί στόχοι, παρά έλς γενύκέσ άνηξοότýητες — έλς ζήμύεσ του Μουσειού Χαλκίδας άπό τούσ σείσμύοσ του Φεβρουαρίου, έλς δυσχέρύεες στή έροηματοδότýηση άνασκαφών, έλς άναδιοργανωτýκές έργασύεες πύδ ηταν άνάγκη νά άναληφθούν σ' έλ ηένη έκταση του νησίου —, πρωωθήθηκαν, πύσθεύω, σημαντýκά κτδ με άξύόλογα άποτέλέσματα.

ΜΟΥΣΕΙΑ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΕΣ

Στό Μουσειό τήσ Χαλκίδας κτδ στίς άποθýκες του έκτελέστηκαν έκτεταμένες έπείγυσεες έργασύεες έπισκευών κτδ βελτýώσεων, έσθε νά μπόρρύ νά άνταποκρýθεί στό ρόλο του κεντρýκού Μουσειού του νησίου. Στό Μουσειό τήσ Έρέτρυας, πύδ παρυσύάζεη ίδύαίτερα κτδ πύλύπλοκα πρβλήματα στενóτýητας του έώρου έκθεσης κτδ άποθýκευσης τών άρχαίών, προγράρμματýστηκε η διαδύκασύα γύά έλ η άνημετώπύηση τών δυσχερýειών.

Έ η έόργάνωση, έπωσ είναη γνωστό, τών Έρχαίολόγύκών Μουσειών κτδ Συλλολόγών, έκτόσ άπό τόν σκοπό τήσ παρυσύα-

Σχ. 1. Ἀρχαιολογικὸς χάρτης τῆς Εὐβοίας.

σης καὶ φύλαξης τῶν ἀρχαιοτήτων ποὺ ἔχουν ἤδη βρεθεῖ παλαιότερα, ἀποτελεῖ τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν δυνατότητα διενέργειας νέων ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν στὴν περιοχὴ. Σύγχρονα, λοιπόν, μὲ τὶς ἐργασίες στὰ Μουσεῖα ἔγινε ἔντονη καὶ ἀποδοτικὴ προσπάθεια γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ τῶν Ἀρχαιολογικῶν Συλλογῶν σὲ καίρια περιφερειακὰ σημεῖα τοῦ νησιοῦ. Στὴ βόρεια Εὐβοία συγκεντρώθηκαν καὶ τακτοποιήθηκαν τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα τῆς περιοχῆς στὴν

Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Ὁρεῶν. Στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Καρυστός, στὸ Γιόκαλειο Ἴδρυμα, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐξασφάλιση κατάλληλου ἀποθηκευτικοῦ χώρου, ἄρχισαν οἱ προεργασίες γιὰ τὴν τακτοποίηση καὶ ἐκθεση τῶν ἀρχαίων τῆς Καρυστίας, τῆς περιοχῆς τῆς νότιας Εὐβοίας.

Στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἀποθήκη τῆς Ἄνω Ποταμῖας Κύμης, στὰ ἀνατολικά, συντελοῦνται οἰκοδομικὲς ἐργασίες στὸ κτίριο ποὺ παραχώρησε ἡ Κοινότητα γιὰ τὴν δια-

φύλαξη τῶν ἀρχαίων τῆς περιοχῆς. Ἐλπίζεται νὰ ἰδρυθεῖ σύντομα Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ καὶ στὸ Λευκαντί, ὥστε νὰ συγκεντρωθοῦν σ' αὐτὴν τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὶς σημαντικὲς ἀνασκαφὲς στὸν ἀρχαῖο οἰκισμὸ τῆς Ξερόπολης καὶ τὰ γειτονικὰ νεκροταφεῖα τῆς Τούμπας.

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Πλούσια ἦταν τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα πού ἔδωσε καὶ φέτος ἡ εὐλογημένη εὐβοϊκὴ γῆ (σ.χ. 1).

Στὴν Χαλκίδα, ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα κύριο στόχο εἶχε τὴν κατανόηση τῆς τοπογραφίας τῆς ἀρχαίας πόλης, πού παρὰ τὶς παλαιότερες ἀνασκαφὲς εἶναι ἀκόμη βασικὰ ἄγνωστη, ἐνῶ παράλληλα ἡ νέα πολιτεία ἀνοικοδομεῖται ταχύτατα. Σὰν ἀπαραίτητο ἐφόδιο γιὰ τὴν πιὸ πέρα ἔρευνα κρίθηκε ἡ σύνταξη ἀρχαιολογικοῦ χάρτη τῆς πόλης, πάνω στὸν ὁποῖο σημειώνονται ὅλα τὰ μέχρι σήμερα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα. Ἐκτὸς ἀπὸ διάφορα ἐπίκαιρα σημεῖα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀρχαίας πόλης ἀνασκάφηκαν τὸ 1981 καὶ τμήματα ἀπὸ δύο ἐκτεταμένα νεκροταφεῖα τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς: τὸ ἓνα στὴν ἄγωνα χερσόνησο Μπαταριά, στὰ δυτικὰ τῆς ἀρχαίας πόλης, καὶ τὸ ἄλλο στὴ βορεινὴ παραλιακὴ περιοχὴ. Οἱ τάφοι εἶναι λαξευτοὶ μέσα στὸν βράχο καὶ ἔδωσαν πλῆθος ἀπὸ χαρακτηριστικὰ πήλινα ἀγγεῖα (εἰκ. 1), ἀρκετὰ πήλινα εἰδώλια καὶ ὀρισμένα μεταλλικὰ ἀντικείμενα: λίγα χρυσὰ κοσμήματα, χάλκινες φιάλες καὶ κάτοπτρα, καλλωπιστικὰ ἐργαλεῖα, σιδερένιες στλεγγίδες καὶ ἄλλα.

Στὴν Ἐρέτρια, μέσα στὸν χῶρο τῆς περιτειχισμένης ἀρχαίας πόλης καὶ παράλληλα μὲ τὶς ἔρευνες τῶν Ἑλβετῶν συναδέλφων, ἡ Ἐφορεία ἐρεῦνησε διά-

Εἰκ. 1. Χαλκίδα, πήλινη ἑλληνιστικὴ λάγνος.

φορα ἐπίκαιρα σημεῖα. Στὰ δυτικὰ, κοντὰ στὸ δυτικὸ τεῖχος (Ο. Τ. 356), διαπιστώθηκε πάνω στὸ φυσικὸ ἔδαφος ἐκτεταμένο γεωμετρικὸ στρώμα μὲ λείψανα κτισμάτων, πλούσιο σὲ κεραμεικὴ τῶν χρόνων αὐτῶν. Πάνω ἀπ' αὐτὸ σώζονταν ἀποσπασματικὰ τμήματα σπιτιῶν, πού ἀνῆκαν στὴν Ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ. Ἐκεῖ βρέθηκε ἓνα μικρὸ πήλινο ἀγγεῖο γεμάτο ἀργυρὰ νομίσματα, ἐνῶ ταυτόχρονα παρόμοια νομίσματα βρέθηκαν σὲ μάζα ἔξω ἀπὸ τὸ ἀγγεῖο — ἀσφαλῶς θὰ ἦταν μέσα σὲ μικρὸ σάκκο ἀπὸ φθαρτὸ ὕλικὸ (ὑφασμα;). Αὐτὸς ὁ σημαντικὸς διπλὸς θησαυρὸς ἀργυρῶν νομισμάτων, πού ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ δραχμὲς τοῦ Εὐβοικοῦ Κοινοῦ γύρω στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰῶνα π.Χ. (εἰκ. 2), μεταφέρθηκε καὶ συντηρεῖται τῶρα

Εικ. 2. Έρετρια, θησαυρός άργυρών νομισμάτων.

στο Νομισματικό Μουσείο στην Άθήνα.

Στο κέντρο τής αρχαίας πόλης, περίπου 100 μ. δυτικά από τον ναό του Απόλλωνα Δαφνηφόρου, σκάφηκε μέρος ενός μικρού αλλά σημαντικού νεκροταφείου (Ο. Τ. 663). Βρέθηκαν οκτώ τάφοι, από τους οποίους οί τέσσερεις ήταν μονόλιθες σαρκοφάγοι, δύο μικρότεροι από λίθινες πλάκες (παιδικοί) και δύο από κεραμίδες. Οί τάφοι ήταν άθικτοι και έδωσαν πλήθος άγγείων, ιδίως μελανόμορφες ληκύθους (εικ. 3), πήλινα ειδώλια και λίγα χρυσά

κοσμήματα. Οί νεκροί πρέπει να τάφηκαν στα χρόνια άμέσως μετά τά Περσικά, όταν ή πόλη δέν είχε ακόμη αναδιοργανωθεί ύστερα από τή φοβερή καταστροφή των Περσών (490 π.Χ.). Τόσα πολλά άκέραια και άξιόλογα άγγεία είχαν χρόνια να βρεθούν στην Έρετρια και μπορούν να παράβληθούν με τήν παλιά έρετριακή συλλογή του Έθνικου Αρχαιολογικού Μουσείου στην Άθήνα. Όρισμένα αποδίδονται σε γνωστούς Άθηναίους άγγειογράφους, ενώ αρκετά άνή-

Εικ. 3. Έρετρια, άγγεία τάφου.

κουν σίγουρα σέ τοπικά έργαστήρια.

Στό Λευκαντί, στην άκρη του Ληλάντιου πεδίου, οί νέες άνασκαφές πού έγιναν με την συνεργασία Άγγλων συναδέλφων έδωσαν τά πιό άπροσδόκητα και σημαντικά άποτελέσματα. Ό χαμηλός λόφος της «Τούμπας» — όπως έπιβεβαίωσαν και οί παράλληλες άνασκαφικές έρευνες της Έφορείας σέ διάφορα οικόπεδα — καλυπτόταν άπό συστάδες τάφων όλων των φάσεων της πρωτογεωμετρικής περιόδου (εϊκ. 4).

Τήν κορυφή όμως του λόφου έστεφε μεγάλο και έπιβλητικό άψιδωτό οικόδομημα (μήκος 50 περίπου μέτρων και πλάτους 10 μέτρων) του 10ου αιώνα π.Χ., πού καλύφθηκε άπό τύμβο φτιαγμένο άπό πλίθρες. Ξύλινη κεντρική κιονοστοιχία στήριζε τή στέγη, ενώ πλαγινές σειρές ύποστηλωμάτων σχημάτιζαν άνοικτές στοές στις δύο μακριές πλευρές. Στο κέντρο του κτιρίου βρέθηκε βαθύ ορθογώνιο, διμερές δρυγμα. Στο ένα χάρισμα διαπιστώθηκαν οί σκελετοί τριών ή τεσσάρων

άλωγων. Στο άλλο χώρισμα βρέθηκαν γυναικεία ταφή και ανδρική καύση, όπου ή τέφρα του νεκρού είχε τοποθετηθεί σε χάλκινο κρατήρα με πώμα μιὰ χάλκινη φιάλη. Μέσα στον ανατολικής προέλευσης αυτόν κρατήρα, εκτός από τὰ σιδερένια όπλα του νεκρού, διασώθηκε τὸ μεγαλύτερο μέρος ενός ποδήρους κροσσωτού ένδύματος. Τὰ μεταλλικά εύρηματα και τὸ ένδυμα μεταφέρθηκαν και συντηρούνται στο Έθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αθήνα.

Η σημασία του κτιρίου αυτού σαν ταφικού ήρώου της πρωτογεωμετρικής εποχής, και συγχρόνως σαν πρόδρομης αρχιτεκτονικής μορφής του αρχαίου ελληνικού ναού, είναι δύσκολο νὰ μὴν υπερτιμηθεῖ, χρειάζεται όμως ακόμη πολλή έρευνα για τὴν οριστικοποίηση των συμπερασμάτων.

Μικρότερες ανασκαφικές έρευνες σε άλλες αρχαιολογικές τοποθεσίες του νησιού, όπως στον Μαλακόντα, τὴν Ἀμάρυνθο, τὴν Γυμνοῦ κ.ά. έδωσαν επίσης ενδιαφέροντα στοιχεία για τὴν αρχαία τοπογραφία και ιστορία του νησιού.

Ένα όμως από τὰ καίρια προβλήματα της Έφορείας, που δυστυχώς δέν λύθηκε, αλλά έλπίζεται νὰ βρεῖ τὴ λύση του σύντομα, είναι ἡ προστασία και προβολή των αρχαιοτήτων της Αἰδηψού, της σημαντικῆς αὐτῆς Ρωμαϊκῆς λουτρόπολης. Τὰ κινητά εύρηματα (ένεπιγραφα βάρθρα, γλυπτά, κ.λ.π.) χρειάζονται τὸν κατάλληλο χώρο για έκθεση, ένῶ πρέπει νὰ διατηρη-

θοῦν τὰ οἰκοδομικά λείψανα των αξιόλογων ρωμαϊκῶν σπιτιῶν και επαύλεων.

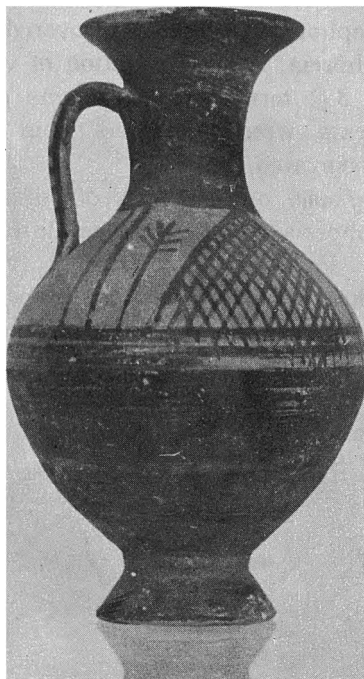
Άλλο θέμα που υπολογίζεται νὰ αντιμετωπιστεῖ στο άμεσο μέλλον είναι ἡ συστηματική έξερεύνηση των σημαντικότερων τουλάχιστον σπηλαίων της Εύβοιας. Τὸ σπήλαιο της Σκοτεινῆς, στὰ Θαρούνια, και της Έκάλης στο Κοίλωσι είναι δύο από τὰ σπουδαιότερα και παρουσιάζουν δείγματα οἰκησης από όλες τις φάσεις της προϊστορικής και ιστορικής εποχῆς. Προγραμματίζεται νὰ έρευνηθοῦν ανασκαφικά μέσα στο 1982 σε συνεργασία με τὴν Έφορεία Σπηλαιολογίας.

Στο πρόγραμμα του νέου χρόνου είναι επίσης ἡ ανασκαφική έρευνα στο λόφο Πλακαρή, στον κόλπο της Καρύστου, όπου έχει έπισημανθεῖ αξιόλογος Προϊστορικός συνοικισμός, καθώς και αρχαίο ιερό με ανάθηματα ἤδη από τὴν γεωμετρική εποχή.

Άλλά και ἡ σημαντική αρχαία πόλη των Ὁρεῶν / Ἰστιαίας — κέντρο Ἀθηναϊκῆς κληρουχίας και τόπος στρατηγικής σημασίας για τὴ βόρεια αρχαία Εύβοια — σχεδιάζεται νὰ έρευνηθεῖ και πάλι ανασκαφικά.

Έλπίζεται ὅτι οἱ μουσειακές και ανασκαφικές αὐτές δραστηριότητες στην Εύβοια θὰ συνεχιστοῦν ἀπόσκοπα, ὥστε και τὰ αρχαία της νὰ προστατευθοῦν και νὰ προβληθοῦν, αλλά και ἡ γενική ιστορική εἰκόνα νὰ γίνει καθαρότερη έπιβεβαιώνοντας τὴ σημασία του νησιού σε όλες τις χρονικές φάσεις της αρχαιότητας.

ΠΕΤΡΟΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ

Εικ. 4. Λευκαντί, πρωτογεωμετρικό άγγείο.

ARCHAEOLOGICAL NEWS FROM EUBOEA, 1981

Archaeological research along with the improvement and reorganisation of the Museums and Collections of the island, were the two goals the Ephoreia of Antiquities aimed towards last year. See plan 1.

The archaeological Museum of Chalkis required immediate attention especially after the earthquakes of 1981, as did the Museum of Eretria. The small Collections in Oreoi, Karystos and Kyme (Ano Potamia) were reorganised and enriched.

Excavations in *Chalkis* tended to concentrate on the topographical problems of the ancient city. Interesting were the

late Hellenistic / Roman cemeteries excavated both north of the modern town and on the south promontory of Batarias. The finds included pottery (fig. 1), terracottas and some metal objects. The Ephoreia, the Swiss Archaeological School and the Ephor Mr. P. Themelis excavated a number of sites in *Eretria*, inside the ancient walled city. A double hoard of euboean silver drachmas of the late fourth and early third cent. B.C. (fig. 2) was found inside a Hellenistic house the Ephoreia excavated near the West Wall. Part of a small but important cemetery of the years following the destruction of the city by the Persians

in 490 B.C., near the temple of Apollo Daphnephoros, was also uncovered by the Ephoreia. A fine collection of vases (fig. 3), terracottas and some gold ornaments were recovered from the eight excavated tombs.

At *Lefkandi*, on the low hill of Toumba, the Ephoreia excavated several tombs of the Protogeometric period (fig. 4). The excavation of the important protogeometric building found on the top of the hill and destroyed partially by the owner of the land in 1980, was undertaken in collaboration with the British School at Athens. The large building (50 m. long and 10 m. wide

approx.) seems to have been a herôon, as it was covered by a tumulus and two compartments were found deep inside the centre, the one containing the relics of 3 - 4 horses, the other a double tomb: a rich woman's burial and a bronze crater containing the ashes of a man. Also inside the crater were iron weapons and parts of a very important long, linen garment.

It is hoped that the reorganisation of the Museums and Collections of the island as well as archaeological research will continue in 1982, in an effort to preserve and exhibit the very important antiquities of Euboea.

P. G. CALLIGAS

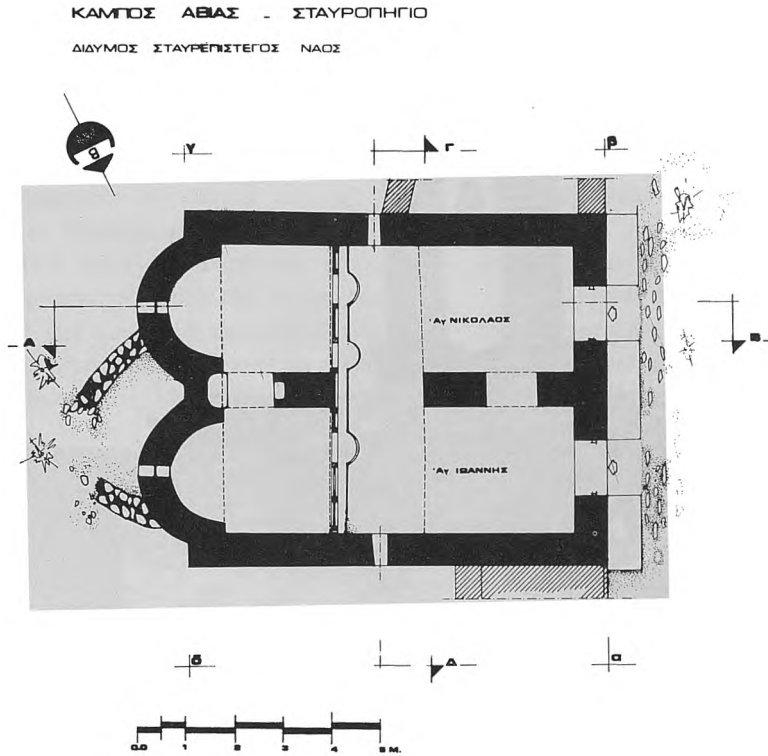

Εικ. 1. Σταυροπήγι Μεσσηνίας. Ναός Ἁγίων Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου καὶ Νικολάου. Πρόσωση.

ΔΙΚΛΙΤΟΣ ΣΤΑΥΡΕΠΙΣΤΕΓΟΣ ΝΑΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Ὁ Δ. Εἰσαγγελίδης στὴ μελέτῃ του Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἠπείρου, Ἠπειρωτικά Χρονικά, 6, 1931, σ. 270 - 272, εἶχε ξεχωρίσει 4 τύπους σταυρεπίστεγων ναῶν.

Στὸν γ' κατέταξε τοὺς δίκλιτους. Ὁ Ἄν. Ὁρλάνδος, ΑΒΜΕ, Α', 1935, σ. 42, διέγραψε αὐτὸ τὸν τύπο, ἐπειδὴ τὸ μοναδικὸ παράδειγμα ποὺ τὸν δικαιολογοῦσε — τὸ

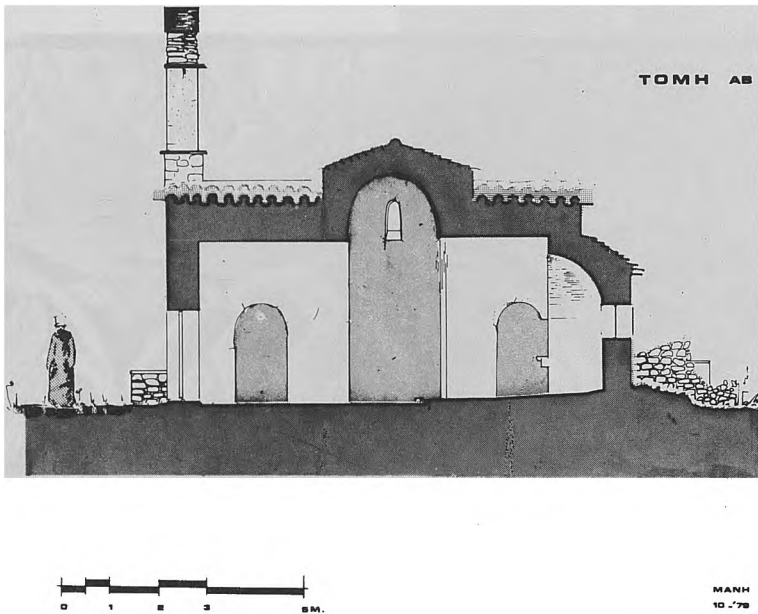
Σχ. 1. Σταυροπήγι Μεσσηνίας, Ναός 'Αγίων 'Ιωάννου τοῦ Προδρόμου καὶ Νικολάου. Κάτοψη.

Παλιομονάστηρο τῆς 'Αγίας Λαύρας Καλαβρύτων — ἀποδείχτηκε πῶς ἀρχικὰ δὲν εἶχε χτιστεῖ σὰν ἐκκλησία δίκλιτη, ἀλλὰ μονόκλιτη.

Τὴν ἀκύρωση αὐτῆς τῆς διαγραφῆς ἀνέτρεψε ἡ ἐπισήμανση ἀπὸ τὸν Σωκράτη Κουγέα, Χαριστήριον εἰς 'Αναστ. 'Ορλάνδον, Γ', 1966, σ. 247 - 250, τῆς δίκλιτης ἐκκλησίας τῶν 'Αγίων 'Ιωάννου τοῦ Προδρόμου καὶ Νικολάου στὰ Μαλευριάνικα τῆς Ζαρνάτας (σημερινὸ Σταυροπήγι) Μεσσηνίας (εἰ κ. 1). Οἱ ἐξωτερικὲς διαστά-

σεις τοῦ μνημείου εἶναι $7,15 \times 8,60$ μ. Τὸ βορεινὸ κλίτος εἶναι ἀφιερωμένο στὸν Πρόδρομο καὶ τὸ νότιο στὸν 'Αγιο Νικόλαο. 'Ο Κουγέας νόμιζε πῶς τὸ ἓνα κλίτος χτίστηκε κατὰ τὸ τέλος τοῦ 16ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰῶνα καὶ τὸ ἄλλο ἀργότερα.

Τίποτε ὅμως δὲ δείχνει πῶς τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ κλίτη προστέθηκε σὲ μεταγενέστερη ἐποχῇ. Δὲ διαπιστώνεται οὔτε διαφορὰ στὴν τοιχοποιία, οὔτε παρουσία ἀρμολογίας ἐν τῇ δυτικῇ πλευρᾷ πὸ εἶναι ἐνιαία, χτισμένη ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι τοῖχοι τῆς ἐκ-

Σχ. 2. Σταυροπήγη Μεσσηνίας. Ναός 'Αγ. Ιωάννου τοῦ Προδρόμου καὶ Νικολάου' κατὰ μῆκος τομή.

κλησίας με ἄργους λίθους, κι ἀνάμεσά τους, με πολλὰ σκόρπια κομμάτια κεραμιδιῶν, πολλὲς πλίνθινες πλάκες καὶ πλίνθους. Κάτω ἀπὸ τὴ στέγη τῶν ἀετωμάτων τῆς Δ κεραίας καὶ τῶν τυμπάνων, βορεινοῦ καὶ νότιου τῆς ἐνιαίας ἐγκάρσιας καμάρας, ὑπῆρχε ὀδοντωτὸ γείσο. Ἡ τοιχοποιία προδίδει μᾶλλον προχωρημένους βυζαντινοὺς χρόνους. Πάντως, ἡ μελέτη τῆς δὲν ὀδηγεῖ σὲ ἀκριβῆ συμπεράσματα. Τὰ ἀνακουφιστικὰ τόξα τῶν θυρῶν τοῦ δίκλιτου ναοῦ εἶναι ἀπὸ παρόλιθο. Τὸ ἀνώφλιο τῆς

βόρειας ἔχει χαρακτὸ κόσμημα κι εἶναι χτισμένο σὲ στάθμη χαμηλότερη ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς νότιας, μᾶλλον σύμφωνα με τὴ γραφικότητα, ποὺ γενικὰ χαρακτηρίζει τὴ βυζαντινὴ τέχνη. Στὴ μέση τῆς Δ πλευρᾶς ὑψώνεται μονόλοβο, μεταγενέστερο κωδωνοστάσιο, τοῦ 1810 κατὰ τὸν Κουγέα. Ἡ τοιχοποιία του διαφέρει. Οἱ δυὸ ἡμικυλινδρικές ἀψίδες τοῦ ναοῦ ἔχουν ὅμοια ἀκτίνα (σχ. 1)¹. Οἱ πλευρικοὶ τοῖχοι τῆς

1. Τὰ σχέδια ὀφείλονται στὴν ἀρχιτέκτονα κ. Ἐλένη Σκαλτσᾶ.

ἐκκλησίας εἶναι ἐσωτερικὰ ἀδιάσπαστοι. Στὴν κάτωψη, ἡ ὀριζόντια κεραία δὲν προβάλλεται ἔξω ἀπὸ τὶς μακρὲς πλευρὲς τοῦ κτιρίου². Ψηλά, στὰ τύμπανα τῆς ἐγκάρ-

σιας καμάρας, ἀνοίγεται ἀπὸ ἓνα στενὸ τοξωτὸ παράθυρο.

Τὰ δυὸ κλίτη ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους, ἐκτὸς τοῦ κοινοῦ χώρου, ποῦ καλύπτει ἡ

Εἰκ. 2. Σταυροπήγι Μεσσηνίας. Ναὸς Ἁγίων Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου καὶ Νικολάου. Λεπτομέρεια ξυλόγλυπτου τέμπλου.

ἐγκάρσια καμάρα, μὲ δυὸ τοξωτὰ ἀνοίγματα, ἓνα στὸ ἱερὸ κι ἄλλο ἓνα στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς ἐκκλησίας (σ χ. 2). Τὸ δάπεδο τοῦ ἱεροῦ εἶναι στρωμένον μὲ πήλινες, ἑξαγωνικές, μικρὲς πλάκες. Τὸ ἄβαφο, μισοδιαλυμένον, ἐτοιμόρροπον, ξύλινο τέμπλον μὲ τὸν πλούσιον ἔκτυπον διάκοσμον (εἰ κ. 2)

2. Τὸ ἴδιο συμβαίνει στοὺς μονόκλιτους σταυρεπίστεγους ναοὺς τῆς κατηγορίας Α1 σύμφωνα μὲ τὴν κατάταξιν τοῦ Ὁρλάνδου, ὁ.π.

ἔχει λαξευμένη τὴ χρονολογία 1754. Κατασκευάστηκε 18 χρόνια πρὶν νὰ τοιχογραφηθεῖ γιὰ τελευταία φορὰ ὁ ναός.

Τὸ μνημεῖον εἶναι κατάγραφον κι ἔχει περισσότερα στρώματα τοιχογραφιῶν. Κατὰ τὴν ἐπτάστιχην γραπτὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφήν τοῦ τελευταίου στρώματος, ποῦ βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὴ θύραν τοῦ βορεινοῦ κλίτους, ὅπως τὴν ἀντέγραψε ὁ Κουγέας, ὅταν σωζόταν πληρέστερη — ἡ φωτογρα-

Είκ. 3. Σταυροπήγι Μεσσηνίας. Ναός Ἁγίων
Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου καὶ Νικολάου, Μετα-
γενέστερη (1772) γραπτὴ κτιτορικὴ ἐπιγραφή.

φία τῆς εἰ κ. 3 δείχνει τὴ σημερινή κατά-
σταση τῆς ἐπιγραφῆς — ὁ ναὸς ἔχει *τρεῖς*
ιστορίες περασμένες κ(αι) *μιὰ τὴν ἰδηκὴν*
μας τέσσερες, ἔχει δηλ. τοιχογραφηθεῖ
4 φορές. Ἴσως ὁ ἀριθμὸς εἶναι ὑπερβολι-
κός. Τὸ πρόβλημα τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τοῦ
ξεχωρίσματος τῶν στρωμάτων ἔχει ἀνάγκη
προσεκτικότερου ἐλέγχου. *Ἡ καινούργια*
ἱστορία ἐγινε διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τοῦ
πανοσιωτάτου ἀγίου ἡγουμένου παπᾶ κὴρ
Χριστοφόρου Σταυράκη ἐπὶ ἔτους ἀπὸ Ἀδὰμ
7281, ἀπὸ δὲ Χριστοῦ 1772. Ὡστε εἶναι πι-
θανὸ πὼς ὁ ναὸς ἦταν μοναστηριακός. Σώ-
ζονται ἄλλωστε παλιὰ κτίσματα στὰ βο-
ρεινὰ τῆς ἐκκλησίας (εἰ κ. 1).

Ἀπὸ τίς νεώτερες τοιχογραφίες διατη-
ροῦνται πολλές. Στὴ μέση τῆς ἐγκάρσιας
καμάρας ὁ Παντοκράτωρ τριγυρισμένος
ἀπὸ Προφῆτες καὶ στὰ τύμπανά της ψηλά,
ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὴν ἄλλη μεριά τῶν παρα-
θύρων, οἱ Εὐαγγελιστές. Προτομὴ τοῦ
Προδρόμου διακοσμεῖ τὸ τεταρτοσφαίριο
τῆς ἀψίδας τοῦ φερώνυμου κλίτους, ἐπι-
βίωση παλιάς συνήθειας. Ἴσως ἡ τοιχο-
γραφία ἐπαναλαμβάνει τὸ θέμα τοῦ ἀρχι-
κοῦ στρώματος. Στὴν ἀψίδα τοῦ Ἁγίου
Νικολάου ἔνθρονη Πλατυτέρα μὲ πολ-
λοὺς Ἀγγέλους, ποὺ παίζουν μουσικὰ ὄρ-
γανα. Στὸ κάθε κλίτος εἰκονίζονται καὶ
σκηνές ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν Ἁγίων στοὺς
ὁποίους εἶναι τοῦτο ἀφιερωμένο. Τὴ διά-
ταξη τῶν τοιχογραφιῶν διακρίνει ἀταξία,
ποὺ δὲν εἶναι ἄγνωστη στοὺς διάκοσμοις
μεταβυζαντινῶν ναῶν.

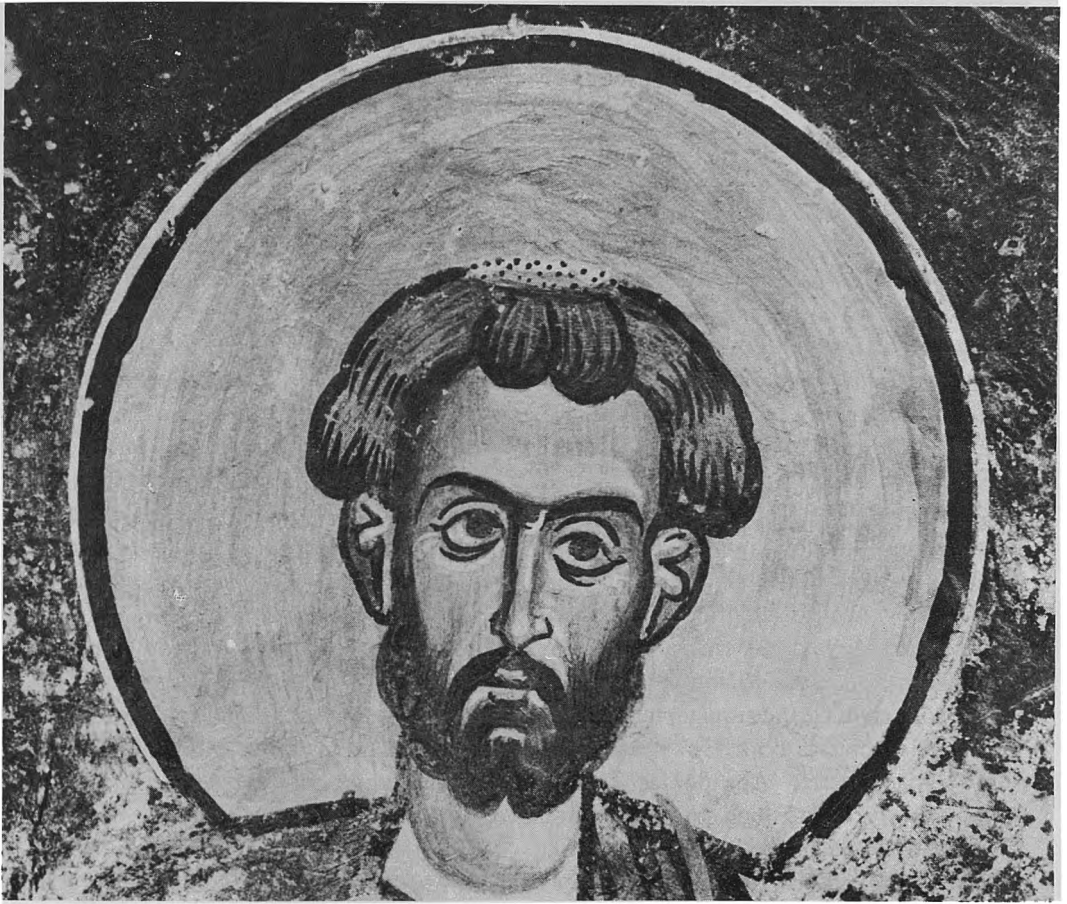
Ἀπὸ τὸ παλιότερο, ὅπως νομίζω, στρώ-
μα φαίνονται σήμερα κομμάτια ἐκεῖ ποὺ
ἔχει πέσει τὸ πιὸ καινούργιο, κυρίως στὸ
νότιο σκέλος τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ καὶ
τῶν δυὸ κλιτῶν, καὶ στὸ βορεινὸ σκέλος
τῆς δυτικῆς καμάρας τοῦ νότιου κλίτους.

Στὸ ἱερὸ τοῦ βορεινοῦ κλίτους χαμη-
λὰ εἰκονίζεται ὁ ἅγιος διάκονος Φίλιππος.

Ἀνήκει στὸ νεώτερο στρώμα. Ἐκτὸς τοῦ
ὀνόματος τοῦ διακόνου διακρίνεται δεξιά
καὶ μέρος τῆς λιβανωτίδας ποὺ κρατοῦσε.
Ἀμέσως ψηλότερα τὸ νεώτερο κονίαμα
ἔχει καταπέσει καὶ στὸ παλιότερο στρώμα
φαίνεται μέρος τῆς κεφαλῆς μετωπικοῦ
νεοῦ Ἁγίου (εἰ κ. ἐξωφύλλου καὶ χρ. I).

Ἴσως εἰκονίζει καὶ αὐτὸς τὸν ἴδιο διά-
κονο, ἅγιο Φίλιππο. Ἐχει πλατὺ πρόσωπο,
μεγάλα στρογγυλὰ μάτια, κοντὰ μαλλιά,
ποὺ διαμορφώνουν γλωσσόμορφους θυσά-
νους πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο, σχηματικὰ αὐ-
τιά. Ἡ ράχη τῆς μύτης εἶναι πλατιά. Ὁ
προπλασμοὸς τῶν μαλλιῶν καστανέρυθρος,
τὰ φῶτα ὄχρα, οἱ σκιές τους τεφροκύανες.
Τὴν ἐπιδερμίδα ἀποδίδει ὄχρα, τίς σκιές
τῆς χρῶμα καφέ, τὰ χαρακτηριστικὰ κα-
στανό. Μὲ πολλὴ μαστοριά, μὲ ἡλιότατη
μετάβαση ἀπὸ τὸ φῶς στὴ σκιά ἀποδίδον-
ται στίς παρεῖς οἱ διακυμάνσεις τῆς ἐπι-
φάνειας τοῦ δέρματος καὶ μὲ ἥπιο πάλι φω-
τισμὸ τὰ προέχοντα μέρη. Παρὰ τὴν ψυ-
χικὴ ἔνταση ποὺ προδίδουν τὰ ὀρθάνοικτα
μάτια μὲ τὸ λοξὸ βλέμμα, τὰ ἁρμονικὰ χα-
ρακτηριστικὰ καὶ τὸ ἀπαλὸ πλάσιμο τοῦ
προσώπου μὲ τὰ ἀθόρυβα χρώματα χαρί-
ζουν στὴ μορφή εὐγένεια καὶ ἡρεμία
κλασσικοῦ ἔργου. Χρωματικὰ, στὸ πρό-
σωπο ἐπικρατεῖ μελιχρὸς τόνος. Ἀποζη-
τώντας συγγενικὰ ἔργα ἄς σταματήσουμε
σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς Ἀναργύρους, στὸν Ἁγιο
Κοσμᾶ τῆς Ἐπισκοπῆς Εὐρυτανίας³ (πρώ-
τη τριακονταετία τοῦ 13ου αἰώνα). Εἶναι
κι ἐκεῖνος νέος, ἔχει σχηματικὰ αὐτιά καὶ
τὰ φῶτα στὸ πρόσωπό του δηλώνονται μὲ
πλατιεῖς γραμμές. Ἀπὸ τὴ μορφή του μὲ
τὰ κανονικὰ καὶ ἐκλεπτυσμένα χαρακτη-
ριστικὰ δὲ λείπει εὐγένεια καὶ κάποια ἡρε-

3. Βυζαντινὲς τοιχογραφίες καὶ εἰκόνες, Ἐθνι-
κὴ Πινακοθήκη, Σεπτέμβριος - Δεκέμβριος 1976,
ἐκδ. Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν,
Ἀθήνα, χρ. πίν. VIII.

Εικ. 4. Κηπούλα Μάνης. Ναός Ἁγίων Ἀναργύρων.
Λεπτομέρεια τοιχογραφίας τοῦ Ἁγίου Στεφάνου (1265).

μία: ὅμως καὶ τὸ αὐστηρὸ ἔντονο βλέμμα — νὰ τὸ πεῖ κανεὶς λίγο ἄγριο ; — καὶ τὰ βαθύτερου τόνου θερμὰ χρώματα ἐκφράζουν ἀνήσυχα ἔντονη ἐσωτερικὴ ζωὴ. Ὁ Ἅγιος τῶν Μαλευριάνικων ἔχει πλατὺ πρόσωπο, ὅπως ἅγιος διάκονος στὸν Ἅγιο Γεώργιο τοῦ Ὠρωπό (γύρω στὰ 1245)⁴. Τὰ μεγάλα μάτια τοῦ Ἁγίου τῆς Μεσση-

νίας, τὸ σχῆμα καὶ ὁ τρόπος τῆς τεχνικῆς τῶν ἀποδόσεως, τὸ χαμηλὸ σχετικὰ μέτωπο, ποὺ στὸ πάνω του μέρος κατεβαίνουν θύσανοι, θυμίζουν ἀνάλογα χαρακτηριστικὰ Ἁγίων τοῦ κορυφαίου μνημείου τῆς Mileseva (3η δεκαετία τοῦ 13ου αἰ.)⁵. Οἱ μνημειώδεις ὅμως μορφές τῆς Mileseva ἔχουν ὄγκο, ἀποδίδονται πολὺ πιὸ πλα-

4. Μαν. Χατζηδάκης, Βυζαντινὲς τοιχογραφίες στὸν Ὠρωπό, ΔΧΑΕ, περιοδ. Δ', τόμ. Α', 1959, πίν. 39.

5. Σβετοτσάρ Ραντόσιτς, Μιλέσεβα, Βελιγράδι (σερβ.) 1963, πίν. XI, XVIII, XVI.

στικά. Σέ μερικά πρόσωπα τοῦ ναοῦ τῆς Σερβίας τὰ βαθύτονα ἀνακατεμένα χρώματα συνηχοῦν στήν ἔκφραση ἰσχυρῶν συναισθημάτων.

Ἐκ τῶν μνημεῖα τῆς Μάνης χρονολογικά πλησιέστερος πρὸς τὴν τοιχογραφία τῶν Μαλευριάνικων εἶναι ὁ ἀκριβῶς χρονολογημένος ἀπὸ τὸ 1265 γραπτὸς διάκοσμος τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων τῆς Κηπούλας (ἐλπίζω νὰ δημοσιεύσω σύντομα τὶς τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ). Ἐξ πάρουμε γιὰ παράδειγμα τὸν Ἅγιο Διάκονο Στέφανο (εἰκ. 4) εἶναι φανερό, πὼς πρόκειται γιὰ λαϊκότερο ἔργο, πού στήν ἐκτέλεσή του ἡ γραμμὴ συμμετέχει οὐσιαστικά. Καὶ τὰ σώματα Ἁγίων τῆς Κηπούλας εἶναι περισσότερο ἀναιμικά καὶ λιπόσαρκα.

Πάνω ἀπὸ τὸν μετωπικὸ Ἅγιο τῶν Μαλευριάνικων, στὸ ἴδιο ἀρχικὸ στρώμα σώζονται ἀπὸ τὰ γόνατα καὶ κάτω μορφές συνθέσεως, πού ἐξαιτίας καὶ τῆς θέσεως στήν ὁποία εἶναι ζωγραφισμένη θὰ σκεπτόταν κανεὶς μήπως ἀνήκει σὲ νότιο ἡμιχόριο Ἀναλήψεως. Ἀμφιβολίες δικαιολογοῦνται, γιὰτὶ στὸ ἱερὸ καὶ τοῦ νότιου κλίτους, ὅπως θὰ δοῦμε, εἰκονίζοταν πάλι ἡ Ἀνάληψη. Οἱ πτυχές τῶν φορεμάτων δὲν ἔχουν τίποτε ἀπὸ τὶς μανιεριστικὲς ὑπερβολές τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰ. (εἰκ. 5). Ἀποδίδονται μὲ ἀπλές, ἀδρὲς γραμμές. Ἡ πτυχολογία παρουσιάζεται ἀπλούστερη ἀπὸ ὅ,τι εἶναι στήν Ἀνάληψη τοῦ Ἁγίου Πέτρου στὰ Καλύβια τοῦ Κουβαρᾶ Ἀττικῆς (ἀ' μισὸ τοῦ 13ου αἰ.)⁶. Τὸ

ἱμάτιο τῆς πρώτης δεξιᾶ μορφῆς ἀφίνει νὰ ὑποδηλώνεται τὸ γόνατο. Τὸ σῶμα φαίνεται λιπόσαρκο καὶ μάλιστα ἂν συγκριθεῖ πρὸς τὸν Ἀπόστολο Πέτρο τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Πέτρου (γύρω στὰ 1250 ἢ κατὰ τὴ δεκαετία 1250 - 1260). Καὶ εἶναι γνωστό, πὼς οἱ μορφές τῶν Ἀποστόλων τοῦ Πέτρου ἀνήκουν στὸ λεγόμενο «πλαστικὸ ὕφος». Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ ἅγιος τῶν Μαλευριάνικων πατεῖ πολὺ πιὸ γερὰ στὸ ἔδαφος, ἂν συγκριθεῖ πρὸς τὸν Πέτρο τοῦ Πέτρου. Ἀκόμη, εἶναι χαρακτηριστικὸ πόσο ὁμορφα ἀποδίδονται τὰ πόδια τῶν Ἁγίων στὸ ναὸ τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης. Στὸ ἀριστερὸ ἄκρο τοῦ σωζομένου τμήματος τὸ ἔνδυμα Ἀποστόλου, μᾶλλον ἱμάτιο, πέφτει πρὸς τὰ κάτω σὲ κατακόρυφες πτυχές μὲ γωνιῶδη παρυφή, πού θυμίζουν κάπως εἰς πτυχές μανδύα Ἁγίου τῶν Σαρανταμαρτύρων τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης καὶ Ἁγίου τῆς Mileseva⁸.

Φαίνεται πὼς στὸ ἱερὸ τοῦ νότιου κλίτους τῆς δίκλιτης ἐκκλησίας πού μᾶς ἀπασχολεῖ εἰκονίζοταν ἡ Ἀνάληψη. Ἐτσι, στὸ νότιο σκέλος τῆς καμάρας σώζονται τὰ κεφάλια τεσσάρων Ἁγίων πού κοιτᾶζον πρὸς τὰ πάνω, πιθανότατα Ἀποστόλων, καὶ μέρος ἀπὸ τὸ φωτοστέφανο πέμπτου Ἁγίου. Εἰκονίζονται παρατακτικὰ σὲ στάση 3/4, ὁ ἕνας πίσω ἀπὸ τὸν ἄλλο. Ὁ πρῶτος δεξιᾶ ἔχει φουσκωτὰ μάγουλα. Ἐκεῖνος μὲ τὸ ζωηρὸ βλέμμα, πού πρῶτος ἀριστερὰ διατηρεῖται καλύτερα, διακρίνεται γιὰ τὴν ὁμορφιά του (πίν.

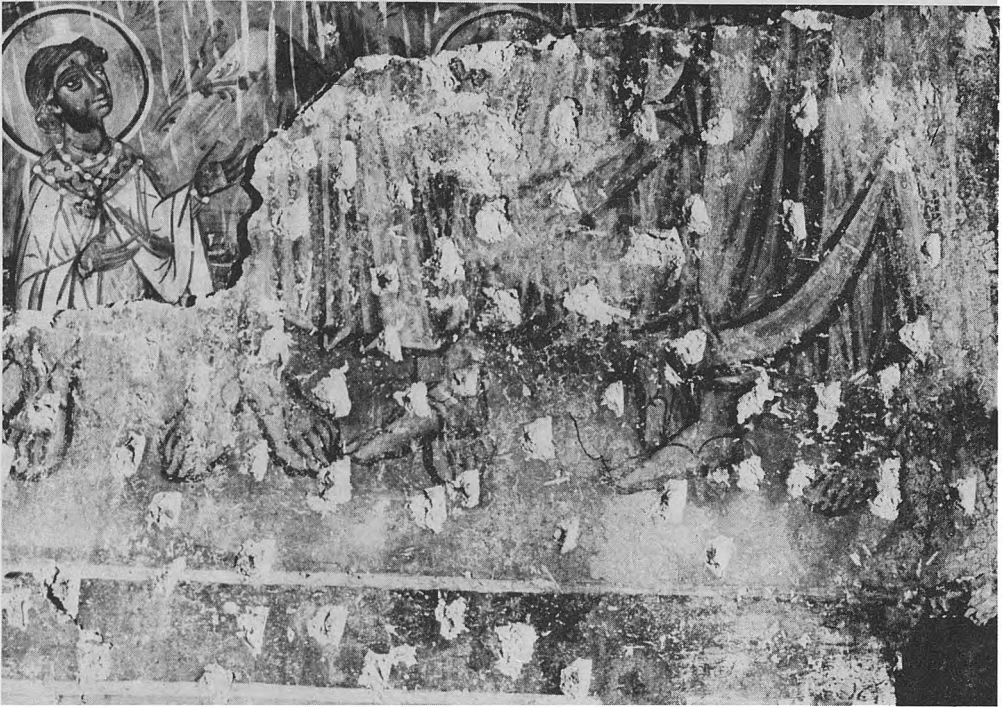
6. Nafsika Coumbaraki - Pansélinou, *Saint-Pierre de Kalynia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenda*, Θεσσαλονίκη, 1976, πίν. 27. Ἡ κ. Πανσελίνου χρονολογεῖ τὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Πέτρου πιὸ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ β' τέταρτο τοῦ 13ου αἰ., ὁ.π. σ. 118.

Μὲ χοντρὲς μαῦρες γραμμές ἀπλώνονται οἱ

πτυχές σὲ Ἅγγελο τῆς Δευτέρας Παρουσίας τοῦ Ἁγίου Πέτρου, ὁ.π. πίν. 40α.

7. Radivoje Ljubinković, *L'église des Saints-Apôtres de la Patriarchie à Peč*, Beograd (1964), πίν. 5.

8. Βλ. Ἄ. Ξυγγόπουλο, Αἱ τοιχογραφίαι τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα εἰς τὴν Ἀχειροποιήτου τῆς Θεσσαλονίκης, *ΑΕ* 1957 σ. 15 εἰκ. 12 καὶ Σβετοτσάρ Ραντόιτσιτς, ὁ.π. σ. 79 σχ. 11.

Είκ. 5. Σταυροπήγι Μεσσηνίας. Ναός Ἁγίων Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου καὶ Νικολάου. Ὑπόλειμμα τοιχογραφίας (13ου αἰ.).

χρ. Π). Τὸ πρόσωπό του στίλβει ἀπὸ φῶς, πὸ ἀποδίδεται μὲ πλατιῆς γραμμὲς καὶ μικρὲς φωτεινὲς ἐπιφάνειες, κατὰ τρόπο πὸ συνεχίζει παράδοση τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰ. Τὰ χρώματα καὶ ἡ ἐκτέλεση προδίδουν τὸ ἴδιο χέρι πὸ ζωγράφησε τὸν Ἅγιο τοῦ ἄλλου κλίτους. Τὸ βλέμμα ἔχει τὴ ζωγράδα τοῦ βλέματος Ἐποστόλων τοῦ Πέτρου, ἀλλὰ τὰ καλλιγραφημένα χαρακτηριστικὰ μαρτυροῦν συνέχεια παραδόσεως πὸ βρίσκουμε καὶ στὴν Εὐαγγελίστρια τοῦ Γερακιοῦ. Ὁ Ἐπόστολος καὶ μορφολογικὰ θυμίζει δυὸ Ἐποστόλους τοῦ Ν ἡμιχορίου τῆς Ἐναλήψεως τῆς Εὐαγγελίστριας⁹ (τὸν 2ο ἀπὸ τ' ἀριστερὰ καὶ τὸν 5ο).

Τὸ πλάσιμο ὅμως ἐκεῖ εἶναι διαφορετικόν. Ὁ ἄγιογράφος τῶν Μαλευριάνικων εἶναι ἐπηρασμένος ἀπὸ τὴν καλλιγραφία τοῦ 12ου αἰ., ἀλλὰ διοχετεύει καὶ ζωὴ στὴς μορφὲς του μὲ τὴ ζωντάνια τοῦ βλέματος. Ἔρει τὴν ἀναγεννητικὴ κίνηση τοῦ καιροῦ του, ὅπως μαρτυρεῖ κυρίως ἡ ἀπλουστευμένη πτυχολογία. Ἦρμος, φαίνεται, κατὰ τὸ χαρακτήρα, δὲν ἐπιδιώκει τὴν ἔκφραση ἔντονου πάθους. Ἄγαπᾷ τὴν κλασικὴ ὁμορφιὰ καί, δεξιότηχης τοῦ χρωστήρα, προσδίδει στὰ ψιλοδουλεμένα ἔργα του ἀκαδημαϊκὴ τελειότητα. Ἡ ἐξαιρετὴ τους

χογραφίες στὸ Γεράκι, *Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines*, II Art et Archéologie, Communications A', Ἀθῆναι, 1981, σ. 309 εἰκ. 4.

9. Ἐλ. Κουνουπιώτου-Μανωλέσου, Νέες τοι-

ποιότητα δε μπορεί, νομίζω, ν' άμφισβητηθεί. Τά όρατά κομμάτια άπό τόν παλιό γραπτό διάκοσμο τοῦ ναοῦ τῶν Μαλευριάνικων εἶναι πολύ λίγα. Πρέπει νά περιμένουμε τήν ἀποκάλυψη άπό τήν Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία ὄλων τῶν τμημάτων πού σώζονται. Γι' αὐτό τώρα εἶναι παρακινδυνευμένη ἡ χρονολόγησή τους. Ἀπό τίς συγκρίσεις πού ἔγιναν, ἴσως ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα πὼς χρονολογοῦνται μὲ κάθε ἐπιφύλαξη στή δεύτερη τριακονταετία τοῦ 13ου αἰ. Ἐπομένως, ὁ δίκλιτος ναὸς πού κοσμοῦν καί ἡ ἐμφάνιση τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ του τύπου πρέπει νά εἶναι λίγο προγενέστερη.

Τὸ καινούργιο λοιπὸν πού προσφέρει αὐτὴ ἡ ἀνακοίνωση¹⁰ εἶναι πὼς ὁ δίκλιτος σταυρεπίστεγος ναὸς ἐμφανίζεται στὰ βυζαντινά χρόνια κατὰ τὸ 13ο αἰῶνα καί πὼς στή Μεσσηνιακὴ Μάνη σώζονται ἀπὸ τήν ἴδια ἐποχὴ τοιχογραφίες ἐξαιρετικῆς ποιότητος.

N. B. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

10. Τὸ ἄρθρο ἀποτελεῖ ἀνακοίνωση στὸ Πρῶτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καί τέχνης πού ὀργάνωσε ἡ Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία στήν Ἀθήνα ἀπὸ 28-30 Ἀπριλίου 1981. Περίληψη τῆς ἀνακοινώσεως κυκλοφόρησε στὸ Πρόγραμμα καί Περίληψεις τοῦ Συμποσίου, σ. 19 - 20.

ÉGLISE DOUBLE À VOÛTE TRANSVERSALE DE LA PÉRIODE BYZANTINE

Près de village Stavropighi en Messénie se trouve l'église double à voûte transversale consacrée aux Saints Jean Prodrome et Nicolas (fig. 1). Socratés Koughéas, qui l'avait mentionnée, croyait que l'une nef de cette église avait été bâtie à la fin du 16ème ou au début du 17ème siècle et l'autre plus tard. Ce monument possède plusieurs couches de peintures, dont la dernière date de 1772. Le badigeon récent a partiellement disparu sur le paroi sud des deux voûtes en berceau du sanctuaire, laissant paraître la tête d'un Saint (fig. en couleur I) et quelques fragments de l'Ascension (fig.

en couleur II) qui appartiennent à la première couche de fresques. La qualité artistique de ces peintures, qui sont de la même période et du même peintre, est excellente. Le style, ainsi entrevu, et quelques comparaisons avec des oeuvres du 13ème siècle conduisent à la conclusion que les peintures de cette église peuvent probablement être datées du deuxième tiers du 13ème siècle. Ainsi on en conclura que ce type architectural d'église double à voûte transversale apparaît bien dès le XIIIe siècle et peut-être donc considéré comme byzantin.

N. B. DRANDAKIS

ΔΥΟ ΝΕΕΣ ΕΠΙΤΥΜΒΙΕΣ ΣΤΗΛΕΣ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΛΑΡΙΣΗΣ¹

Ἡ περιοχή τοῦ Τυρνάβου ἔχει δώσει ὡς σήμερα ἀρκετὰ καὶ σημαντικὰ ἔργα πλαστικῆς κλασικῶν χρόνων, τὰ ὁποῖα προέρχονται κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ δύο περιοχές : τὸ χωριὸ Ροδιά Τυρνάβου καὶ τὴ μαγούλα Καστρι Τυρνάβου, ὅπου βρίσκεται ἴσως ἡ ἀρχαία Φαλάννη². Ἀπὸ αὐτὲς τὶς περιοχὲς προέρχονται δύο ἐπιτύμβιες στήλες, πού βρέθηκαν τυχαῖα σὲ χωράφια, τὸ 1978.

Ἡ στήλη τῆς εἰκ. 1 ἀποκαλύφθηκε στὴ Ροδιά Τυρνάβου, κατὰ τὴ διάρκεια βαθιᾶς ἀροσης στὸν ἀγρὸ Δημ. Κολοκοτρώνη³. Στὴν ἀνάγλυφη παράσταση εἰκονίζεται μιὰ μητέρα καθιστὴ πρὸς τὰ δεξιά, πού θηλάζει τὸ παιδί της. Εἶναι σπασμένη στὸ ἐπάνω μέρος καὶ φέρει ἀποκρούσεις πρόσφατες, πού προκλήθηκαν ἀπὸ τὸ ἄροτρο στὰ ἄκρα τοῦ παιδιοῦ, στὸν κλισμὸ, στὸν δεξιὸ μηρὸ καὶ στὴ δεξιὰ κνήμη τῆς μητέρας, καθὼς ἐπίσης καὶ κατὰ μῆκος τῆς δεξιᾶς καὶ τῆς ἀριστερῆς ἀκμῆς. Παλιὲς εἶναι οἱ ἀποκρούσεις στὸ ἔμβολο καὶ στὸν δεξιὸ κρόταφο. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς στήλης εἶναι σὲ ὀρισμένα σημεῖα καλυμμένη ἀπὸ ἴζημα.

Ἡ ἐπίστεψη τῆς στήλης λείπει, ὅπως καὶ τὸ κεφάλι τῆς γυναικείας μορφῆς. Ἡ στήλη χωρὶς πλαῖσιο καὶ μὲ ἄγνωστη μορφή ἐπι-

στεψης, πού θὰ μπορούσε νὰ εἶναι τόσο ἀετωματικὴ⁴ ὅσο καὶ ἀνθεμωτῆ⁵, ἔχει ἰωνικὴ ἐπίδραση.

Κάτω ἀπὸ τὴν ἀνάγλυφη παράσταση ὑπάρχει μιὰ δουλεμένη ταινία, ὕψους 0,04 μ. καὶ παρακάτω, τὸ ἔμβολο, δουλεμένο μὲ λεπτὸ βελόνι. Τὸ μάρμαρο εἶναι λευκὸ μὲ γκρίζες φλεβώσεις. Τὸ πίσω μέρος τῆς στήλης εἶναι δουλεμένο μὲ χοντρὸ βελόνι, ἐνῶ στὶς ἄκρες, δεξιὰ καὶ ἀριστερά, στὴ μετάβαση πρὸς τοὺς κροτάφους, ὑπάρχει μιὰ ταινία πλάτους 0,02 μ. δουλεμένη μὲ γλώσσα, πού ἀποτελεῖ ὁμαλὴ μετάβαση στοὺς κροτάφους. Οἱ κρόταφοι καὶ τὸ τμήμα τῆς στήλης κάτω ἀριστερά, ἀνάμεσα στὰ πόδια τοῦ κλισμοῦ καὶ πίσω ἀπ' αὐτόν, εἶναι δουλεμένοι μὲ ντισιλιδάκι. Δεξιά καὶ ἐπάνω στὴν ἐμπρὸς ἐπιφάνεια τῆς στήλης σώζονται ἐννιά γράμματα ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή πού ὑπῆρχε, σὲ τρεῖς στίχους.

Ἡ μητέρα κάθεται σὲ κλισμὸ μὲ πλατὺ ἐρεισίνωτο καὶ πατάει σὲ ὑποπόδιο τοῦ ὁποίου ἀποδίδονται οἱ κατασκευαστικὲς λεπτομέρειες. Τὸ ἐμπρὸς πόδι τοῦ κλισμοῦ, στὸ μέσο περίπου τοῦ μήκους του, εἶναι ἀπολεπισμένο. Τὸ κεφάλι τῆς νεκρῆς, σκεπασμένο μὲ καλύπτρα, δὲν σώζεται· σίγουρα ὅμως θὰ ἦταν στραμμένο πρὸς τὸ παιδί⁶. Ἡ καλύπτρα διακρίνεται ἀριστερὰ

1. Θερμὰ εὐχαριστῶ τὸν Ἐφορο κ. Κ. Γαλλῆ γιὰ τὴν ἀδεια δημοσίευσης τῶν στηλῶν καὶ γιὰ τὶς πολὺτιμες ὑποδείξεις του.

2. Ἀπὸ τὸ χωριὸ Ροδιά Τυρνάβου καὶ τὴ μαγούλα Καστρι Τυρνάβου προέρχονται οἱ στήλες πού δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸν κ. Κ. Γαλλῆ, AAA VI, 1973, 130 - 136.

3. Ἄρ. Εὔρετ. Μουσείου Λαρίσης : 78/74. Σωζ., ὕψος 1,01 μ., πλ. 0,53 - 0,50 μ., πάχος (στὴ βάση)

0,13 μ. — (ἐπάνω) 0,11 μ. Πάχος ἀναγλύφου 0,015 μ. Ἐμβολο ὕψος 0,08 μ., πλ. 0,41 μ.

4. H. Biesantz, Die Thessalischen Grabreliefs, Maintz 1965, πίν. 8 - K 27.

5. Κ. Γαλλῆς, AAA VI, 1975, 130 - 136, εἰκ. 2.

6. Πρβλ. στήλες H. Biesantz, ὁ.π., πίν. 2 - K 10, πίν. 8 - K9, πίν. 22 - K7. Κ. Γαλλῆς, ΑΔ 29, 1973 - 74 : Χρονικά, σ. 582 - 583, Πίν. 392 ε - στ (ἀρ. Εὔρετ. Μουσείου Λαρίσης 74/65).

Εικ. 1. Ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τῆ Ροδιά Τυρνάβου.

και δεξιά από το λαιμό της και πέφτει στην πλάτη αλλά και στο εμπρός μέρος του σώματος ανάμεσα από το δεξιό χέρι και τον δεξιό μαστό.

Ο λαιμός της σώζεται σε όλο του το ύψος : 0,04 μ., όπως φαίνεται από το ίχνος της κάτω σιαγόνας, πάχους 0,002 μ., που σώθηκε στην πάνω δεξιά άκρη του λαιμού. Φοράει μακρύ χειριδωτό χιτώνα με απόπτυγμα. Στη δεξιά χειρίδα διακρίνονται τέσσερα κουμπιά που δημιουργούν κάτω από τον δεξιό άγκώνα τέσσερεις ελλειψοειδείς πτυχές. Ο κορμός της αποδίδεται σε στάση 3/4 και ή ίδια προσπάθεια έγινε από τον τεχνίτη στην απόδοση των ποδιών. Γι' αυτό το λόγο, ο άριστερός μηρός βρίσκεται ψηλότερα από τον δεξιό, το άριστερό γόνατο, ή άριστερή κνήμη και το πέλμα προβάλλονται λίγο πιο μπροστά από το δεξιό πόδι, έτσι ώστε να αποδίδεται το βάθος. Ο άριστερός μαστός, απ' όπου θηλάζει το παιδί, αποδίδεται άτεχνα, είναι δέ αρκετά προβληματικός ο τρόπος με τον οποίο αποκαλύπτεται. Δεν είναι καθόλου απίθανο βέβαια το άνοιγμα αυτό να οφείλεται στην εφευρετικότητα του τεχνίτη, ο οποίος ήθελε να απεικονίσει μιá θηλάζουσα μητέρα και βρήκε ένα τρόπο για να βγάλει το μαστό από το ένδυμα, έστω κι αν ο τρόπος αυτός δεν ήταν σύμφωνος με την πραγματικότητα. Είναι πιθανό, οι μητέρες που είχαν βρέφη και τὰ θήλαζαν, να φορούσαν ένα ιδιαίτερο ένδυμα, ειδικά γι' αυτή την περίπτωση, π.χ. ένα χειριδωτό χιτώνα, που θά είχε ένα ή δύο ανοίγματα στο στήθος κάτω από το απόπτυγμα.

Οι ελάχιστες παραστάσεις θηλασμού στην πλαστική, αγγειογραφία και τορευτική, δεν βοηθούν καθόλου στη λύση του προβλήματος, γιατί εκεί ή θηλάζουσα μορφή φοράει άχειριδωτο χιτώνα, που άνοίγει

εύκολα με την άφαίρεση τής πόρπης από τον ώμο ή ο τρόπος με τον οποίο αποκαλύπτεται ο μαστός είναι έξ ίσου δυσερμήνευτος με τής στήλης τής Ροδιάς.

Κάτω από τὰ πέλματα διακρίνονται, ανά-

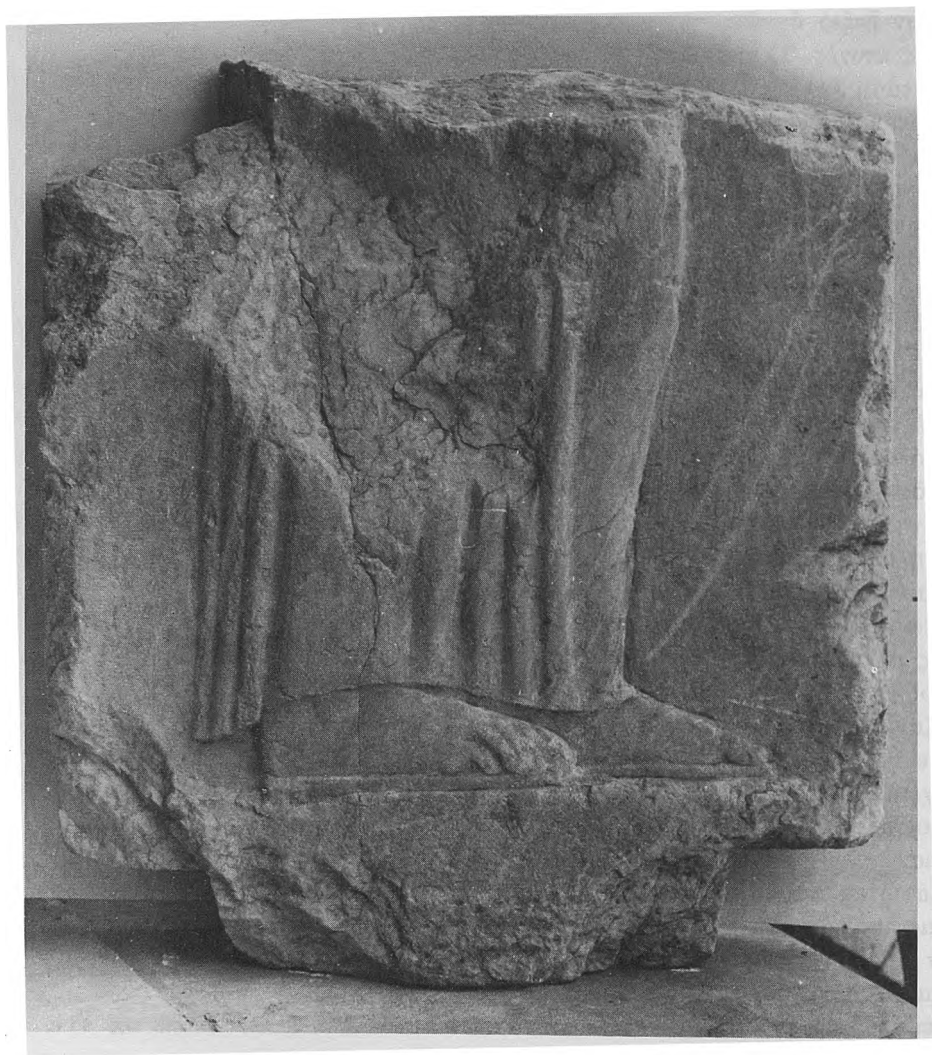
Εικ. 2. Λεπτομέρεια τής εικ. 1.

γλυφα, τὰ λεπτὰ κατύμματα, πάχους 0,01 μ., τῶν ὑποδημάτων της, τῶν ὁποίων οἱ ἱμάντες ἦταν γραπτοί. Ἡ μητέρα μὲ τὸ ἄριστερό της χέρι στηρίζει τὴν πλάτη τοῦ παιδιοῦ γιὰ νὰ θηλάσει, ἐνῶ μὲ τὸ δεξι στηρίζει τὸν ἄριστερό της μαστό, γιὰ νὰ διευκολύνει τὸ παιδί στὸν θηλασμό.

Τὸ παιδί, καθισμένο στὴν ἀγκαλιά τῆς

μητέρας του, ἀγγίζει μὲ τὰ δυό του χέρια τὸ μαστό ἀπ' ὅπου θηλάζει. Φοράει χειριδωτὸ χιτώνα μὲ μακρὸ ἀπόπτυγμα καὶ εἶναι ἀνυπόδητο. Στὴν ἄριστερή χειρίδα τοῦ χιτώνα του διακρίνονται τέσσερα κουμπιά. Τὰ μαλλιά του ἀποδίδονται μὲ τὴν ἔξαρση μόνο τοῦ μαρμάρου σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τοῦ προσώπου, σάν μιὰ μάζα χωρὶς

Εἰκ. 3. Ἐπιτόμβια στήλη ἀπὸ τὴ μαγούλα Καστρὶ Τυρνάβου.

λεπτομέρειες τῶν βοστρύχων, με ἐξαίρεση τὸ σημεῖο πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο, ὅπου καταλήγουν σὲ κυματοειδεῖς ἀπολήξεις. Τὸ θέμα τῆς θηλάζουσας γυναίκας εἶναι σπάνιο στὴν πλαστική, ὅπως καὶ στὴν ἀγγειογραφία. Τὸ πιὸ πρῶιμο, ἴσως καὶ μοναδικὸ παράδειγμα ὀλόγλυφου ἔργου πλαστικῆς ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, ὕψ. 0,78 μ., προέρχεται ἀπὸ τὴ νεκρόπολη τῶν Ὑβλαίων Μεγάρων καὶ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῶν Συρακουσῶν⁷. Ἡ μητέρα θηλάζει τὰ δίδυμα παιδιά της ταυτόχρονα, τὸ ἓνα ἀπὸ τὸν δεξιὸ μαστὸ καὶ τὸ ἄλλο ἀπὸ τὸν ἀριστερό. Τὸ εἶδος τοῦ ἐνδύματός της δὲν εἶναι εὐδιάκριτο. Τὸ σίγουρο ὅμως εἶναι ὅτι ὑπάρχουν δύο ἀνοίγματα, ἓνα γιὰ κάθε μαστὸ, χωρὶς νὰ ἀποκαλύπτεται ὁ ὤμος ἢ περισσότερο μέρος τοῦ στήθους, ὅπως ἀκριβῶς καὶ στὴ στήλη ἀπὸ τὴ Ροδιά.

Ἡ μόνη παράσταση θηλασμοῦ στὴν ἀγγειογραφία εἶναι ἡ εἰκονογράφηση τοῦ μύθου ποὺ ἐξηγεῖ, πῶς ὁ Ἡρακλῆς ἔγινε ἀθάνατος⁸. Σύμφωνα με τὸ μῦθο, τὰ παιδιά τοῦ Δία ἀπὸ θνητὲς δὲν μπορούσαν νὰ γίνουν ἀθάνατα, παρὰ μόνο ἂν βύζαιναν ἀπὸ τὸ στήθος τῆς Ἥρας. Ἡ πρωιμότερη φιλολογικὴ ἀναφορὰ σ' αὐτὸ τὸ μῦθο γίνεται ἀπὸ τὸν Λυκόφρονα. Προγενέστερα εἶναι δύο κατωϊταλιωτικὰ ἀγγεῖα : μιὰ ἐρυθρόμορφη λήκυθος ἀπὸ τὸν Τάραντα, ποὺ βρίσκεται στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο, ἀρ. 107⁹ καὶ ὁ καλυκωτὸς κρατήρας τῆς Villa Giulia στὴ Ρώμη¹⁰, τοῦ 390/370 π.Χ., καθὼς καὶ δύο κάτοπτρα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Τὸ

7. (α) Ernst Langlotz, *Die Kunst der Westgriechen*, München 1963, πίν. 17, (β) βλ. πρόχειρα εἰκόνα του, AAA II, 1969, 269, εἰκ. 1.

8. *Gymnasium* 70, 1963, 128. *JHS* 69, 1949, 14, εἰκ. 19, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία ἢ σχετικὴ μετὸ μῦθο.

9. Cook, *Zeus III*, πίν. 15, 1.

10. *Gymnasium* 70, 1963, 129, πίν. 5.

Εἰκ. 4. Πίσω ὄψη τῆς εἰκ. 3.

ἓνα βρίσκεται στὴ Μπολόνια¹¹ καὶ τὸ ἄλλο στὸ Βερολίνο¹². Ἐνα τρίτο κάτοπτρο μετὴν ἴδια παράσταση, ἀλλὰ τοῦ 3ου αἰ., ὑπάρχει στὴ Φλωρεντία. Στις παραστάσεις αὐτὲς ὁ Ἡρακλῆς δὲν εἶναι βρέφος, ἀλλὰ στὰ μὲν ἀγγεῖα παρουσιάζεται ὡς ἔφηβος, ποὺ σκύβει καὶ βυζαίνει ἀπὸ τὸ στήθος τῆς Ἥρας, στὰ δὲ ἐτρουσκικὰ κάτοπτρα εἰκονίζεται σὰν μεγάλος πιά ἄνδρας γενειοφόρος.

Στις θεσσαλικὲς ἐπιτύμβιες στήλες ποὺ βρίσκονται στὰ Μουσεῖα Βόλου καὶ Λάρισας, συναντᾶται τὸ θέμα τῆς μητέρας ποὺ κρατᾶει στὴν ἀγκαλιά της ἓνα βρέφος, χωρὶς ὅμως νὰ τὸ θηλάζει¹³ καὶ σὲ μία περίπτωση εἰκονίζεται ὀλόκληρη ἢ

11. Cook, *Zeus III*, 90.

12. Cook, *Zeus III*, 93.

13. Βλ. σημ. 6.

οικογένεια με τη μητέρα που κρατάει στην αγκαλιά της ένα παιδί, αριστερά, ενώ ο πατέρας στέκεται ὀρθος δεξιά¹⁴.

Όλες οἱ παραπάνω στήλες ἔχουν στενή συγγένεια μεταξύ τους ὡς πρὸς τὸ θέμα καὶ τὴν τεχνική. Ἡ στήλη ἀπὸ τὴ Ροδιά διαφοροποιεῖται ἀπ' αὐτὲς ὡς πρὸς τὴν παραλλαγή τοῦ βασικοῦ θέματος μητέρας-παιδιοῦ, δηλ. τὸ θηλασμό, καὶ ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴ ἐπεξεργασία. Ἡ δουλειὰ αὐτῆς τῆς στήλης εἶναι πιὸ προσεγμένη ἀπ' ὅ,τι σὲ ὅλες τὶς προηγούμενες, ἂν καὶ ὑπάρχουν καὶ σ' αὐτὴν μερικὲς ἀτέλειες, πὸν ὀφείλονται στὴν ἀδεξιότητα τοῦ ἐπαρχιώτη τεχνίτη, π.χ. στὴν ἀπόδοση τοῦ ἀριστεροῦ μαστοῦ, στὸν τρόπο πὸν ἀνοίγει ὁ χιτῶνας, στὶς πτυχὲς πὸν εἶναι κάπως στεγνές, ἀποδίδουν ὅμως τὴν πραγματικότητα.

Ἐπάνω δεξιά, εἶναι χαραγμένη πλάγια καὶ ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω, ἐπιγραφή πὸν σώζεται ἀποσπασματικὰ (εἰκ. 2). Τὸ ὕψος τῶν γραμμάτων εἶναι 0,01 - 0,017 μ., ἢ μεταξὺ τῶν γραμμάτων ἀπόσταση 0,003 - 0,004 μ. καὶ τὸ διάστιχο 0,015 μ. Τὰ γράμματα δὲν εἶναι χαραγμένα στοιχηδόν. Ἡ διπλὴ στιγμή πὸν χωρίζει τὶς λέξεις, κατὰ τὴν Jeffery¹⁵, εἶναι σπάνια τὸν 5ο αἰ., ἢ δὲ ὀρίζοντια κεραία τοῦ Α ἔχει ἀκριβῶς τὴν ἀντίθετη φορά ἀπ' ὅ,τι στὸ α3, πὸν σημειώνει ἢ Jeffery καὶ πὸν ὑπάρχει σὲ ἐπιγραφή τοῦ 5ου αἰ. ἀπὸ τὴ Φαλάννη¹⁶. Στὴν ἐπιγραφή, μιᾶς ἀναθηματικῆς στήλης πὸν βρέθηκε στὸν Ἄτραγα¹⁷ καὶ εἶναι ἀφιερωμένη στὴ Θέμιδα Ἄγοραία, ἢ γρα-

φή τοῦ Α εἶναι παρόμοια με τῆς στήλης ἀπὸ τὴ Ροδιά. Τὰ ὑπόλοιπα γράμματα ἔχουν ἀκριβῶς τὴν ἴδια μορφή πὸν ὑπάρχει στὸν πίνακα τῆς Jeffery¹⁸. Γιὰ τὰ Γ,Ι,Κ καὶ Τ ὑπάρχει ἕνας τύπος στὸν πίνακα τῆς Jeffery, με τὸν ὁποῖο καὶ συμφωνοῦν ἀπόλυτα τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς. Γιὰ τὸ Μ χρησιμοποιήθηκε στὴν ἐπιγραφή ὁ τύπος μ2 τοῦ πίνακα καὶ γιὰ τὸ Ν ὁ τύπος ν2. Πιθανὴ ἴσως συμπλήρωση τῆς ἐπιγραφῆς θὰ ἦταν ἴσως ἢ παρακάτω:

τῆς δεῖνα]Ο : ΜΝΑ
μα εμμ]Ι
τοῦ δεῖνα]ΚΑΤΙΓ
νήτη]

Ἡ στήλη πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. καὶ μάλιστα πρὸς τὸ τέλος του, γιὰτὶ εἶναι ἀρκετὰ ἐξελιγμένη καὶ γιὰ ἕνα δεῦτερο βασικὸ λόγο· ἢ θεσσαλικὴ πλαστικὴ δὲν ἐξελισσεται ταυτόχρονα με τὴν πλαστικὴ τῆς Ἀθήνας, ἀλλὰ με καθυστέρηση τουλάχιστο εἴκοσι-τριάντα χρόνων, ὅπως ἀποδεικνύει ἢ στήλη με τὸν πολεμιστὴ (ἄρ. Εὔρετ. Μουσείου Λαρίσης 78/5)· ἀπὸ τὸ ἐπιγράμμα τῆς μαθαίνουμε ὅτι ὁ πολεμιστὴς, πὸν διατηρεῖ ἀκόμα τὸ ἀρχαῖκό χαμόγελο, σκοτώθηκε στὴ μάχη τῆς Τανάγρας, γεγονὸς πὸν κατεβάσει τὴ χρονολογία τῆς στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα, στὸ 457 π.Χ.¹⁹

Ἡ στήλη τῆς εἰκ. 3 βρέθηκε στὴν περιοχή τῆς μαγούλας Καστρί Τυρνάβου, κοντὰ στὸν ἀγρὸ Ἀστερίου Ὀντου²⁰. Σώ-

14. H. Biesantz, ὁ.π., πίν. 22 - Κ7.

15. L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece* (1963) 96.

16. L. H. Jeffery, ὁ.π., 96 (IG IX² 1236).

17. Κ. Γαλλῆς, ΑΔ 28, 1973 : Χρονικά, Πίν. 298 α - β. Κ. Γαλλῆς, ΑΑΑ VII, 1974, 273 - 286, εἰκ. 2.

18. L. H. Jeffery, ὁ.π., 96, εἰκ. 29.

19. Βλ. μιὰ πρώτη παρουσίαση τῆς στήλης ἀπὸ τὸν Ἐπιμελητὴ Ἀθ. Τζιαφάλια, στὸ περιοδικὸ « Λαρισαῖκά Γράμματα », σ. 56 - 61.

20. Ἄρ. Εὔρετ. Μουσείου Λαρίσης 78/83. Διαστάσεις· σῶς. ὕψος 0,63 μ., πλ. 0,585 - 0,60 μ., πᾶχ. 0,10 - 0,11 μ. Ἐμβολο ὕψος 0,095 μ., πλ. 0,38 μ. Πᾶχος ἀναγλύφου 0,025 μ.

ζεται μόνο τὸ κάτω τμήμα της, πὸν περιλαμβάνει τὸ κατώτερο τμήμα τῆς ἀνάγλυφης παράστασης. Τὸ τμήμα πὸν σώζεται εἶναι πολὺ φθαρμένο, μὲ ἀποκρούσεις στὶς ἀκμές, δεξιὰ καὶ ἀριστερά, στὶς πάνω γωνίες, στὸ ἔμβολο καὶ πάνω στὴ μορφὴ τῆς ἀνάγλυφης παράστασης. Τὸ μάρμαρο εἶναι λευκὸ μὲ γκριζες φλεβώσεις. Ἡ πίσω ἐπιφάνεια εἶναι δουλεμένη, ὅπως ἀκριβῶς καὶ στὴ στήλη 78/74 ἀπὸ τὴ Ροδιά. Τὸ ἔσω-τερικὸ δηλ. εἶναι δουλεμένο μὲ χοντρὸ βελόνι, στὴ μετάβαση δὲ πρὸς τοὺς κροτάφους ὑπάρχει λεπτὴ ταινία, πλάτους 0,02 μ., δουλεμένη μὲ ντισιλιδάκι (εἰ κ. 4).

Ἡ ἀνάγλυφη παράσταση περιλαμβάνει μία μόνο γυναικεία μορφὴ, πὸν βαδίζει πρὸς τὰ δεξιὰ μας καὶ σώζεται ἀπὸ τὰ γόνατα καὶ κάτω. Φοράει χιτῶνα, πὸν σχηματίζει τέσσερεις χοντρές πτυχές ἀνισόπαχες καὶ σχεδὸν κάθετες, ἀνάμεσα στὰ πόδια καὶ τρεῖς πίσω ἀπὸ τὸ δεξί της πόδι. Τὸ τελείωμα τοῦ χιτῶνα ἀκολουθεῖ τὶς καμπύλες πὸν δημιουργεῖ τὸ πάνω μέρος τῶν πελμάτων, ὅπως γίνεται καὶ στὴ στήλη ἀπὸ τὴ Ροδιά. Στὰ πόδια φοράει σανδάλια μὲ λεπτὰ κατόμματα, πάχους 0,01 μ. καὶ γραπτὸς ἱμάντες.

Ἡ στάση τῆς μορφῆς, ὅσο μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνει ἀπὸ τὸ τμήμα πὸν σώζεται, καὶ οἱ πτυχώσεις τοῦ χιτῶνα, θυμίζουν τὴ στήλη τῆς Πολυξένης πὸν βρίσκεται στὸ Ἑθνικὸ Μουσεῖο (ἀρ. 733)²¹ καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴ Λάρισα. Τὸ πλάτος της μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ἀετωματικὴ ἐπίστεψη. Χρονολογεῖται στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Οἱ ὁμοιότητες πὸν διαπιστώθηκαν στὶς δύο αὐτὲς στήλες, ὅπως τὸ ἴδιο εἶδος μαρμάρου, ἢ χρησιμοποίησις τῶν ἰδίων ἐργαλείων καὶ τῆς ἴδιας τεχνικῆς στὸ δούλεμα τῶν στηλῶν, π.χ. χοντρὸ βελόνι καὶ ταινία μὲ γλώσσα στὴν πίσω ἐπιφάνεια, ντισιλιδάκι ἐμπρός, τὸ ἴδιο τελείωμα τοῦ χιτῶνα πάνω ἀπὸ τὰ πέλαμα, τὰ ἰσοπαχῆ κατόμματα, ὁ τρόπος προβολῆς τοῦ ἀριστεροῦ ποδιοῦ σὲ σχέση μὲ τὸ δεξί, ἢ ἀπόδοσις τῶν δαχτύλων τοῦ ἀριστεροῦ ποδιοῦ τῶν δύο μορφῶν, κυρίως στὸ μικρὸ δάχτυλο, μᾶς ὀδηγοῦν στὴν σκέψη, καὶ ὑπόθεσις ταυτοχρονα, μήπως οἱ δύο αὐτὲς στήλες προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαστήριον.

ANΘΗ ΜΠΑΤΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

21. H. Biesantz, ὁ.π., πίν. 8 - K 27.

TWO NEW GRAVE STELAE OF LARISA MUSEUM

Two new grave stelae came to light in the neighbourhood of Larisa in 1978. The first one, shown in figs. 1-2, found at Rhodia, presumed site of the ancient city Kondaea, has a rare and tender representation; a mother giving suckle to her baby. As far as I know,

there is one example of suckling in sculpture, in the Syracuse Museum, where a mother is giving suckle to her twin babies. Suckling representations exist also in two South Italian vases and three mirrors, illustrating the myth of Hera and Hercules. The stele conserves

a small part of the epigram and is dated in the fourth quarter of the 5th century B.C.

The second stele, figs. 3 - 4, was found at magoula Kastri, near Tyrnavos, where probably is situated the ancient city Phalanna. It is related with

the Thessalian stele of Polyxena (Nat. Mus. 733) and has many constructive similarities with the stele from Rhodia, so that one can suppose the same workshop for both of them. This stele from Kastri is dated in the third quarter of the 5th century B. C.

ANTHI BATZIOU-EFSTATHIOU

AN UNPUBLISHED KEFTIU CUP FROM PYLOS

To the memory of Donald W. Bradeen

The interest of the vase published here¹ lies in the fact that it is the largest extant Keftiu cup from the palatial hill of Englianos (Mycenaean Pylos) in

Messenia². Moreover, the cup is not mentioned or illustrated in the third volume of the final publication of the site in which the pottery recovered from the numerous trenches dug on the Englianos hill and in the lower town was published. It is now deposited in the storeroom of the Museum at Chora in Triphylia where all the potsherds from the excavations at Englianos have been carefully stored in labelled containers by the University of Cincinnati Expedition. It was found in fragmentary condition in 1963 in a trench Northwest of the Palace³.

1. My thanks are due to the Department of Classics, University of Cincinnati, and to the Greek Archaeological Service (particularly to Dr. N. Yalouris, ex-Inspector General of Antiquities, and to Prof. Chr. Doumas, Ephoros of the Prehist. Coll., Nat. Museum) for permission to study excavation material from Englianos at the Chora Museum and to publish the Keftiu cup, and to Mrs. I. Trianti, Acting Ephor of Antiquities (Olympia) and Mr. D. Androutsakis for their invaluable help and co-operation at Chora. I am also grateful to Prof. J. N. Coldstream, Prof. † J. L. Caskey and Dr. Elizabeth Schofield who have read my paper and have given me advice and encouragement.

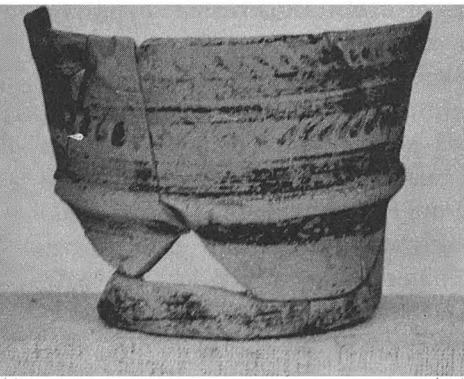
Apart from the customary abbreviations, the following will be used:

PN III: C. W. Blegen et al., *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*, Vol. III (Princeton 1973).

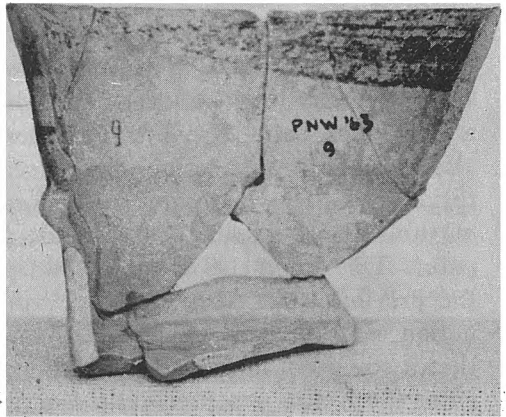
Kythera J. N. Coldstream & G. L. Huxley (ed.), *Kythera: Excavations and Studies* (London 1972).

2. The next largest Keftiu cup fragment from the Englianos hill is illustrated in *PN III*, Fig. 149, Group V (center): middle. Its main decoration consists of spirals linked by dot-flanked tangents.

3. For the excavations in the Area NW of the palace see *PN III*, 43 - 47, 48, 49, Figs. 78 - 80, 146 - 50, 302, 311. The labels which are attached to the wooden container in which

Description. Keftiu cup (figs. 1-3). Reconstructed from fragments. Almost half preserved, with profile clearly recognizable. Handle missing. H. 0,074 m. ; D. of rim c. 0,10 m. ; D. of base c. 0,07 m. Hard light orange - reddish clay, brown - red paint, much worn in places. Unslipped interior. Uneven band of paint inside the rim, overlapping slightly on the outside. Polished exterior surface. Main zone of decoration : naturalistic foliate band with two central lines. Heavy horizontal rib just below the middle of the body, left partly reserved in the middle of a very broad band, and having a corresponding hollow on the interior. No visible traces of decoration in added white colour.

Figs. 1 - 3. Keftiu cup from Pylos (LH I).

our cup is deposited read as follows: (1) "*NW OF PALACE, PNW A Tr. 1a, GP 1963*"; (2) "*PNW Tr. 1a, GP 1963, Pl. 66, 2. 13, Pl. 66. 3. 12 - 13*". The cup is also marked on the inside "*PNW ' 63, No. 9*".

Flat base, but the underside is slightly concave. Edge of base very slightly bevelled. Thick band at base.

A large unpublished Keftiu cup fragment apparently recovered from the same trench and now deposited in the same container as the above described cup is of closely similar style (fig. 4). It is of buff fabric and is decorated with

Fig. 4. Keftiu cup fragment from Pylos (LH I).

a foliate band in brown - black paint. The plastic rib, unlike that of the previous cup, is completely covered with a very thick band of paint. The sherd also preserves traces of subsidiary decoration in added white paint in the form of thin stripes applied over bands of paint. This fragment does not join to the previous cup. After a close examination of this sherd, I am convinced that it could not have originally belonged to the Keftiu cup previously described. Evidently, it comes from a Keftiu cup almost identical to the previous one in shape and style.

Discussion. The cup can be safely dated to the LH I period⁴ on grounds of shape and style. It belongs to Dr. Dickinson's "broad and squat" type of LH I Keftiu cups⁵. With regard to

4. For the definition of this phase see O.T.P.K. Dickinson, *BSA* 69 (1974), 109 - 120.

5. Dickinson (supra n. 4), 115 ('Vapheio cups').

the sequence of LM IA Keftiu cups in Kythera, its shape is closely paralleled by cups of Prof. Coldstream's Type II⁶. Keftiu cups of this type have a wide distribution in LM IA / LH I: they occur in quantity not only in Crete, Kythera and other Aegean islands like Thera and Kea, but also at most LH I sites of the Peloponnese. As regards Messenia, this variety is known from almost every major site occupied in LH I. At Englianos, in particular, this class is best represented by the example published here and also by another Keftiu cup fragment found in the same area which shows a complete profile⁷.

The foliate band motif usually consisting of one or two central lines and two rows of realistic leaves is very common in Cretan LM IA⁸. It is also well attested in the contemporary pottery of Melos, Kea, Thera and Kythera⁹. On the

6. *Kythera*, 284 (Type II, with refs.); see also J. N. Coldstream, "Kythera and the Southern Peloponnese in the LM I period" in C. Doumas (Ed.), *Thera and the Aegean World: Papers presented at the 2nd International Scientific Congress, Santorini, Aug. 1978* (London, 1978), Vol. I, 393, 395.

7. See note 2 above.

8. M. Popham, *BSA* 62 (1967), 338, Fig. 1 : 9, Pls. 76 h, 77 c : last two frs. in first row, last three in second row, 78 b : second and sixth in bottom row, d : last fr. in second row.

9. E.g., T. D. Atkinson et al., *Excavations at Phylakopi in Melos* (*JHS* Suppl. Paper 4, London 1904), Pl. XXVI : 6 ; J. Caskey, *Hesperia* XLI (1972), Pl. 92 : G12, G14, G15, G35 (Kea) ; S. Marinatos, *Excavations at Thera II* (Athens 1969), Pl. D4 ; *Excavations at Thera VII* (Athens 1976), Pls. 48 : bottom row (left and right), 50 : middle row ; *Kythera*, Pls. 29 : 12, 13, 17, 27 (Deposit

Greek Mainland this pattern occurs frequently on LH I vases¹⁰; and a formalised version of the foliate band becomes extremely popular in the succeeding LH II period¹¹. Accessorial decoration in added white paint appears very often on LM IA vases from Crete¹², the Cycladic islands and Kythera¹³. Such decoration (see fig. 4) is not uncommon on LH I pots¹⁴, although not always easily recognizable.

eta), 52 : 65, 79, 80 (Category *omega*), 70 : 4 (Tomb D).

10. Dickinson (supra n. 4), 110, Fig. 1 : first in fourth row. For Messenian parallels see : N. Valmin, *The Swedish Messenia Expedition* (Lund 1938), 309, Pl. XXIV : A 1-3 (A 1 looking somewhat stylised), from Malthi ; S. Marinatos, *PAE* 1953, 249, Fig. 10 : bottom row, middle (with only one row of leaves), from the Volimidia settlement ; W. McDonald, *Hesperia* XLI (1972), Pl. 48 d : first and last frs. in top row, from Nichoria ; and others unpublished from LH I deposits at the same site (information kindly supplied by Dr. O. Dickinson) : *PN III*, Fig. 150 : last fr. in third row (Englianos) ; G. Korres, *PAE* 1976, 276 (Voroulia) ; *PAE* 1977, 332 (LH I ?), from Tholos Tomb 3 at Peristeria.

11. A. Furumark, *Mycenaean Pottery* (Stockholm 1941), Motif 64 : 3 ; Dickinson (supra n. 4), 110, Fig. 2 : last motif.

12. Popham (supra n. 8) 339.

13. E. g., *Kythera*, 106, 289. The use of added white for subsidiary ornament is especially characteristic of the early phase of LM IA in Kythera.

14. Dickinson (supra n. 4) 116.

In view of the discovery of a large quantity of Keftiu cup sherds assignable to LH I or LH II in the pre-palatial layers at Englianos¹⁵, it would not be rash to suppose that cups of this shape were produced locally during the Early Mycenaean period. Their manufacture might perhaps be related to a potter's kiln of Early Mycenaean date uncovered on the Englianos hill (Belvedere Area, W 38)¹⁶. This possibility is strengthened by the fact that the site had emerged as a center of considerable importance already from the beginning of the Mycenaean period. The importance and prosperity of Pylos in Early Mycenaean times is clearly illustrated not only by the architectural remains and associated finds from the acropolis itself, but also by the rich contents of the early tombs excavated in the vicinity of Englianos¹⁷.

YANNOS G. LOLOS

15. Many of them are visible among fragments from different shapes in *PN III*, Figs. 119, 122 - 124, 127, 130, 132, 135, 140, 145, 146, 149, 150, 156. It is worth noting that several of them are of fine quality.

16. *PN III*, 19-20, Figs. 44, 45, 307, 308 ; O.T.P.K. Dickinson, *The Origins of Mycenaean Civilisation* (*SIMA*, Vol. XLIX, 1977) 117 (Ch. V : 1, note 9).

17. Dickinson (supra n. 16) 92 ; R. Hope Simpson and O.T.P.K. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age*, Vol. I : *The Mainland and the Islands* (*SIMA*, Vol. LII, 1979) 126, 128 - 129.

ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ ΕΞ ΟΡΧΟΜΕΝΟΥ 2 *

Κατόπιν τῆς δημοσιεύσεως δύο καταλόγων νεοσυλλέκτων τοῦ Βοιωτικοῦ Ὀρχομένου ἢ μελέτη ἐνὸς τρίτου καταλόγου ἐπιτρέπεται ὠρισμένας παρατηρήσεις. Ὁ κατάλογος οὗτος ἔχει ἤδη ἀναφερθῆ ὑπὸ τοῦ Lauffer¹.

III. (SEG III 372)

Λίθος

Σκριποῦ, στὸν περίβολο τοῦ θησαυροῦ τοῦ Μίνυου ἄνευ ἀριθμοῦ εὐρετηρίου. Ἄνω μέρος ἐκ φαιοῦ ἐντοπίου λίθου, ἐλλιπὲς δεξιὰ, ἀριστερὰ καὶ κάτω διατηρεῖται ἀναθύρωση. Συνολικὲς διαστάσεις 17 ὕψ. × 45 μέγ. πλ. × 35 μέγ. πάχος· ἐνεπίγραφος ἐπιφάνεια 22 πλάτος. Ἄνω ἀναθύρωση 2.5 πλάτος².

Ἐπιγραφή

*Υψ. γραμ. 1.1 - 1.3 (κυκλ. γραμ. 0.9 - 1.0). ΑΜΠΣΩ, ἀκρέμονες³. Ἀντίγραφον, φωτογραφία (εἰκ. 1).

1. [ὄνομα, πατρωνυμικόν, ἄρχοντος,]
πολεμαρχιόν[των]
2. [ὄνομα, πατρωνυμικόν, Ἀρί]στωνος
Ἐχεκρ[άτιος,]
3. [ὄνομα, πατρωνυμικόν, γραμ]μα-
τεύοντος τ[ῶν]

*Συνέχεια ἀπὸ τὸ AAA VII (1974) 119 - 127.

1. Chiron 6, 1976, 46 - 7, πίν. 6, 19.

2. Ἡ ἴδια ἀναθύρωση ἀπαντᾶται ἐπὶ τοῦ λίθου τοῦ περιέχοντος τὰς ἐπιγραφὰς I καὶ IIβ· πρβλ. AAA 1974, 120 σημ. 1 καὶ προτείνει ὅτι ἴσως αὕτη ἔχει προέλθει ἐκ τοῦ ἰδίου μεγάλου κυβολίθου, ὁ ὁποῖος ἐχρησιμοποιεῖτο συχνά.

3. Ἰδιαιτέρως δύσκολο εἶναι νὰ διακρίνει κανεὶς, ἐὰν ὑπάρχουν ἀκρέμονες, ἐφ' ὅσον τὰ γράμματα ἔχουν φθαρῆ.

4. [πολεμάρχων ὄνομα Κ]αφισοδώρω
τυῖ [πρῶτον]
5. [ἐστροτεύαθη : ---]όλοχος Μνά-
σων[ος- ---
6. ----- ΚΛΕ-----

Σημειώσεις ἐπὶ τῆς ἀναγνώσεως

Ὁ λίθος ἔχει φθαρῆ πολὺ καὶ πολλὰ γράμματα τὰ ὅποια εἶδε ὁ ἀρχικὸς ἐκδότης^{3α} ἔχουν ἐξαφανισθῆ ἢ διακρίνονται δύσκολα.

Στίχ. 2 ἔχουν χαθῆ τὸ πρῶτον *σίγμα* τοῦ « [Ἀρί]στωνος », καὶ τὰ *ἔψιλον* καὶ τὸ *κάππα* τοῦ « Ἐχεκρ[άτιος] », τοῦ ὁποῖου τὸ *χι* ἐπίσης διασώζεται μόνον εἰς τὸ δεξιὸν ἥμισυ. Στὴν θέση τοῦ *σίγμα* ὁ Lauffer εἶδε *ἔψιλον*, ἀλλὰ φαίνεται μόνο μία ἄνω γραμμὴ.

Στίχ. 3 *μύ*, *ἄλφα*, καὶ *ἔψιλον* ἔχουν χαθῆ· ἀπὸ τὸ *ταῦ* (εἰς « τ[ῶν] ») διασώζεται μόνον ἡ κάθετη γραμμὴ.

Στίχ. 4 *ἔψιλον* καὶ *ἰῶτα* τοῦ « τυῖ » ἀσαφῆ· διασώζονται μόνον οἱ δύο κάτω ἄκρες. Ὁ Lauffer διακρίνει τὴν ἄνω ἀριστερὰ γωνία τοῦ *πι* τῆς λέξεως « πρῶτον ».

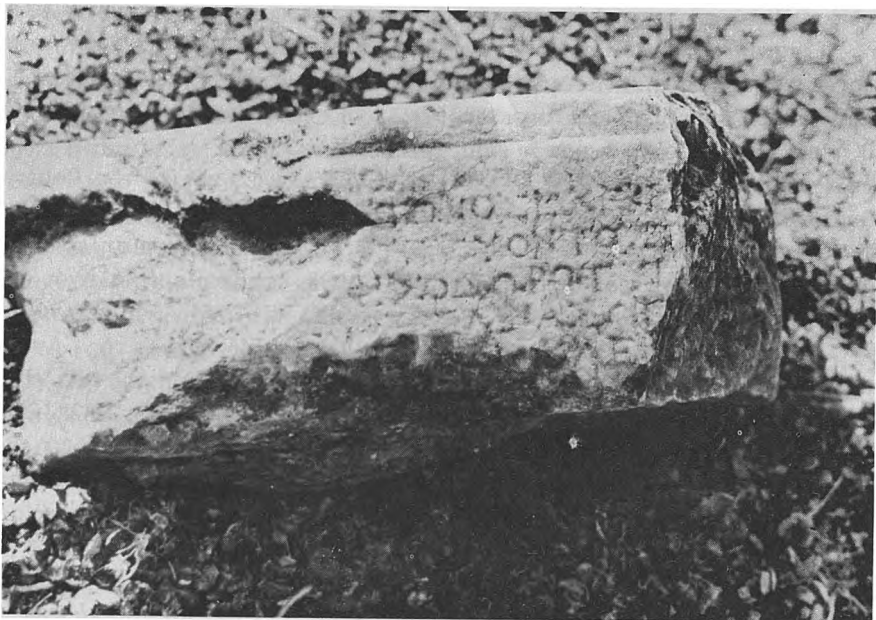
Στίχ. 5 ἀγνοήθηκε ὑπὸ τοῦ ἀρχικοῦ ἐκδότου. Ὁρισμένα γράμματα διακρίνονται δυσκόλως.

Στίχ. 6 *κάππα* ἀσαφές.

Χρονολόγησις

Ὁ τύπος τῶν γραμμάτων ὀδηγεῖ σὲ χρονολόγησις στὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 2ου αἰῶνος π.Χ., πρὸ παντὸς τὸ *πι*, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖται ἐκ δύο ἴσων παραλλήλων γραμμῶν. Παρ' ὄλη τὴν ἀποσπασματικὴν κατάστασι τοῦ κειμένου ἢ γλῶσσα δείχνει ἴσως ἀκριβεστέρα χρονολόγησις, ἐφ' ὅσον περι-

3α. Παππαδάκις, ΑΔ 8, 1923, 213 - 4, ἀριθ. θ .

Εικ. 1. Κατάλογος νεοσυλλέκτων Βοιωτικού Ὁρχομενοῦ.

λαμβάνει συγχρόνως τὸν διαλεκτικὸν τύπον « τυῖ » καὶ « γραμματεύοντος », μορφή τῆς κοινῆς⁴. Τέτοιο μείγμα θὰ ἐτίθετο λογικῶς, εἰς τὴν ἐποχὴ τῆς ἀρχικῆς χρησιμοποίησης τῆς κοινῆς εἰς ἐπίσημα ἔγγραφα, δηλ. περὶ τὸ 170 π.Χ. Τὸ γλωσσικὸ τοῦτο μείγμα δημιουργεῖ μερικὰ προβλήματα ὡς πρὸς τὸν ἀνασχηματισμὸν λεπτομερειῶν εἰς τὸ κείμενον· π.χ. « τ[ῶν πολεμάρχων] » ἢ « τ[ῆς πολεμάρχου] » ;

Σχόλια

Ὁ ἀνασχηματισμὸς τῆς ἀρχῆς φαίνεται νὰ ὑπαγορεύεται ὑπὸ τοῦ σωθέντος τμή-

4. Πρβλ. Παππαδάκι δ.π. 314 καὶ Lauffer δ.π. 47. Ἡ μορφή αὐτὴ τῆς κοινῆς εἶναι ἀσυνήθης σὲ διαλεκτικὸν κείμενον. Ἐπανεμφανίζεται ἅπαξ εἰς Ὑητόν, IG VII 2827, ἂν καὶ δὲν ἔχω δυνηθῆ νὰ ἐπαληθεύσω τὴν ἀνάγνωσιν ἐπὶ τοῦ λίθου.

ματος τοῦ κειμένου⁵. Ἡ πρώτη γραμμὴ ποῦ περιέχει τὴν λέξιν *πολεμαρχίων[των]* εὑρίσκεται εἰς τὸ ἄνω ἄκρον τῆς ἐνεπιγράφου ἐπιφανείας, ἀμέσως κάτωθεν τῆς ἀναθράσεως. Οὐδεὶς ἀνασχηματισμὸς ἐπιτρέπει θέσεις διὰ τὰ ὀνόματα τοῦ ὁμοσπονδιακοῦ ἀρχοντος καὶ τοῦ ἐντοπίου ἀρχοντος, ἐκτὸς ἐὰν τοποθετήσωμεν τὸν ἕνα εἰς τὴν ἀναθύρωσιν. Πρέπει ἔτσι νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὑπῆρχαν τὰ ὀνόματα μόνο τοῦ ἑνὸς ἀρχοντος· καὶ ἄλλα παραδείγματα δείχνουν ὅτι θὰ ἦταν ὁ ἐντόπιος ἀρχων.

Ἐξαιρέσει μόνον τοῦ ἀσυνήθους κειμένου IG VII 3176, οἱ ἄλλοι ἐφηβικοὶ κατάλογοι τοῦ Ὁρχομενοῦ ἐχρονολογοῦντο ἐκ τῶν δύο ἀρχόντων. Τὰ κείμενα αὐτὰ ὁμῶς χρησιμοποιοῦν ἀποκλειστικῶς τὴν διαλεκτικὴν γλῶσσαν. Ἴσως τὸ γλωσσικὸ μείγμα

5. Πρβλ. Lauffer δ.π. 46.

καὶ ἡ ἐκ τούτου χρονολόγησις τῆς ἐπιγραφῆς περὶ τὸ 170 π.Χ. δύνανται νὰ ἐξηγήσουν τὴν ἔλλειψιν ἀναφορᾶς τοῦ ὁμοσπονδιακοῦ ἄρχοντος, διότι συχνάκις ἔχει συζητηθῆ ἐὰν διελύθη ἡ ὁμοσπονδία ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων μετὰ τὸ 171 π.Χ.⁶ Ἡ ἐξαφάνισις τῆς ὁμοσπονδιακῆς ὀργανώσεως εὐκόλως θὰ ἐξηγοῦσε τὴν ἔλλειψιν τοῦ ὁμοσπονδιακοῦ ἄρχοντος σὲ ἔγγραφα τοῦ 170 π.Χ. καὶ μεταγενέστερα.

Ἄλλες βοιωτικῆς ἐπιγραφῆς παρέχουν μὴν ἐπικύρωσι⁷. Εἰς τὶς Θεσπιεὺς οἱ ἐφηβικοὶ κατάλογοι, ὅταν μὲν χρησιμοποιοῦν τὴν διάλεκτον, περιέχουν τὰ ὀνόματα τῶν δύο ἀρχόντων, ὅταν δὲ γράφονται στὴν κοινή, φέρουν τὸ ὄνομα μόνον τοῦ ἑνός, μᾶλλον ἐντοπίου ἄρχοντος⁸. Εἰς τὰς Κορσίας μόνον δύο κατάλογοι σώζονται ἐξ ὀλοκλήρου. Ὁ μὲν IG VII 2390 γράφεται ἀποκλειστικῶς εἰς διάλεκτον καὶ ἔχει τὰ ὀνόματα τῶν δύο ἀρχόντων, ὁ δὲ IG VII 2389 παρέχει πάλιν ἕν μείγμα διαλέκτου⁹ καὶ κοινῆς¹⁰. ὅπως ἡ ὑπὸ συζήτησιν Ὀρχομενιὰ ἐπιγραφὴ, ἡ IG VII 2389 ἔχει τὸ ὄνομα τοῦ ἑνός μόνον ἄρχοντος.

Ἐν ὀλίγοις, συμπεραίνουμε ἐκ τῶν προηγουμένων, ὅτι σὲ τρεῖς βοιωτικῆς πόλεις ἡ

διαφορὰ μεταξὺ κειμένων πρὶν καὶ μετὰ τὸ 171 π.Χ. ἐξηγεῖται κάλλιστα, ἐὰν ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ὁμοσπονδιακὴ ὀργάνωσις τῆς Βοιωτίας εἶχε διαλυθῆ ἀπὸ τοὺς Ῥωμαίους.

Σὲ ἄλλες πόλεις τῆς Βοιωτίας οἱ κατάλογοι γράφονται μόνον στὴν διάλεκτον καὶ ἔτσι οὐδεμία σύγκρισις εἶναι δυνατή.

Οἱ ἐφηβικοὶ κατάλογοι τῆς Θίσβης (SEG III, 351 - 3), τῶν Θηβῶν (BCH 1970/1, 146 - 151), τῆς Ἀνθηδόνας (IG VII 4172), τῆς Ὑηττοῦ (IG VII 2809 - 2827, 2829 - 2830· περὶ τῶν 2828, 2831 καὶ 2832 βλέπε κατωτέρω), καὶ τῆς Λεβαδείας (IG VII 3068) περιέχουν τὰ ὀνόματα τῶν δύο ἀρχόντων. Ἐκ τῆς Ἀκραϊφίας σώζονται πολλὰ κείμενα (IG VII 2715 - 2720· BCH 1899, 91 ἀριθ. III καὶ 193 - 200 ἀριθ. I - VIII· SEG III, 361), ἀλλὰ ἐνῶ τὰ περισσότερα δείχνουν τὰ ὀνόματα τῶν δύο ἀρχόντων, μερικὰ ἔχουν μόνον τὸ ὄνομα τοῦ ἑνός (IG VII 2715, 2718, 2720· BCH 1899, 91 ἀριθ. III). Ἡ ἀσυνέπεια αὐτῆ στὴν Ἀκραϊφία δύνανται νὰ ἐξηγηθῆ ἐκ τῆς ἐγγύτητος τῆς πόλεως τῶν Κωπῶν. Οἱ κατάλογοι τῶν Κωπαίων (IG VII 2781· BCH 1970/1, 151 - 7· BCH 1975, 77 - 87 ἀριθ. 1 - 2) παρουσιάζουν σημαντικὴν διαφορὰ. Ἐχουν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τὸ ὄνομα τοῦ ἑνός μόνον ἄρχοντος· ἅπαξ (BCH 1975, 88 - 82, ἀριθ. 1) ἀναφέρονται ὀνόματα δύο ἀρχόντων καὶ τότε ὁ ὁμοσπονδιακὸς ἀκολουθεῖ τὸν ἐντόπιον, ἐνῶ ἄλλοτε καὶ πάντοτε ὁ ὁμοσπονδιακὸς εὐρίσκειται εἰς τὴν πρώτην θέσιν. Βεβαίως, τὰ κείμενα αὐτὰ παρουσιάζουν καὶ ἄλλη ἰδιότητα, δηλ. τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀξιωματικοῦ, λεγομένου « λοχαγίου » (IG VII 2781 καὶ BCH 1975, 77, 81 ἀριθ. 1)¹¹.

6. Συνοψίζει τὸ θέμα ὁ Roesch, *Thespiès et la Confédération béotienne* (1965) 69 - 71. Συμπεραίνει ὅτι τὸν τρόπον τινὰ διελύθη ἡ ὁμοσπονδία καὶ ἐπομένως ὀποιαδήποτε Παμβοιωτικὴ ὀργάνωσις ἐπέζησε, οὐδεμία πολιτικὴ σπουδαιότητα εἶχε.

7. Τὸ θέμα διασαφηνίζεται ἀμέσως εἰς τὴν μελέτη τῶν Étienne καὶ Knoepfler, *Hyettos de Béotie et la chronologie des archontes fédéraux entre 250 et 171 avant J - C.* BCH suppl. iii (1976).

8. Τὰ ἐκ τῶν Θεσπιῶν κείμενα θὰ δημοσιευθοῦν εἰς τὸ *Corpus* τῆς πόλεως αὐτῆς τοῦ Roesch· λεπτομερεῖς ἀναφοραὶ εἶναι ἄσκοποι εἰς τὴν προκειμένη περίπτωσιν.

9. ἔσσεγράφ[ε] εν [π]ελοφόρας.

10. οἱ[δε].

11. Πρβλ. παρατηρήσεις τοῦ Roesch ὁ.π. 164 - 6.

Τρεῖς ἐπιγραφαι ἐξ Ὑψητοῦ παρέχουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον: IG VII 2828, 2831 καὶ 2832 χρονολογοῦνται ὑπὸ τῶν ἐντοπιῶν ἀρχόντων μόνον, ἀλλὰ τὸ ὄνομα αὐτῶν ἀκολουθεῖ ἢ τὰς λέξεις ἐπὶ δὲ πόλιος, αἱ ὁποῖαι κανονικῶς θὰ ἠκολούθουν τὴν μνείαν τοῦ ὁμοσπονδιακοῦ ἀρχοντος ἢ κενὸν ἔτοιμον διὰ τὴν μνείαν αὐτοῦ. Ἡ παράλειψη τοῦ τελευταίου εἶναι προφανῶς ἐσκεμμένη. Φαίνεται ὅτι ὁ χαρακτὴρ διετάχθη νὰ γράψῃ κατάλογο νεοσυλλέκτων κατὰ τὸν συνήθη τρόπον, χωρὶς μνεία ὁμοσπονδιακοῦ ἀρχοντος καὶ τοῦτο ἀκριβῶς ἔπραξε¹².

Τὰ Ὄνόματα

Τὰ λίγα ὀνόματα τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς ἐπιτρέπουν ἐλάχιστες μόνον παρατηρήσεις. Τὸ ὄνομα Ἀρίστων εἶναι πολὺ κοινόν¹³. Τὸ πατρωνμικὸ Ἐχερατής ὅμως ἀπαντᾶται ἄλλοῦ στῆ Βοιωτία δις μόνον, εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Θεσπιῶν¹⁴ καὶ εἰς τὸν Ὠρωπό¹⁵, ἐνῶ βρίσκεται δυτικῶς τοῦ Ὀρχομενοῦ εἰς πόλεις τινὰς τῆς Φωκίδος, Τειθρώνιον, Τιθοραϊαν καὶ Πανοπέα¹⁶. Λίγα παραδείγματα ὑπάρχουν ἐπίσης εἰς τὴν Ἀττικὴν¹⁷, ἀλλὰ οὐδὲν εἰς τὴν Λοκρίδα. Τὸ πατρωνμικὸ τοῦ γραμματέως τῶν πολεμάρχων, Καφισόδωρος, εἶναι δημοφιλέστατο σὲ ὅλη τὴν Βοιωτία καὶ προ-

παντὸς στῆν βορεία καὶ δυτικὴ Κωπαΐδα¹⁸, πλησίον τοῦ ποταμοῦ Κηφισοῦ¹⁹. Δύσκολα διακρίνει κανεὶς τὸ πρῶτο ὄνομα, τὸ ὁποῖο περιέχει ὁ 5ος στίχος. Τὸ ὄνομα Μνάσων ὅμως ἀπαντᾶται πολλάκις εἰς πλείστας πόλεις τῆς Βοιωτίας²⁰ καὶ ἀνατολικῆς Φωκίδος (Δαύλεια, Ἐλάτεια, καὶ Στεῖρις)²¹, ἐνῶ εἶναι σπανιώτατο εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ Εὐβοία²², καὶ ἄγνωστο στῆν Λοκρίδα²³.

Προσθήκη

Ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς παρουσίας δημοσιεύσεως δυνάμεθα νὰ προσθέσουμε δύο σημειώσεις περὶ τῶν ἀριθ. I καὶ II. Ὁ Δρ. Denis Knoepfler φιλικῶς μᾶς ἔγραψε ἀμφοτέρας τὰς παρατηρήσεις

I. τὸ ὄνομα Ἀλεξίμαχος βρίσκεται εἰς ἄλλην μία βοιωτικὴ ἐπιγραφὴ, ἐπὶ πλέον τῶν ἀναφερθεισῶν εἰς AAA 1974, 122 σημ. 12; πρβλ. Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography I* (1965) 108, ἐπιτυμβία στήλη, ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, ἀπὸ τοῦς « Παλαιόμυλους » πλησίον Νεοχωρακίου,

18. Πρβλ. πολλὰ παραδείγματα εἰς IG VII, SEG κ.τ.λ.

19. Παράξενη εἶναι ἔτσι ἡ καταφανὴς ἀπουσία τοῦ ὀνόματος Φωκίδα, ἐφ' ὅσον πολλὰς Φωκικὰς πόλεις βρίσκονται στῆν κοιλάδα τοῦ Κηφισοῦ. Ἀντιθέτως, πολλὰ παραδείγματα εἶναι γνωστὰ εἰς τὴν Ἀττικὴν, ἐξ αἰτίας τῆς ἐκεῖ ὑπάρξεως ὁμωνύμου ποταμοῦ (πρβλ. *Prosop. Att.* ἀριθ. 8337 - 8389). Φυσικὰ, εἰς τὴν Εὐβοία εὐρίσκεται σπανίως (Ἰστιαία, IG XII, 9, 249 στίχ. 230 καὶ 1216 στίχ. 1· Ἐρέτρια, IG XII, 9, 249 στίχ. 73 καὶ 74, IG XII Suppl. 557 στίχ. 29).

20. Πρβλ. IG VII, SEG κ.τ.λ. σχόλια τοῦ Neumann, *De nominibus Boeotorum propriis* (1908).

21. Πρβλ. Schober, ὁ.π. 763 - 767.

22. Πρβλ. *Prosop. Att.* 10236, 10236, 10389 - 10393 καὶ IG XII, 9, index.

23. Πρβλ. Lerat, *Les Locriens de l'Ouest, prosopographie*.

12. Γιὰ περαιτέρω σκέψεις ἐπὶ τοῦ θέματος τῶν τριῶν ἐπιγραφῶν πρβλ. Étienne καὶ Knoepfler, ὁ.π. 107 - 112, 320 - 1, καὶ 342 - 7.

13. Οἱ συνέπειες τῆς ἀναγνώσεως τοῦ Lauffer ([-] ἔτνωνος) ἐξετάζονται ὑπὸ τοῦ ἰδίου, ὁ.π. 46.

14. IG VII 1918.

15. Εἰς ἐφηβικὸν κατάλογον τῆς Ἐρετρίας, IG XII, 9, 241 στίχ. 63.

16. Πρβλ. Schober, *Phokis* (1924) 96 ἀριθ. 439 - 441.

17. Πρβλ. *Prosop. Att.* ἀριθ. 6172 - 6174.

στή βορεία Παρασωπία (Παλαιόμυλοι= ἀρχ. Σκῶλος²⁴).

II. Ἡ ἀναθεώρηση τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Ὑηττοῦ ὑπὸ τῶν Étienne καὶ Knoepfler²⁵ ἔχει ἀποδείξει ὅτι τὸ ὄνομα *Εἰθούτιμος* (IG VII 2809) πρέπει νὰ διορθωθῆ σὲ *Εἰροούτιμος*. Οὕτως ἀφαιροῦμεν τὴν Ὑητ-

τὸν ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν πόλεων, ὅπου εὑρίσκονται ὀνόματα εἰς *Εἰθουμι-* καὶ παρεμφερῆ (AAA 1974, 127).

Οἱ ἐπιγραφές αὐτές ἔχουν προσφάτως ἐξετασθῆ ἐπὶ πλέον ἀπὸ τὸν Siegfried Lauffer²⁶.

Prof. JOHN M. FOSSEY

24. Πρβλ. Fossey, BICS 18 (1971) 106 - 9.

25. Ὁ.π.

26. Ὁ.π. 42 - 46.

INSCRIPTIONS FROM ORCHOMENOS 2 *

A re-examination of *SEG* iii 372 (= *Arch. Delt.* 1923, 213 - 214, no θ') suggests very strongly that it comes from the same block as *AAA* 1974, 119 - 127 nos. I - II. It is, however, later than the other in-

scriptions and appears to belong to the years after 171 B.C., as it is dated by the local archon only and is in *koine*. Notes are appended on the personal names occurring in the present inscription.

Prof. JOHN M. FOSSEY

* Continued from *AAA* VII (1974) 119 - 127.

ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΘΑΛΑΜΩΤΟΣ ΤΑΦΟΣ ΣΤΟ ΚΑΣΤΕΛΛΟ ΤΗΣ ΚΩ *

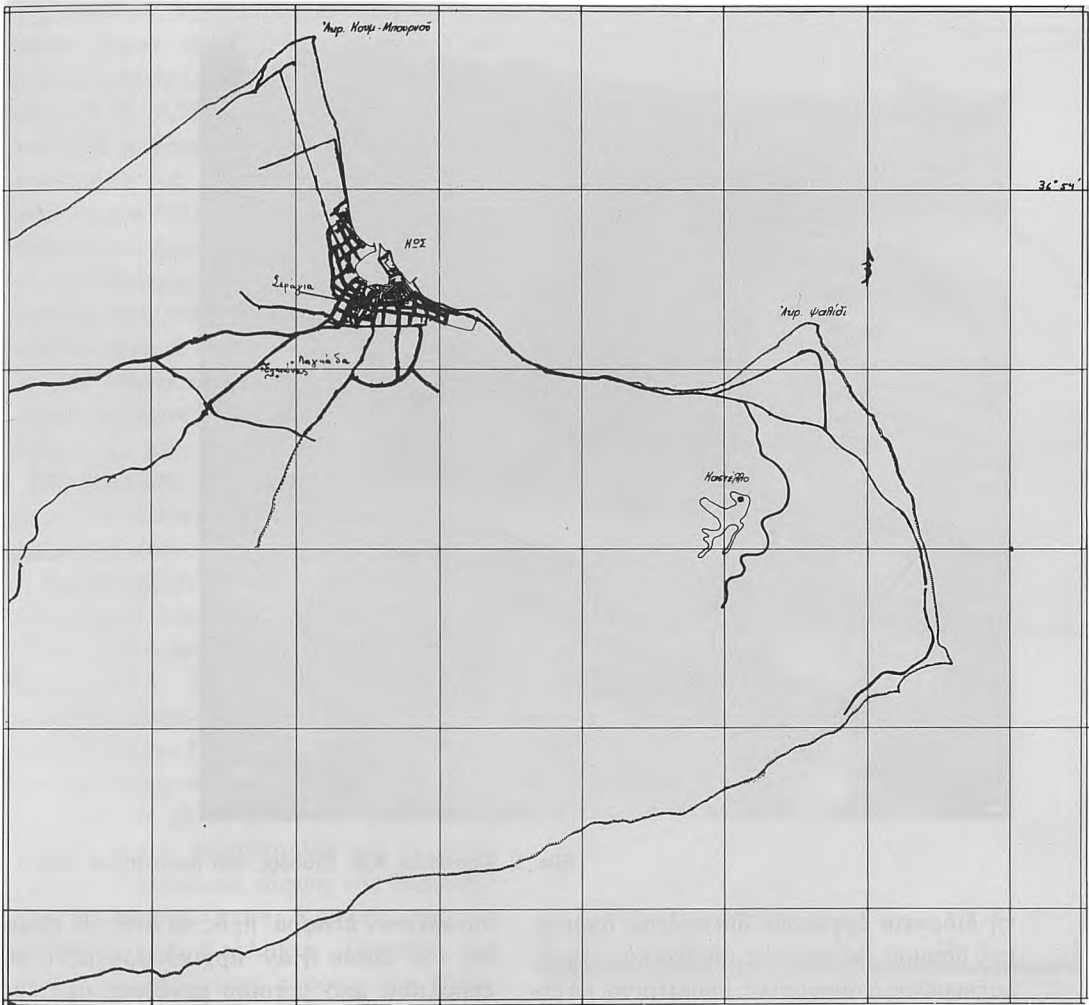
Ὁ λόφος τοῦ Καστέλλου βρίσκεται περὶ τὰ 4 χλμ ΝΑ τῆς πόλεως τῆς Κῶ, στὴν ἐνδοχώρα τῆς περιοχῆς τοῦ ἀκρωτηρίου Ψαλίδι (σ.χ. 1). Ἡ θέση εἶναι γνωστὴ καὶ

ὡς Καστέλλες καὶ φαίνεται ὅτι « τὰ φυσικὰ ὑψηλὰ τείχη ἀπὸ λευκοῦς πωρόλιθους », πὺ περιβάλλουν τὸν λόφο στὰ ΒΑ, ἔδωσαν τὴν ὀνομασία στὸ ὕψωμα¹. Στὸ νο-

*Εὐχαριστῶ τὸν Ἔφορο Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου κ. Ι. Παπαχριστοδούλου γιὰ τὴν ἀδεια δημοσιεύσεως, τὴν παραχώρηση τῶν φωτογραφῶν τῶν εἰκ. 7 - 9 καὶ τὴ συμπαράστασή του.

Τὴν Ἔφορο Ἀρχαιοτήτων κ. Κ. Δημακοπούλου - Παπαντωνίου εὐχαριστῶ γιὰ τὶς ὑποδείξεις καὶ τὴν ἐνθάρρυνσή της.

1. Ἰακ. Ζαρράφης, Κῶδια Α, 1922, σ. 94.

Σχ. 1. Χάρτης του ΒΑ τμήματος της Κώ

τιοανατολικό άκρο του, και σε ύψος 106 μ., σχηματίζει πλάτωμα², άμέσως κάτω από

2. Ίακ. Ζαρράφτη ό.π. σ. 94, όπου σημειώνονται επιφανειακά έλληνιστικά όστρακα και νόμισμα του 3ου π.Χ. αί., καθώς και λαξευμένος πορφύριτης λίθος, όρατός σήμερα 100 μ. περ. ΝΑ του μυκηναϊκού τάφου. Βλ. και L. Laurenzi, Carta Archeologica dell'Isola di Coo: n° 4 Castello (άδημοσίευτος). Το χειρόγραφο φυλάσσεται στη βιβλιοθήκη της Έφορείας στη Ρόδο, ενώ φωτο-

τό όποιο και στην άνατολική πλαγιά που βλέπει προς τη θάλασσα, βρέθηκε, κατά

τυπημένο αντίγραφο και χάρτες υπάρχουν στο Μουσείο της Κώ. Μετάφραση τμήματος του χάρτη από τον Μ. Νικολαΐδη (No 4 Κάστρο). Σωστικές άνασκαφές τό καλοκαίρι του 1979 άποκάλυψαν συστάδα έλληνιστικών κιβωτιόσχημων τάφων και επιφανειακά βρέθηκε έρυθρόμορφο όστρακο. Εύχαριστώ τη συνάδελφο κ. Χ. Κάντζια για τις πληροφορίες.

Εικ. 1. Καστέλλο Κω. Είσοδος του μυκηναϊκού τάφου.

τή διάρκεια εργασιών διανοίξεως αγροτικού δρόμου, θαλαμωτός μυκηναϊκός τάφος, λαξευμένος στὸν φυσικό, ὑποκίτρινο, μὲ ἐνσωματωμένα θαλασσινὰ κοχύλια, ἀσπρόπηλο τοῦ λόφου³ (εἰ κ. 1 καὶ σ.χ. 2).

Ὁ δρόμος τοῦ τάφου σώζεται σὲ μεγ. μήκος 0,70 μ. καὶ ἐλάχ. μήκος 0,30 μ. Ἔχει πλάτος 1,20 μ., σωζ. ὕψος 1,10 μ. καὶ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ. Τὰ τοιχώματά του

συγκλίνουν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἄνω. Ἡ εἴσοδος τοῦ τάφου ἦταν ἀρχικὰ φραγμένη μὲ ξερολιθιά ἀπὸ μετρίου μεγέθους ἀκατέργαστες πέτρες. Τὸ κατώτερο τμήμα της, πάχους 0,90 μ., σώθηκε ἀνέπαφο σὲ ὕψος 0,35 μ. Τὸ ἀρχικό της πλάτος φαίνεται ὅτι ἦταν εὐρύτερο τοῦ ἀνοίγματος τῆς εἰσόδου καὶ κάλυπτε μέρος τῶν « παραστάδων » ἐξωτερικά (εἰ κ. 2). Τὰ τοιχώματα

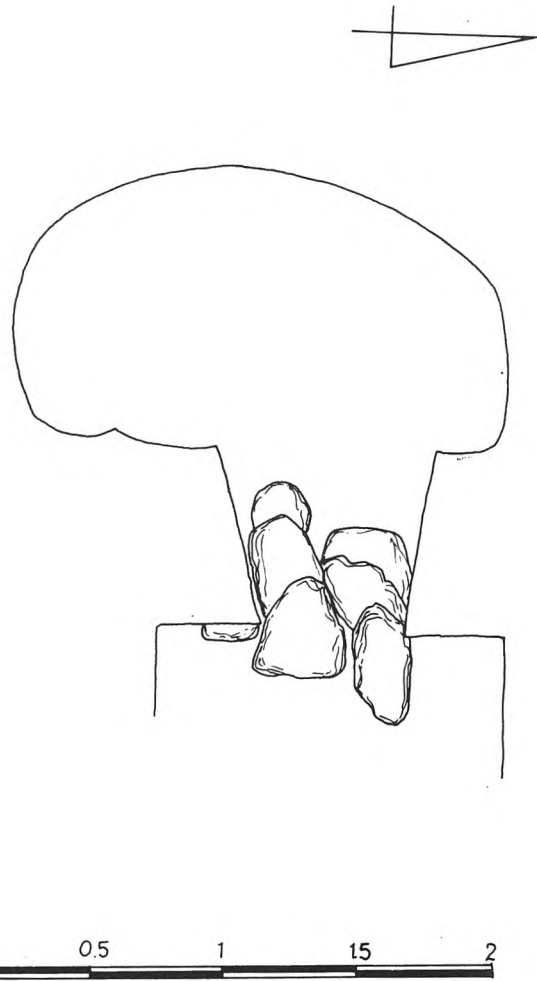
3. Ἡ διάνοιξη τοῦ αγροτικού δρόμου, πού ὀδηγεῖ στὴν κορυφή τοῦ λόφου, κατέστρεψε τὸ δρόμο τοῦ τάφου καὶ προκάλεσε τὴν παραβίαση τῆς ξερολιθιάς τῆς εἰσόδου καὶ τὴν ἀφαίρεση τῶν κτερισμάτων (σκύφου καὶ κύλικας) πού, κατὰ τὶς

μαρτυρίες, ἦταν τοποθετημένα ἀμέσως πρὸς ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου. Τὰ ἀγγεῖα παραδόθηκαν στὸ Μουσεῖο τῆς Κω ἀπὸ τὴν 80 ΑΔΤΕΧ καὶ ἀκολούθησε ἐπείγουσα σωστικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, πού κράτησε δύο ἡμέρες (Δεκέμβριος 1979).

της εισόδου συγκλίνουν ελαφρά προς τα πάνω. Διαστ. πλάτ. 0,55 μ. (κάτω) και 0,45 μ. (πάνω), ύψος 0,85 μ. Βαθύ στόμιο μήκ. 0,73 - 0,78 μ., πλάτ. 0,55 μ. έξωτ. και 0,82 μ. έσωτ., ύψ. 0,92 μ. οδηγεί στο έσωτερικό του θαλάμου, που έχει σχήμα άκανόνιστα έλλειπτικό. Τα τοιχώματά του συγκλίνουν από τη βάση τους προς τα πάνω για να σχηματίσουν την καμάρα της όροφης που σώζεται άνεπαφη, ενώ είναι κάθετα προς το επίπεδο δάπεδο στην πλευρά του τάφου που βλέπει προς το δρόμο. Διαστ. θαλάμου : μεγ. διαμ. 1,80 μ., ελάχ. διάμ. 1 μ., μέγ. ύψος 1 μ.

Η απόληξη του στομίου στο βόρειο άκρο του θαλάμου δίνει ασύμμετρη διάταξη στο σύνολο.

Χαρακτηριστικά αποτυπώματα λαξεύσεως, που έγιναν με άξινη αιχμής πλ. 0,055 - 0,6 μ., είναι όρατά στα τοιχώματα του θαλάμου (ε.ί.κ. 3). Η φορά των κτυπημάτων είναι πλάγια ή και οριζόντια από πάνω προς τα κάτω. Παρόμοια ίχνη, που διατηρούνται όμως σε πιο περιορισμένη έκταση, ανάλογα με τη φύση του κατά τόπους ύλικού, έχουν παρατηρηθεί και σε μυκηναϊκούς θαλαμωτούς τάφους της Περατής⁴, του Κατσαμπά στην Κρήτη⁵, της Όλυμπίας⁶, της Καλλιθέας Πατρών⁷ και στους άδημοσίευτους τάφους της Μεσαριάς στην Κω και του Βρυσσαρίου Καλαβρύτων (άνασκαφές 1978/9)⁸. Ο εϋπλαστος

Σχ. 2. Κάτοψη του μυκηναϊκού τάφου στο Καστέλλο της Κω.

άλλά άνθεκτικός άσπρόπηλος του Καστέλλου διατήρησε ένα μέτριο στην κατασκευή τάφο σε πολύ καλή κατάσταση, μοναδική για την Κω⁹.

4. Περατή Β', σ. 15 - 16, πίν. 152.

5. Στ. Άλεξίου, 'Υστερομινωικοί τάφοι Κατσαμπά, 1967, σ. 21, είκ. 17.

6. Α. Παρλαμά, ΑΔ 29 1974 : Χρονικά, σ. 30 πίν. 28 α.

7. Α. Παπαδόπουλος, ΠΑΕ 1976, σ. 197, πίν. 132 β, ΠΑΕ 1977, σ. 184.

8. Εϋχαριστώ τους συναδέλφους Χ. Κάντζια και Μ. Πετρόπουλο για τις πληροφορίες.

9. Η όροφη δέν σώζεται στους μυκηναϊκούς θαλαμωτούς τάφους του Έλαιώνα και της Λαγκάδας, γιατί ή φύση του πετρώματος — πορσελιάνη (Pozzuoliana) — δέν επέτρεπε τη διατήρησή της

Είκ. 2. Καστέλλο Κώ, Ξερολιθιά και στόμιο της εισόδου του μυκηναϊκού τάφου.

Στό ΝΑ άκρο του θαλάμου, σε ένα χώρο διαστ. 0,75 × 0,80 μ. και ύψ. 0,62-0,65 μ., βρέθηκαν σωρευμένα τὰ ἀναστατωμένα λείψανα (διασώζονται τὰ 2 κρανία και τμήματα του λοιπού σκελετού) δύο σκελετών ἐνηλίκων (εἰκ. 4), καθώς και τὰ κτερίσματα τῶν ταφῶν¹⁰ (ἀκέραιος σκύφος,

(Eleona e Langada, σ. 23). Σε πορσελάνη — ὄλικό που ἐξάγεται συστηματικά ἀπό τήν περιοχή — πρέπει νά ἦταν σκαμμένοι και ὁ κατεστραμμένος μυκηναϊκός τάφος τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς (BSA 65, 1970, σ. 60). Ἄνεπαφος σωζόταν ὁ μυκηναϊκός τάφος τῆς Μεσαριῆς, που καταστράφηκε ὁμως, μετά τήν ἀνασκαφή, ἀπό τίς οἰκοδομικές ἐργασίες.

10. Βλ. σημ. 3.

κύλικα ἀπό τήν ὁποία λείπει τμήμα του δίσκου τῆς βάσεως, λίγα θραύσματα ψευδόστομου ἀμφορίσκου). Τὸ μεγαλύτερο και κεντρικότερο τμήμα του θαλάμου παρέμενε κενό, καλυπτόμενο ἀπό ἐλάχιστη ἐπίχωση παχ. 0,05 μ. ἀπό ἀπολείσματα ἀσπρόπηλου και λεπτό χῶμα. Ταφή «κατὰ χώραν» δὲν βρέθηκε μέσα στόν θάλαμο του τάφου.

Ἐο παραμερισμός τῶν ὀστέων και τῶν κτερισμάτων τῶν παλαιότερων ταφῶν στό τοιχώματα του θαλάμου και ταυτόχρονα ἡ ἀφαίρεση τῶν πολυτιμότερων κτερισμάτων και ἡ καταστροφή και διασκόρπιση ἄλλων ἀποτελεῖ χαρακτηριστική πρακτική

για τούς μυκηναϊκούς θαλαμωτούς, οικογενειακούς τάφους¹¹. Το πρόβλημα, πού συζητήθηκε πρόσφατα, τῆς ἀνυπαρξίας τῆς τελευταίας «κατὰ χώραν» ταφῆς σὲ πολλοὺς μυκηναϊκούς θαλαμωτούς τάφους¹², παρὰ τὴν προετοιμασία τοῦ χώρου, ἐξηγήθηκε μὲ τὴν ὀλικὴ ἀποσύνθεση τοῦ τελευταίου νεκροῦ, πιθανότατα ἑνὸς παιδιοῦ¹³ ἢ τῆς χρήσης τοῦ τάφου στὸ ἐξῆς ὡς κενοταφίου¹⁴. Τὸ ἀνοιγμα τοῦ τάφου, χωρὶς νὰ ὑπάρχει σαφῆς λόγος καὶ ἄμεση ἀνάγκη νέας ταφῆς¹⁵, συνδυάστηκε μὲ τὴν ὑπόθεση τῆς προσφορᾶς θυσιῶν καὶ χοῶν στοὺς νεκροὺς πού δὲν ἄφησαν ἴχνη¹⁶ καὶ τελευταία ἐρμηνεύτηκε μὲ τὴν τήρηση τοῦ ἐθίμου μιᾶς «δεύτερης ταφῆς», πού ἀναπαρίσταται ὑποθετικὰ σὰν ἀνακομιδὴ καὶ ἐκθεση τῶν ὀστέων τοῦ νεκροῦ ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς, πρὶν ἀπὸ τὸν ὀριστικὸ παραμερισμὸ τους στὰ τοιχώματα ἢ τὴν τοποθέ-

Εἰκ. 3. Καστέλλο Κῶ. Ἀποτυπώματα λαξεύσεως στὰ τοιχώματα τοῦ μυκηναϊκοῦ τάφου.

11. G. Mylonas, *Mycenae and the Mycenaean Age*, 1966, σ. 113, Περαιτὶ Β', σ. 68 κ.έ. Ὁ Mee, σ. 231, σημειώνει ὅτι ἡ μόνιμη καὶ ἀπαράλλακτη αὐτὴ συνήθεια δὲν παρατηρήθηκε στὴν Κῶ. Ὡστόσο, ἡ κατάσταση τῶν τάφων (Eleona e Langada, σ. 25 - 27) δὲν ἐπέτρεπε ἀκριβεῖς παρατηρήσεις.

12. Περαιτὶ Β', σ. 75 - 76 σημ. 5. BICS 25, 1978, σ. 171 - 172, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Πρβλ. καὶ Σπ. Μαρινάτου, ΠΑΕ 1932, σ. 22 - 23 (Κεφαλονιά), Κ. Δημακοπούλου, ΑΕ 1977, σ. 47 (Λακωνία), Α. Δραγώνα - Λατσούδη, ΑΕ 1977, σ. 86 - 87 (Ναύπλιο). Th. Papadopoulos, *Excavations at Aigion*, SIMA 1976, σ. 21, 23 - 24.

13. C. Blegen, *Prosymna*, 1937, σ. 248 - 249. O. Frödin - A. Persson, *Asine*, 1938, σ. 188. Πρβλ. ἀντίθετη ἄποψη Ν. Βερδελῆ, ΠΑΕ 1963, σ. 113 (Μυκῆνες).

14. G. Mylonas, ὀ.π. σ. 118, πρβλ. ἀντίθετη ἄποψη: Περαιτὶ Β' σ. 75, σημ. 4. Περὶ ΥΕ κενοταφίων βλ. Ἰ. Σακελλαράκη, ΑΔ 20, 1965: Μελέται, σ. 110 κ.έ.

15. Περαιτὶ Β' σ. 75.

16. Σ. Μαρινάτος, ΠΑΕ 1964, σ. 81 (Πύλος). Πρβλ. ἀντίθετη ἄποψη: Περαιτὶ Β' σ. 76.

Εἰκ. 4. Καστέλλο Κῶ. Παραμερισμένα ὀστᾶ στὸ ΝΑ τμήμα τοῦ θαλάμου τοῦ μυκηναϊκοῦ τάφου.

Εικ. 5. Καστέλλο Κω. Κύλικα με διακόσμηση χταποδιού από τὸν μυκηναϊκὸ τάφο (α' ὄψη).

Εικ. 6. Καστέλλο Κω. Κύλικα με διακόσμηση χταποδιού από τὸν μυκηναϊκὸ τάφο (β' ὄψη).

τησή τους σὲ λάκκους τοῦ θαλάμου ἢ τοῦ δρόμου. Τὸ ἔθιμο συνδέεται εἰδικὰ μὲ τὴν χρῆση τῶν θαλαμωτῶν οἰκογενειακῶν τάφων¹⁷. Ἡ τελευταία θεωρία προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ἰδιαίτερου σεβασμοῦ πρὸς τοὺς νεκροὺς προγόνους¹⁸. Ἡ πρόνοια ὅμως γιὰ τὴν διευθέτησιν ἑνὸς οἰκογενειακοῦ τάφου, ὅπου τὸ ἐνδεχόμενον μιᾶς νέας ταφῆς εἶναι πάντοτε ἀνοικτὸ, ὑποδηλώνει ἴσως ἀπλῶς τὴ φροντίδα τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας γιὰ τὸν κοινὸ χῶρον ταφῆς¹⁹.

17. BICS 25, 1978, σ. 171 - 172.

18. Μ. Ἀνδρόνικος, Ἑλληνικά 17, 1962, σ. 48 - 49. Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλολογ. Σχ. Παν. Θεσσαλονίκης 8, 1963, σ. 263 - 273. Archaeologia Homerica, Band III, W. σ. 134.

19. Δὲν θίγεται ἐδῶ τὸ γενικότερο πρόβλημα τῶν κοινωνικῶν αἰτιῶν τῆς ἐγκατάλειψης τάφου ἢ τάφων ἑνὸς μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου, πρὶν ἢ μετὰ τὴ διευθέτησιν τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ χώρου,

Κτερίσματα

1. Κύλικα ΠΒΕ 473²⁰ (εἰκ. 5, 6). Συγκολλήθηκε ὁ δίσκος τῆς βάσεως καὶ συμπληρώθηκε τὸ τμήμα ποὺ λείπει. Πηλὸς καστανός, ὁμοίχρωμο ἐπίχρισμα, διακόσμηση μὲ σκούρο κόκκινο χρῶμα, ἐλαφρὰ ἐξίτηλο στὴ β' ὄψη. Διαστ.: ὕψος 0,164 μ., διάμ. χεῖλ. 0,153 μ., διάμ. βάσ. 0,085 μ. Ταινίες κοσμοῦν τὸν δίσκο τῆς βάσεως καὶ τὸ πόδι τοῦ ἀγγείου, ἐνῶ δύο ὀμάδες ἀπὸ λεπτῆς παράλληλες γραμμῆς (2 καὶ

ποῦ ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴν τύχην μιᾶς συγκεκριμένης οἰκογένειας ἢ τοῦ οἰκισμοῦ. Σὲ μεμονωμένες περιπτώσεις ἢ διακοπῆς χρήσεως ὀφείλεται σὲ προβλήματα ἀσφαλείας (Frödin - Persson, Asine, σ. 188, Περαιτὴ Α', σ. 200, ΠΑΕ 1977 σ. 185) ἢ καὶ σὲ ὑπερπλήρωσιν τοῦ τάφου (Περαιτὴ Β', σ. 75).

20. Οἱ ἀριθμοὶ ἀναφέρονται στὸ βιβλίον Εἰσαγωγῆς τοῦ Μουσείου Κω.

Εικ. 7. Ίαλυσός Ρόδου. Κύλικες με διακόσμηση χταποδιού από τούς μυκηναϊκούς τάφους.

Εικ. 8. Ήλαιώνας και Λαγκάδα Κῶ. Κύλικες με διακόσμηση χταποδιού από τούς μυκηναϊκούς τάφους.

Εικ. 9. Ίαλυσός Ρόδου. Κύλικα με διακόσμηση χταποδιού από τούς μυκηναϊκούς τάφους.

3 αντίστοιχα) « δένουν » τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου στὸ κατώτερο τμήμα του. Τὸ χεῖλος καὶ ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν λαβῶν τονίζονται με χρῶμα. Στις δύο ὄψεις παράσταση σχηματοποιημένου χταποδιού.

α' ὄψη (εἰκ. 5). Τὸ σῶμα τοῦ χταποδιού εἶναι τριγωνικὸ καὶ μακρόστενο. Ἀπὸ τὶς γωνίες τῆς βάσεως τοῦ τριγώνου ξεκινοῦν δύο μεγάλα πλοκάμια ποὺ ἐλίσσονται, ἀγκαλιάζοντας τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου, μέχρι τὶς λαβές. Δύο μικρὲς συμμετρικὲς κεραῖες (horns)²¹ καὶ μία κάθετη γραμμὴ στὸ κέντρο καταλήγουν στὸ χεῖλος. Τὰ μάτια ἀποδίδονται με κύκλους, ποὺ ἔχουν στιγμὴ στὸ κέντρο. Ἡ ὅλη μορφή εἶναι ἔντονη.

21. John Pinsent, *The Iconography of Octopuses: A first Typology*, BICS 25, 1978, σ. 172 - 173.

β' ὄψη (εἰκ. 6) Ἀμελέστερη σχεδίαση καὶ λιγότερη ἔνταση στὴ μορφή. Τὸ σῶμα γίνεται περισσότερο ἔλλειπτικὸ καὶ ἀποδίδεται πληρέστερα ὁ χαρακτηριστικὸς συμμετρικὸς ἔλιγμος τῶν κεραιῶν. Ἡ κεντρικὴ κάθετη γραμμὴ παραλείπεται, ὅπως καὶ ἡ στιγμὴ στὸ κέντρο τῶν ματιῶν.

Τὸ σχῆμα τῆς κύλικας ἀντιστοιχεῖ στὸ FS 258²² καὶ ἡ διακόσμηση ἀποδίδει τὸ FM 21 : 17²³ (Cuttlefish).

Παρόμοιες κύλικες βρέθηκαν :

(α) στὴν Ίαλυσὸ τῆς Ρόδου 1. BMA 873 τάφος A²⁴, 2. ἀρ. εὐρ. 4823 τάφος

22. MP I, εἰκ. 17.

23. MP I, εἰκ. 49.

24. BM Cat. I σ. 155, εἰκ. 207, M.V. σ. 6 πίν. II : 10, CVA GB7 - BM5 πίν. 5 : 26, Stubbings, σ. 14 πίν. III : 3.

53 : 5²⁵ (ε ι κ. 7 ἄριστερά) 3. ἄρ. εὐρ. 4931 τάφος 59 : 6²⁶ (ε ι κ. 7, δεξιά).

(β) στὴν Κῶ 1. ἰν. 68 τάφος 20 : 2 τῆς Λαγκάδας²⁷ (ε ι κ. 8 ἄριστερά) 2. ἰν. 353 τάφος 15 : 7 τοῦ Ἐλαιώνα²⁸ (ε ι κ. 8, δεξιά) 3. ἄ. ἄρ. εὐρ. ἀπὸ τὸν μυκηναϊκὸ οἰκισμὸ τῶν Σεραγιῶν τῆς πόλεως τῆς Κῶ²⁹.

(γ) στὸ Κούριο τῆς Κύπρου BMC 608, στὴ Μίλητο καὶ τὴν Ἴασό³⁰ (θραύσματα).

Στὶς κύλικες τῆς Ἴαλυσοῦ καὶ τῆς Κῶ τὸ σῶμα τοῦ χταποδιοῦ διατηρεῖ ἀκόμη μιὰ εὐπλαστὴ καμπυλότητα, ποὺ καταλήγει στὴ γεωμετρικὴ αὐστηρὴ ἔλλειψη τοῦ χταποδιοῦ τοῦ Κουρίου. Οἱ χαρακτηριστικὲς κεραεῖς ἀναπτύσσονται μὲ ἄνεση καὶ σταθερότητα καὶ τὸν τύπο τους πλουτίζει ἢ φλογόμορφη προεξοχὴ στὸ κέντρο στὴν κύλικα τῆς Λαγκάδας ἢ τὸν ἀντικαθιστοῦν οἱ ρόμβοι στὴν κύλικα ἄρ. εὐρ. 4823 τῆς Ἴαλυσοῦ. Παραπληρωματικὰ κοσμήματα (κυματοειδεῖς γραμμὲς καὶ κύκλοι μὲ στιγμές) στὸν χῶρο τῶν λαβῶν ὑπάρχουν στὶς κύλικες ἄρ. εὐρ. 4823 καὶ 4931 τῆς Ἴαλυσοῦ.

Ἡ ὁμοιότητα ποὺ παρουσιάζουν οἱ κύλικες ΒΜΑ 873 καὶ ἄρ. εὐρ. 4931 τῆς Ἴαλυσοῦ (ε ι κ. 7) καὶ οἱ κύλικες τῶν τάφων τοῦ Ἐλαιώνα καὶ τῆς Λαγκάδας στὴν Κῶ (ε ι κ. 8) ὁδήγησε τὸν Mee στὴν ἀπόδοσή τους σὲ ἓνα μυκηναῖο ἀγγειογράφο ποὺ ἐργάζεται στὴν ΥΕ ΠΙΒ μὲ πιθανὸ

ἄμεσο πρότυπο τὴν ΥΕ ΠΙΑ2 κύλικα ΒΜΑ 872³¹ τῆς Ἴαλυσοῦ³².

Ὅπως δὴποτε, εἶναι πιθανὴ ἢ κοινὴ προέλευσή τους ἀπὸ ἐργαστήριο τῆς Ρόδου, στὸ ὁποῖο μποροῦν ν' ἀποδοθοῦν καὶ ἡ κύλικα ἄρ. εὐρ. 4823 τῆς Ἴαλυσοῦ, ἢ κύλικα τοῦ Κουρίου, καθὼς καὶ ἡ σχετικὰ πρόσφατα δημοσιευμένη κύλικα τῶν Σεραγιῶν, καὶ τὸ ὁποῖο συνεχίζει τὴν παράδοση τῶν διακοσμημένων μὲ χταπόδια κυλικῶν τοῦ νησιοῦ³³. Ἡ κύλικα τοῦ Καστέλλου ἀποτελεῖ τότε μιὰ κάπως « ἐπαρχιώτικη » (ντόπια ;) ἀπόδοση ἐνὸς κοινοῦ γιὰ τὰ Δωδεκάνησα προτύπου.

Χρονολόγηση : ΥΕ ΠΙΒ, πιθανότατα ΥΕ ΠΙΒ1³⁴.

Παράλληλα, ἓνας διαφορετικὸς τύπος χταποδιοῦ ἀπεικονίζεται στὴν ἄρ. εὐρ. 4819 κύλικα τοῦ τάφου 53 : 1 τῆς Ἴαλυσοῦ³⁵ (ε ι κ. 9). Ἡ σχηματοποίηση ἔχει προχωρήσει σημαντικὰ καὶ οἱ κεραεῖς ἔχουν καθαρὰ διακοσμητικὴ λειτουργία (ἀντιθετικὲς ἔλικες)³⁶. Μεμονωμένα χαρακτηριστικὰ δείγματα (θραύσματα) τοῦ τύπου αὐτοῦ ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ἀργολί-

31. BM Cat I σ. 154, CVA GB 7 πίν. 5 : 29, M.V. σ. 14 τάφος 26 : 49α, Stubbings σ. 14 πίν. III : 6.

32. Mee, σ. 103, 247.

33. Πρβλ. CVA Danmark II - Copenhagen II σ. 37 - 38, πίν. 50 : 1 - 7, CVA GB7 - BM5, πίν. 5 : 24, 26, 29, 30 (ΒΜΑ 870, 873, 872, 871), Stubbings σ. 14, πίν. III : I, 6, 7, καὶ BSA 42, 1947, σ. 12. Ἡ ΒΜΑ 870 κατατάσσεται στὴν ΥΕ ΠΙΒ ἀπὸ τὸν S. Symeonoglou, AJA 74, 1970, σ. 285 Νο 38, εἶναι ὡστόσο χαρακτηριστικὸς ΥΕ ΠΙΑ2 τύπος. Πρβλ. Mee, σ. 78 - 79 γιὰ τὶς ΥΕ ΠΙΑ2 κύλικες τῆς Ρόδου.

34. Γιὰ τὴν ἀπόλυτη χρονολόγηση βλ. MPI, σ. 115 (ΥΕ ΠΙΒ 1300 - 1230 π.Χ.) καὶ Hankey - Warren, BICS 21, 1974, σ. 148, ὅπου τὸ παραπάνω χρονικὸ διάστημα καλύπτει μόνον τὴν ΥΕ ΠΙΒ1.

35. Ialisos, σ. 216. Βλ. καὶ Serraglio, πίν. 334d.

36. FM 50, MP I εἰκ. 62.

25. Ialisos, σ. 218, εἰκ. 140.

26. Ialisos, σ. 228, εἰκ. 145, CVA. Italia X - Rodi II πίν. 12 : 3, Mee, πίν. 15 D.

27. Eleona e Langada, σ. 135, εἰκ. 120.

28. Eleona e Langada, σ. 58, εἰκ. 52.

29. Serraglio, σ. 286, εἰκ. 251, σ. 344, πίν. 334b, c.

30. BM Cat II, σ. 117 - 118, εἰκ. 213. Stubbings σ. 40, πίν. XII : 3. Ist. Mitt. 9 - 10, σ. 51, πίν. 47 : 3. Annuario 1969 - 70, σ. 481, πίν. 28e.

δα³⁷ (καί στή Πευκάκια Βόλου)³⁸, ὅπου ὄμως, δὲν συνεχίζεται κατὰ τὴν ΥΕ ΠΙΒ1 ἢ παράδοση τῶν διακοσμημένων μὲ χαταπόδια κυλίκων³⁹. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ἡ κύλικα ἀπὸ τὸ Πικέρμι τῆς Ἄττικῆς⁴⁰ καὶ τὸ θραῦσμα κύλικας ἀπὸ τῆ Νάξο⁴¹ ἀποτελοῦν πανομοιότυπα σχεδὸν τῶν ΥΕ ΠΙΒ κυλίκων μὲ χαταπόδι τῆς Δωδεκανήσου, ἐνῶ δὲν ὑπάρχουν ἀνάλογα παραδείγματα ἀπὸ τὴν Κρήτη⁴².

2. Σκύφος ΠΒΕ 474 (εἰ κ. 10, 11). Ἄκεραιος. Μαῦρα στίγματα ἰζήματος στὴν ἐσωτερικὴ ἰδίως ἐπιφάνειά του. Πηλὸς ἀνοικτὸς καστανός, ὁμοιόχρωμο ἐπιχρῖσμα, διακόσμηση μὲ καστανόμαυρο χρῶμα πολὺ ἐξίτηλο. Διαστ.: ὕψος 0,112 μ., διάμ. β. 0,06 μ., διάμ. χεῖλ. 0,154 - 0,171 μ. Ἡ λεπτὴ ταινία ποὺ τονίζει τὸ ἐλλειψοειδὲς χεῖλος ἄνω καὶ δεσμίδα τεσσάρων παραλλήλων γραμμῶν κάτω ὀρίζουν τὴ ζώνη ποὺ διακοσμεῖται μὲ σειρά τριγύφων, ἀπὸ τέσσερα σὲ κάθε πλευρά, ποὺ σχηματίζονται ἀπὸ μιὰ κάθετη τεθλασμένη γραμμὴ, πλαισιωμένη δεξιά καὶ ἀριστερά ἀπὸ δύο παράλληλες γραμμές. Ταινία διαγράφει τὴν περιφέρεια τῆς δισκοειδοῦς βάσεως, τὴν βάση καὶ τὴν κορυφὴ τῶν λα-

βῶν. Πέντε μικροὶ ὁμόκεντροι κύκλοι διαγράφονται στὸν πυθμένα ἐσωτερικὰ (εἰ κ. 11).

Τὸ σχῆμα τοῦ σκύφου ἀντιστοιχεῖ στὸ FS 284⁴³ καὶ ἡ διακόσμηση ἀποδίδει τὸ FM 75 : 10 ἢ 22⁴⁴ (panelled patterns). Ἀνήκει στὴν ὁμάδα τῶν σκύφων τύπου Α τοῦ λιτοῦ ρυθμοῦ (Open Style)⁴⁵. Πανομοιότυπος εἶναι ὁ σκύφος ΒΜΑ 955 τοῦ τάφου 12, ἀπὸ τὴν Ἰαλυσσό τῆς Ρόδου⁴⁶, ὅπως καὶ οἱ σωζόμενοι σὲ θραύσματα σκύφοι ἀπὸ τὴν Τίρυνθα⁴⁷ καὶ τὶς Μυκῆνες⁴⁸. Χαρακτηριστικὰ ὄστρακα σκύφων τύπου Α μὲ τὸ κόσμημα αὐτὸ σὰν βασικὸ ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ἀργολίδα⁴⁹, στὴ Λακωνία⁵⁰, τὴ Βοιωτία⁵¹ κ.ά., κυρίως σὲ οἰκισμούς.

Ὁ σκύφος τύπου Α ἐμφανίζεται στὴν Ἀργολίδα στὴν ἀρχὴ τῆς ΥΕ ΠΙΒ1 καὶ χαρακτηρίζεται τὴν ἐποχὴ⁵², ἐκτοπίζοντας βα-

43. MPI, εἰκ. 13.

44. MPI, εἰκ. 72.

45. ΑΔ 20, 1965 : Χρονικά, σ. 139.

46. BM Cat I, σ. 174, πίν. XIV, Μ. V, σ. 10 πίν. 31.

47. ΑΔ 20, 1965 : Χρονικά σ. 140, σχ. 1 : 9.

48. K. Wardle, BSA 68, 1973, σ. 311 - 312, εἰκ. 9 : 36, πίν. 58 α : 36.

49. E. French, BSA 61, 1966, σ. 222, εἰκ. 8 : 4 - 6. BSA 62, 1967, σ. 167 εἰκ. 12 : 45, εἰκ. 20 : 108 - 115, πίν. 39 β, c. BSA 64, 1969, σ. 81 εἰκ. 6 : 12, 13 πίν. 18 c 6, 7. Tiryns V, σ. 37, εἰκ. 5 : 19, πίν. 27, 1 : 9 καὶ πίν. 27, 2 : 10.

50. H. Döhl, Tiryns VI, σ. 161, εἰκ. 10 : 8, 8α πίν. 63 B8, B8α P. and W. Gercke - G. Hiesel, Tiryns VIII, σ. 12, πίν. 7, 2H. P. Grossmann - J. Schäfer, Tiryns VIII, σ. 73, πίν. 50 : 79 - 86. P. Mountjoy, BSA 71, 1976, σ. 87, εἰκ. 6 : 41, 46. Avila - Grossman - Schäfer, Tiryns IX, σ. 21 - 22 καὶ 28, πίν. 4 : 61, 62, 10 : 137, 140.

51. K. Δημακοπούλου ΑΔ 23, 1968, σ. 178, πίν. 78 ζ'.

52. K. Δημακοπούλου ΑΑΑ VII, 1974, σ. 169, εἰκ. 9.

53. E. French, BSA 60, 1965. σ. 159.

37. E. French, BSA 61, 1966, σ. 226, πίν. 49 α : 2 (Μυκῆνες) Chr. Podzuweit, AA 1979, σ. 434, εἰκ. 52 : 1 (Τίρυνθα).

38. Δ. Θεοχάρη, ΠΑΕ 1957, σ. 67, πίν. 17 α. Στὸν ἴδιο πίνακα ὄστρακο κύλικας μὲ χαταπόδι διασώζει τὴ μία κεραία καὶ τὴν φλογόμορφη προεξοχή στὸ κέντρο (πρβλ. κύλικα τῆς Λαγκάδας).

39. Mee, σ. 103.

40. F. Stubbings, BSA 42 (1947) σ. 29 πίν. 7 : 5 καὶ M. Benzi, Ceramica Micenea in Attica, 1975, no 113.

41. N. Κοντολέοντος, ΠΑΕ 1965, σ. 176 πίν. 220 α.

42. Βλ. M. Porpham, BSA 73 (1978) σ. 183 γιὰ ΥΕΠΙΒ κύλικες μὲ χαταπόδι στὴν Κρήτη.

θμιαία τις κύλικες⁵³. Ήξακολουθεῖ ὁμως νὰ ὑπάρχει, σὲ μεγαλύτερη μάλιστα ἀναλογία, παράλληλα μὲ τοὺς σκύφους τῆς ὁμάδας Β, καὶ στὴν ΥΕ ΠΒ2⁵⁴.

Ὁ σκύφος τοῦ Καστέλλου ἀποδίδει λοιπὸν ἓνα καθαρὰ ἀργολικὸ τύπο ἀγγείου (πρβλ. καὶ τὸ ἀνοικτὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ), ἀλλὰ τὸ κακότεχνο πλάσιμο τοῦ κυπέλλου καὶ ἡ ἐξίτηλη διακόσμηση ἀποκλείουν τὸ ἐνδεχόμενον νὰ εἶναι εἰσηγμένοι. Οἱ σχέσεις Ἁργολίδας καὶ Δωδεκανήσου, ἀρκετὰ στενὲς ἀκόμη κατὰ τὴν ΥΕ ΠΒ1, φαίνεται νὰ σταματοῦν τὴν ΥΕ ΠΒ2⁵⁵, καὶ γενικὰ στὴ ΝΑ Μεσόγειο ἢ ΥΕ ΠΒ περίοδος χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν πτώση τοῦ εἰσαγωγικοῦ ἐμπορίου μὲ τὴν κυρίως Ἑλλάδα⁵⁶.

Χρονολόγηση ΥΕ ΠΒ, πιθανότατα ΥΕ ΠΒ1⁵⁷.

3. Τμῆμα ψευδόστομου ἀμφορίσκου ΠΒΕ 475 (εἰ κ. 12). Σῶζεται ἡ βάση καὶ μικρὸ μέρος τοῦ σώματος ποὺ συγκολλήθηκαν ἀπὸ τρία ἄνισα θραύσματα. Πηλὸς καστανός, εὐθρύπτος καὶ ἀπολεπισμένος ἐσωτερικά, ὁμοιόχρωμο στιλπνὸ ἐπίχρισμα ἐξωτερικά. Διακόσμηση μὲ σκούρο καστανοκόκκινο χρῶμα ποὺ διατηρεῖται καλά. Διαστ. σωζ. ὕψ. 0,037 μ., διάμ. βάσ. 0,034

53. E. French, AJA 75, 1971, σ. 330, K. Wardle, BSA 68, 1973, σ. 306, εἰκ. 5.

54. E. French, BSA 61, 1966, σ. 234, K. Wardle, BSA 64, 1969, σ. 263-265, BSA 68, 1973, σ. 311-2, 318.

55. Mee, σ. 99, 289.

56. BICS 21, 1974, σ. 148.

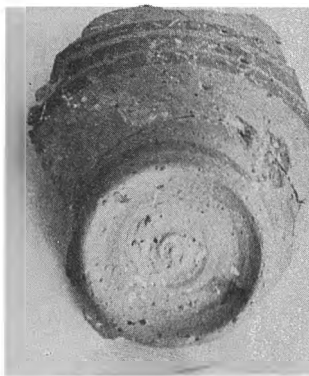
57. Βλ. E. French, BICS 24, 1977, σ. 136-138, γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς διακρίσεως τῶν φάσεων τῆς

Εἰκ. 10. Καστέλλο Κῶ. Σκύφος τύπου Α ἀπὸ τὸν μυκηναϊκὸ τάφο.

Εἰκ. 11. Καστέλλο Κῶ. Σκύφος τύπου Α ἀπὸ τὸν μυκηναϊκὸ τάφο (ἐσωτερικὸ).

Εἰκ. 12. Καστέλλο Κῶ. Βάση ψευδόστομου ἀμφορίσκου ἀπὸ τὸν μυκηναϊκὸ τάφο.

μ., διάμ. σωζ. κοιλ. 0,07 μ. Ταινία περιβάλλει τή χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση και ομάδα τριῶν λεπτῶν ταινιῶν κοσμεῖ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος. Ἄνηκει στὸ συνηθισμένο τύπο τοῦ σφαιρικοῦ ψευδόστομου ἀμφορίσκου, ποῦ ἦταν κοινὸς γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, ἀπὸ τὴν ΥΕ ΠΑ2 ἕως τὴν ΥΕ ΠΙΓ περίοδο. Τὸ σχῆμα τοῦ ἀποδίδει τὸ FS 171/176⁵⁸.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ μυκηναϊκοῦ τάφου στὸ Καστέλλο τῆς Κῶ ἐπισήμανε μιὰ νέα μυκηναϊκὴ θέση στὸ νησι⁵⁹, σὲ περιοχὴ ποῦ εἶναι ὅμως ἀπρόσιτη καὶ ἀπρόσφορη γιὰ εὐρύτερη ἔρευνα. Τὰ εὐρήματα πιστοποιοῦν τὸ κοινὸ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο τοῦ νησιοῦ κατὰ τὴν ΥΕ ΠΙΒ⁶⁰, καθὼς καὶ τὶς στενὲς σχέσεις τοῦ μὲ τὴ Ρόδο (Ἰαλυσὸ). Ὑποδεικνύουν ἐπίσης τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς κεραμικοῦ ἐργαστηρίου στὰ Δωδεκάνησα, ποῦ ἢ ἀπήχησὴ τοῦ φθάνει μέχρι τὴν Κύπρο καὶ τὴ Μ. Ἀσία⁶¹.

Ἡ ἀνάλυση τοῦ πηλοῦ χαρακτηριστικῶν καὶ χρονολογημένων ἀγγείων τῆς ΥΕ ΠΑ2, ΥΕ ΠΙΒ καὶ ΥΕ ΠΙΓ περιόδου ἀπὸ τοὺς μυκηναϊκοὺς τάφους τῆς Ἰαλυσοῦ ἔδωσε ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὴν προέλευσὴ τους⁶². Στὴν ΥΕ ΠΙΒ ὑπάρχει ἴδια σχεδὸν ἀναλογία εἰσαγωγῶν ἀπὸ τὴν Ἀργολίδα καὶ τὰ ἄλλα μυκηναϊκὰ κέντρα (Κρήτη) καὶ λίγη σχετικὰ ντόπια κεραμικὴ στὸς τάφους. Ἡ κύλικα ἀρ. εἰρ. 4823 τῆς Ἰαλυσοῦ (εἰκ. 7 ἀριστ.), ἀποδείχθηκε ὅτι εἶναι εἰσηγμένη ἀπὸ τὴν Ἀργολίδα⁶³, ὅπου ὁ τύπος τῆς διακοσμημένης μὲ χταπόδι κύλικας σχεδὸν ἐξαφανίζεται κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ΥΕ ΠΙΒ1 περιόδου καὶ ἀντίθετα ἀναπτύσσεται στὰ Δωδεκάνησα. Δεῖγμα τῆς ἀνάπτυξης αὐτῆς ἢ παράλληλη ὑπαρξὴ τοῦ τύπου στὸ μυκηναϊκὸ οἰκισμὸ τῶν Σεραγιῶν τῆς Κῶ καὶ στοὺς μυκηναϊκοὺς τάφους τοῦ νησιοῦ.

ΛΕΝΑ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ

ΥΕ ΠΙΒ κεραμικῆς. Γιὰ τὴν ἀπόλυτη χρονολόγηση βλ. σημ. 34.

58 MP I, εἰκ. 6, Περαιτὴ Β' σ. 153 τύπος Β (βραχυστρόγγυλος), εἰκ. 25.

59. R. Hope Simpson — J. F. Lagenby, Notes from the Dodecanese I, BSA 57, 1962, σ. 169 - 172 καὶ II, BSA 65, 1970, σ. 55 - 62, R. Hope Simpson - O. Dickinson, A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, Vol. I: The Mainland and the Islands, SIMA Vol. LIII, 1979, Κος, σ. 360 - 363.

60. Mee, σ. 289, Serraglio, σ. 392 - 393.

61. Γιὰ τὶς σχέσεις Κύπρου - Δωδεκανήσου, βλ.

H. Catling, Cypriot Bronzework in the Mycenaean World, 1964 σ. 34 κέ. καὶ σ. 36, 50. Βλ. καὶ J. Courtois, σ. 149 - 165, στὸ The Mycenaean in the Eastern Mediterranean, 1973, γιὰ τὸ ἐργαστήριον τῶν κρατήρων Κῶ - Μιλήτου, πρβλ. Mee, σ. 399 - 403.

62. R. E. Jones - C. B. Mee, Spectrographic Analyses of Mycenaean Pottery from Ialysos on Rhodes: Journal of Field Archaeology (1978) σ. 461 - 470. Βλ. καὶ H. Catling - R. E. Jones, Archaeological Science in Greece, AAA IX (1979) σ. 228.

63. Ὁ.π. σ. 469.

Συντομογραφίες :

BICS 25, 1978 : W. G. Cavanagh, A Mycenaean second burial custom? σ. 171 - 172.
 BM Cat I : Catalogue of the Greek and Etruscan Pottery in the British Museum, Vol I, Part I : J. Forsdyke, Prehistoric Aegean Pottery.
 BM Cat II : Part II : H. Walters, Cypriot, Italian, and Etruscan Pottery.
 Eleona e Langada : L. Morricone, Eleona e Langada, *Annuario XLIII - XLIV* (1965 - 1966), σ. 5 - 311.
 Ialisos : A. Maiuri, Ialisos. La Necropoli Micenea, *Annuario VI - VII*, 1923 - 1924, σ. 86 - 247.
 MP I : A. Furumark, The Mycenaean Pottery I. Analysis and Classification, 1972.
 MP II : A. Furumark, The Mycenaean Pottery

II. Chronology, 1972.

M.V. : A. Furtwängler - G. Loeschke, *Mykenische Vasen*, 1866.
 Mee : C. B. Mee, *The Dodecanese in the Bronze Age*, 1975. Διδακτορική διατριβή άδημοσίευτη. Πολυγραφημένο αντίτυπο στη βιβλιοθήκη της Άγγλικής Άρχαιολογικής Σχολής Άθηνών.
 Περατή Α΄, Β΄ : Σπ. Άκωβίδη, Περατή : Τò νεκροταφείο, τ. Α΄, Β΄, Γ΄, 1969 - 70.
 Serraglio : L. Morricone, *Coo - Scavi e scoperte nel « Serraglio » e in località minori* (1935 - 1943), *Annuario L - LI*, 1972 - 1973, σ. 139 - 396.
 Stubbings : F. S. Stubbings, *Mycenaean Pottery from the Levant*, 1951.

MYCENAEAN CHAMBER TOMB AT CASTELLO ON COS

The construction of a country road on the top of the hill Castello on Kos led to the discovery of a rock - cut mycenaean chamber tomb, which is the first evidence of a, hitherto unknown, Mycenaean settlement in the area.

In the interior of the well preserved tomb the bones of the dead and the grave offerings were brushed aside to the SE corner of the chamber. No final burial in situ was found. This particular practice has already been noticed in the mycenaean cemeteries but is not yet definitely explained. It has been re-

cently suggested that a second burial custom has actually taken place but the question still remains open. The finds consist of (1) a kylix with a cuttlefish decoration, common at Ialysos on Rhodes and on Kos itself. (2) A deep bowl of group A and (3) a base fragment of a small globular stirrup jar. The kylix gives further evidence to the close contacts between Rhodes and Cos and to the existence of a workshop in the Dodecanese producing stemmed cups decorated with octopuses during the LH IIIB period.

LENA PAPAΖOΓLOU

ΜΙΑ ΝΕΑ ΚΥΛΙΚΑ ΤΥΠΟΥ ΣΙΑΝΑΣ

Ἡ κύλικα τῶν εἰκόνων 1 - 5 βρίσκεται στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο καὶ ἔχει ἀριθμὸ εὐρετηρίου 20349¹. Ἡ προέλευσή της εἶναι ἄγνωστη. Ἀνήκει στὴ χρονολογικὰ δευτέρη μεγάλη ὁμάδα τῶν ἄττικῶν μελανόμορφων κυλίκων, τὶς κύλικες τύπου Σιάνας, πού τοποθετοῦνται στὸ β' τέταρτο τοῦ βου αἰ. π.Χ. Ἡ διακόσμηση στὸ ἐξωτερικὸ της εἶναι τοῦ τύπου *ovular*, οἱ παραστάσεις δηλαδή στὶς δύο ὄψεις τοῦ ἀγγείου καλύπτουν καὶ τὸ χεῖλος καὶ τὸ σῶμα του. Τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ χείλους εἶναι ἐδαφόχρωμο. Στὴ βάση τῆς κύλικας, κοντὰ στὸ σημεῖο ὅπου ἐνώνεται τὸ πόδι μὲ τὸ σῶμα της, ὑπάρχει ἀκτινωτὸ κόσμημα. Κάτω ἀπὸ τὶς λαβές, πού στὸ ἐσωτερικὸ τους εἶναι ἄβαφες, ὑπάρχει ἓνα σχηματοποιημένο καὶ ἀνεστραμμένο ἄνθος λωτοῦ. Τὸ σχῆμα τῆς κύλικας εἶναι ἀρκετὰ ἀσυνήθιστο, καθὼς τὸ χεῖλος της δὲν ἐξέχει πολὺ πρὸς τὰ ἔξω καὶ στὸ σημεῖο ὅπου συναντᾶ τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου δὲν σχηματίζεται ἐντονὴ γωνία, ὅπως συμβαίνει κατὰ κα-

νόνα στὶς κύλικες Σιάνας². Ὁ πηλὸς εἶναι ἀλλοῦ ροδαλὸς καὶ ἀλλοῦ γκριζός, προφανῶς ἀπὸ καύση, κάτι πού φανερῶνει πὼς τὸ ἀγγεῖο προέρχεται ἀπὸ τάφο. Τὸ μελανὸ γάνωμα εἶναι στὰ περισσότερα σημεῖα θαμπό, ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν φθορὰ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄνισο ἀρχικὸ ψήσιμο.

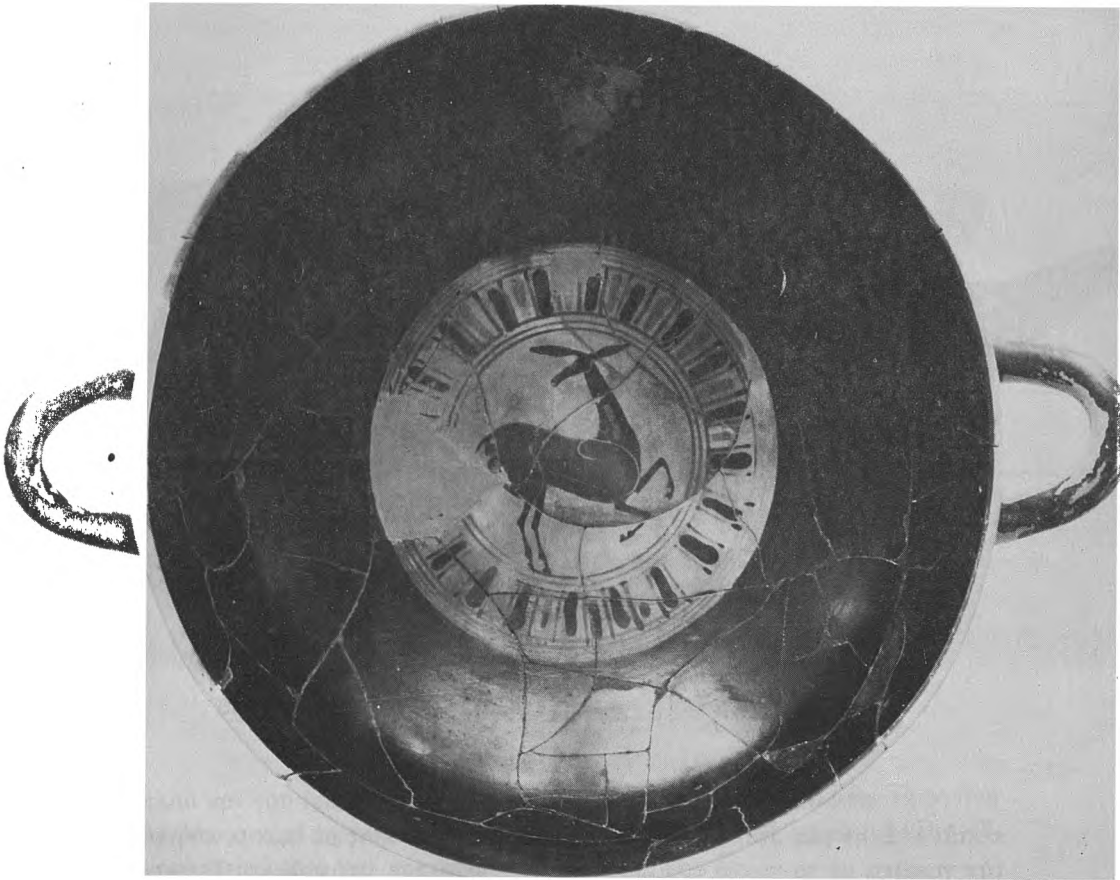
Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κύλικας (εἰκ. 1) μέσα σὲ πλαίσιο ἀπὸ γλωσσωτὸ κόσμημα, μὲ γλώσσες ἐναλλάξ κόκκινες καὶ μαῦρες πού ὀρίζονται ἐξωτερικὰ ἀπὸ τέσσερις καὶ ἐσωτερικὰ ἀπὸ τρεῖς ὁμόκεντρος κύκλους, ὑπάρχει ἡ παράσταση ἑνὸς θηλυκοῦ ἐλαφιοῦ πού τρέχει πρὸς τὰ δεξιὰ γυρίζοντας τὸ κεφάλι πρὸς τὰ πίσω. Τὸ γύρισμα τοῦ κεφαλοῦ τοῦ ζώου, τὰ ἀνοιχτὰ αὐτιά του καὶ ἡ κάμψη τῶν μπροστινῶν του ποδιῶν τὸ ἐντάσσουν μὲ ἐπιτυχία στὸν κυκλικὸ χῶρο τοῦ τόντου, ἐνῶ συγχρόνως δίνουν τὴν εἰκόνα ἑνὸς τρομαγμένου ζώου πού τρέχει γιὰ νὰ ἀποφύγει μιὰν ἐπίθεση. Ἡ μορφή τοῦ ἐλαφιοῦ εἶναι πολὺ χαριτωμένη καὶ φανερῶνει ἓνα ἱκανὸ στήν ἀπόδοση τῶν ζώων καλλιτέχνη, πού δὲν πρέπει νὰ ἐργαζόταν πολὺ νωρίτερα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ βου αἰ. π.Χ. Τὸ ἐλάφι δὲν εἶναι συνηθισμένο θέμα διακοσμῆσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν κυλίκων Σιάνας³, ἀπαντᾶται ὅμως ἀρκετὰ συχνὰ στὸ ἐξωτερικὸ τους : ἐλάφια πού βόσκουν, συνήθως ἀνάμεσα

*Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν Γενικὴ Ἐφορὰ Ἀρχαιοτήτων, κ. Βαρβάρα Φιλιππάκη, γιὰ τὴν ἄδεια δημοσιεύσεως τῆς κύλικας καὶ γιὰ τὸ συνεχὲς ἐνδιαφέρον καὶ τὴν βοήθειά της. Ἐπίσης, θερμὰ εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ κ. J. Boardman καὶ τὴν Dr. D. C. Kurtz χάρις στοὺς ὁποίους εἶχα τὴν δυνατότητα νὰ μελετήσω φωτογραφίες ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο Beazley.

1. Ἡ κύλικα ἔχει συγκολληθεῖ πρόσφατα ἀπὸ 75 περίπου κομμάτια. Μερικὰ τμήματά της, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ποδιοῦ, ἔχουν συμπληρωθεῖ μὲ γύψο. Ὑψος : 0,105 - 0,11 μ. (χωρὶς τὸ συμπληρωμένο πόδι : 0,085 μ.), διάμετρος : 0,235 μ., διαμέτρος μὲ λαβές : 0,315 μ.

2. Τὸ ἴδιο περίπου σχῆμα ἔχουν οἱ κύλικες Σιάνας τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἀριθ. 444 καὶ 12586.

3. Τὰ μόνα δύο γνωστὰ παραδείγματα κυλίκων Σιάνας μὲ παράσταση ἐλαφιοῦ στὸ τόντο εἶναι ἡ κύλικα στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο ἀριθ. B 382 (ABV 51, 5) καὶ ἡ κύλικα στὶς Βρυξέλλες ἀριθ. A 1578 (ABV 63, 7).

Είκ. 1. Ἐσωτερικὸ τῆς κύλικας ἀριθ. 20349 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου.

σὲ πάνθηρες ἢ ἄλλα ζῶα, εἶναι ἓνα ἀγαπητὸ θέμα διακοσμῆσεως τόσο στὶς κύλικες τύπου Σιάνας⁴ ὅσο καὶ στὶς μεταγενέστερες κύλικες τῶν μικροκαλλιτεχνῶν.

Στὸ ἐξωτερικὸ τῆς κύλικας καὶ οἱ δύο ὄψεις παρουσιάζουν τὸ ἴδιο θέμα

(εἰκ. 2 - 3) : στὸ κέντρο ἓνας πολεμιστῆς μὲ κράνος, θώρακα, κνημίδες καὶ ἱμάτιο, ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸν ἓνα ὄμο του καὶ τυλίγεται γύρω ἀπὸ τὸ χέρι του σὰν ἀσπίδα, στέκεται ἀπέναντι ἀπὸ μία γυναῖκα ποὺ φορεῖ πέπλο καὶ ἱμάτιο καὶ « ἀνακαλύ-

4. Βλ. π.χ. τὶς κύλικες στὴ Νέα Ὑόρκη ἀριθ. 12.234.2 (CVA 2, III H, πίν. 4), Goluchow 27

(ABV 75, 2), Ἄμβουργο ἀριθ. 1908. 255 (ABV 56, 102), Heidelberg ἀριθ. 283 (CVA I, πίν. 43, 7).

Είκ. 2. Ὀψη Α τῆς κύλικας ἀριθ. 20349 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου.

πτεται ». Στὴν μία ὄψη ὁ ὀπλίτης ἀπειλεῖ τὴν γυναῖκα μὲ τὸ γυμνὸ του ξίφος, στὴν ἄλλη ὁμοῦ δὲν κρατᾷ τίποτα στὸ χέρι του. Πίσω ἀπὸ τὴν γυναῖκα ὑπάρχει ἓνας δεῦτερος πολεμιστὴς πολὺ ὅμοιος μὲ τὸν πρῶτο. Ἡ στάση τῶν δύο ὀπλιτῶν θυμίζει σκηνὴ μονομαχίας, καὶ φαίνεται πὼς ἀπὸ μιὰ τέτοια παράσταση πῆρε ὁ ἀγγειογράφος μας τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο ποὺ χρησιμοποιεῖ ἐδῶ, παρ' ὅλο ποὺ τὸ θέμα του εἶναι ἐντελῶς διαφορετικόν. Τὶς τρεῖς αὐτὲς κεντρικὲς μορφὲς πλαισιώνουν ἄνδρες θεατῆς, τρεῖς ἀπὸ κάθε πλευρά : δύο ἱματιοφόροι καὶ ἓνας γυμνὸς ἄνδρας ἀνάμεσά τους στὴν μία ὄψη, δύο ἱματιοφόροι καὶ

ἓνας ἄνδρας μὲ ἱμάτιο, ποὺ πέφτει ἀπὸ τὸν ὄμο του στὴν ἄλλη. Στεφάνι κρατοῦν ὁ δεῦτερος ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ θεατῆς στὴν πρώτη πλευρὰ καὶ ὁ δεῦτερος ἀπὸ τὰ δεξιὰ θεατῆς στὴν δευτέρη πλευρὰ. Τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ ὄλων τῶν ἀνδρικῶν μορφῶν εἶναι οἱ μεγάλοι τους γλουτοί. Ὅπως εἶναι συνηθισμένο στὴν ἀγγειογραφία τῆς ἐποχῆς τὸ μάτι τῶν ἀνδρῶν ἀποδίδεται μὲ δύο ὁμόκεντρος κύκλους, ἐνῶ τῆς γυναίκας, στὴ δευτέρη ὄψη ὅπου σώζεται, εἶναι μεγάλο καὶ ἀμυγδαλωτό. Τὰ ἱμάτια εἶναι διακοσμημένα μὲ τρίστικτα κοσμήματα καὶ κυματοειδεῖς γραμμὲς, ἐνῶ ταινίες ἐγχαράκτων κοσμημάτων στολίζουν τὶς πα-

Εικ. 3. Ύψη Β τῆς κύλικας ἀριθ. 20349 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου.

ρυφές τοῦ πέπλου καὶ τοῦ ἱματίου τῆς γυναίκα⁵. Ὁ ζωγράφος ἔχει χρησιμοποιήσει γιὰ τὰ κοσμήματα λευκὸ καὶ κόκκινο ἐπίθετο χρῶμα, ποὺ στὰ περισσότερα σημεῖα ἔχει φύγει. Λευκὸ ὑπάρχει ἐπίσης στὸ ρύγχος τοῦ ἔλαφι⁶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς κύλικας καὶ στὸ πρόσωπο καὶ τὰ γυμνά μέλη τῆς γυναικείας μορφῆς, ἡ ὁποία στὴν πρώτη ὄψη δὲν διατηρεῖται καθόλου

5. Τρίστικτα κοσμήματα διακρίνονται στὰ ἱμάτια τῶν θεατῶν δίπλα στοὺς ὀπλίτες καὶ στὸ ἱμάτιο τοῦ ἐπιτιθέμενου ὀπλίτη καὶ στὶς δύο ὄψεις, καθὼς καὶ στὸ ἱμάτιο τῆς γυναίκα⁵ στὴν δευτέρη ὄψη. Κυματοειδεῖς γραμμὲς ἔχουν τὰ ἱμάτια τοῦ δευτέρου θεατῆ ἀπὸ ἀριστερὰ στὴν πρώτη ὄψη καὶ τοῦ πρώτου ἀπὸ δεξιὰ στὴ δευτέρη ὄψη.

καλὰ. Κόκκινο χρῶμα κάλυπτε τὰ κράνη τῶν πολεμιστῶν καὶ τὸν λαιμὸ τοῦ ἔλαφι⁶.

Ἡ κύλικα τὴν ὁποία παρουσιάζουμε ἐδῶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθεῖ σὲ κανένα ἀπὸ τοὺς ζωγράφους κυλικῶν τύπου Σιάνας ποὺ διέκρινε ὁ Beazley⁶. Κάποια ὁμως ὁμοιότητα φαίνεται νὰ ἔχουν οἱ μορφὲς μὲ τὶς μορφὲς τῶν κυλικῶν Σιάνας τοῦ Λυδοῦ ἢ τοῦ ἐργαστηρίου του. Ἐπίσης, τὸ ἀνεστραμμένο ἄνθος λωτοῦ κάτω ἀπὸ τὶς λαβὲς εἶναι κάτι ποὺ ἀπαντᾶται κυρίως

6. ABV 51 - 75, 87, 90, 112 - 113, 115, 227, 681 κέ. Para 23 κέ., 46, 49, 73.

σέ ἔργα πού ἔχουν ἀποδοθεῖ στὸν Λυδοῦ⁷ καὶ στὸν μαθητὴ του Camel Painter⁸. Ἐκτός, τὸ ἀκτινωτὸ κόσμημα στὴ βάση τοῦ ἀγγείου, ἡ μορφή τῆς ἀνακαλυπτόμενης γυναίκας στὸ κέντρο τῆς παραστάσεως, οἱ θεατὲς πού πλαισιώνουν συμμετρικά τὴν σκηνή καὶ ἡ εἰκόνα ἐνὸς ζώου στὸ τόντο εἶναι ὅλα συνηθισμένα στὶς κύλικες Σιάνας αὐτῶν τῶν ζωγράφων. Εἶναι, λοιπόν, πιθανὸν ὁ ζωγράφος μας νὰ ἦταν ἕνας δευτέρας κατηγορίας ἀγγειογράφος τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Λυδοῦ, μὲ μιὰ ἰδιαίτερη ὅμως εὐχέρεια στὴν ἀπόδοση τῶν ζώων, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ διαφορὰ τῆς ποιότητος μεταξύ τῶν ἀνθρωπίνων μορφῶν καὶ τοῦ ἐλαφιοῦ τοῦ τόντο. Πρόσφατα πωλήθηκε στὸ Λονδίνο μία κύλικα τύπου Σιάνας overlap⁹, πού παρουσιάζει πολλές ὁμοιότητες τόσο στὴν τεχνολογία ὅσο καὶ στὰ διάφορα κοσμήματα μὲ τὴν κύλικα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ ἔχουμε μὲ αὐτὴ ἕνα δευτέρο ἔργο τοῦ ἄγνωστου ζωγράφου μας. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολόγησή τῆς κύλικας τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, ἡ κάποια συγγένεια μὲ ἔργα τοῦ κύκλου τοῦ Λυδοῦ καὶ ἡ ὡραία μορφή τοῦ ἐλαφιοῦ στὸ τόντο τὴν τοποθετοῦν πρὸς τὸ τέλος τοῦ β' τετάρτου τοῦ βου αἰ. π.Χ., πιθανὸν στὴ δεκαετία 560 - 550 π.Χ.

7. Τάραντας 20129 (ABV 113, 70) καὶ I. G. 4412 (ABV 113, 74), Μουσείο Ἡρακλείου 217 (ABV 684, 71 bis), Μιλάνο ἰδιωτ. συλλ. (Para 46).

8. Κοπεγχάγη 6585 (ABV 115, 5), Ρώμη ἰδιωτ. συλλ. (Arch. Class. 21, 1969, πίν. 30 - 33). Οἱ κύλικες στὸν Τάραντα ἀριθ. 20274 (Para 46), I.G. 4362 (ABV 113, 72), I. G. 4492 (ABV 113, 73), 20273 (ABV 112, 69), I.G. 4363 (ABV 113, 71) καὶ 4443 (ABV 113, 75) ἔχουν ἀποδοθεῖ στὸν Camel Painter ἀπὸ τὸν Μ. Τιβέρτιο (Ὁ Λυδοῦς καὶ τὸ ἔργο του, 47 - 51), ὁ Beazley ὅμως τὶς

Ποιὸ εἶναι, τώρα, τὸ θέμα πού παριστάνεται στὸ ἐξωτερικὸ τῆς κύλικας, καὶ πρῶτα-πρῶτα εἶναι μυθολογικὸ ἢ ὄχι; Πολλὲς φορὲς εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο νὰ διακρίνει κανεὶς πότε ὁ ἀγγειογράφος εἶχε στὸ νοῦ του μία μυθικὴ σκηνή καὶ πότε ἤθελε ἀπλῶς νὰ ἀπεικονίσει ἕνα ἐπεισόδιο τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Μία γυναίκα ἀνάμεσα σὲ δύο ἄνδρες — συνήθως ὄπλιτες — εἶναι συνηθισμένη εἰκόνα ἀπαγωγῆς, ὄχι πάντοτε μυθολογικῆς¹⁰. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἀποδίδεται ἐπίσης ἡ αἰχμαλωσία μιᾶς γυναίκας τῆς Τροίας ἀπὸ Ἀχαιοὺς πολεμιστὲς ἢ ἡ Πολυξένη πού πρόκειται νὰ θυσιαστεῖ. Στὴν περίπτωσή μας, ὅμως, τὸ γεγονός ὅτι, στὴν μία ὄψη τῆς κύλικας, ὁ ὄπλιτης πού ἀντικρίζει τὴν γυναίκα κατευθύνεται πρὸς αὐτὴ μὲ προτεταμένο τὸ γυμνὸ τοῦ ξίφος, φανερώνει πῶς ὁ σκοπὸς του εἶναι νὰ τὴν σκοτώσει καὶ ὄχι ἀπλῶς νὰ τὴν ἀπαγάγει, πράγμα πού κάνει τὴν σκηνή πολὺ ὅμοια μὲ ὅλες ἐκεῖνες τὶς παραστάσεις πού ἐρμηνεύονται συνήθως ὡς ἡ συνάντησή τοῦ Μενέλαου καὶ τῆς Ἑλένης, ἀμέσως μετὰ τὴν πώση τῆς Τροίας¹¹. Σύμφωνα μὲ τὸν μῦθο, ὁ Μενέλαος εἶχε ἀποφασίσει νὰ σκοτώσει τὴν ὑπεύθυνη τοῦ Τρωικοῦ πολέμου, ξέχασε ὅμως τὴν ὀργή του μόλις εἶδε τὸ γυμνὸ της στῆθος. Αὐτὰ τὰ μαθαίνουμε ἀπὸ τὸν

θεωρεῖ ἔργα τοῦ ἴδιου τοῦ Λυδοῦ.

9. Christie's Catalogue : Auction 26 November 1980, no 299, σελ. 74, εἰκ. 2. Στὸ ἐσωτερικὸ εἰκονίζεται ἕνας κύκνος καὶ στὶς δύο ἐξωτερικὲς ὄψεις σειρὰ ἀνδρικών μορφῶν. Ὑψος : 0,14, διάμετρος μὲ λαβὲς : 0,35 μ.

10. Bl. K. Schauenburg, JdI 80, 1965, 85 κέ.

11. L. Kahil, Les enlèvements et le retour d'Hélène (1955), 71 κέ. P. Clement, Hesperia 27, 1958, 47 - 73. M. Ervin, AD 18, 1963, 61 - 62. Kunze, Schildbänder, 163 κέ. E. Walter - Καρύδη, Κρητικά Χρονικά 1970, 316 κέ.

Ἄριστοφάνη (Λυσ. 155), ὁ σχολιαστής τοῦ ὁποίου ἀνάγει τὴν ἱστορία στὸν λυρικό ποιητὴ Ἴβυκο καὶ στὸν Λέσχη, τὸν δημιουργὸ τοῦ ἔπους Μικρὰ Ἰλιάς.

Ἡ παλαιότερη ἀπεικόνιση αὐτῆς τῆς συναντήσεως βρίσκεται στὸν γνωστὸ ἀνάγλυφο πίθο τῆς Μυκόνου¹², ποῦ χρονολογεῖται γύρω στὰ 675 π.Χ. Ἀκολουθοῦν ἕνα χάλκινο ἀνάγλυφο τοῦ τέλους τοῦ 7ου αἰ. ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη¹³, ἡ λάρνακα τοῦ Κυψέλου σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφή τοῦ Πausanία (V, 18, 3) καὶ Ἴσως ἡ αἰνιγματική Λακωνική στήλη τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰ. ἀπὸ τὴν Μαγούλα¹⁴. Στὴν ἀττική μελανόμορφη ἀγγειογραφία ἡ σκηνὴ ἀπεικονίζεται σὲ δώδεκα ἀγγεῖα, ὅλα ἀμφορεῖς καὶ ἔργα τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 6ου αἰ.¹⁵. Τὸ θέμα δὲν συναντᾶται σὲ ἄλλη κύλικα καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ τὸ ἀγγεῖο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου εἶναι μοναδικό. Φαίνεται ἀκόμα πὼς εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ παλαιές, ἂν ὄχι ἡ παλαιότερη ἀπεικόνιση τοῦ μύθου στὴν ἀττική ἀγγειογραφία, καθὼς δὲν πρέπει νὰ ξεπερνᾷ χρονικὰ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος εἶναι ὁ ἴδιος μὲ αὐτὸν ποῦ συναντᾶμε στὶς ὑπολοιπες παραστάσεις. Ἡ μόνη μικρὴ διαφορὰ εἶναι ὅτι στοὺς ἀμφορεῖς ὁ Μενέλαος πᾶνει μὲ τὸ ἕνα χέρι τὸ ἱμάτιο ἢ τὸν καρπὸ ἢ τὸν ἀγκώνα τῆς Ἑλένης, πρᾶγμα ποῦ δὲν συμβαίνει στὴν κύλικά μας.

Ἄς ἔρθουμε τώρα στὴ δευτέρη ὄψη τῆς

κύλικας, βλέπουμε πὼς σ' αὐτὴ ὁ Μενέλαος δὲν κρατᾶει ξίφος (εἰκ. 5). Ἡ μορφὴ του δὲν σώζεται καθόλου καλά, ἀλλὰ οἱ χαράξεις τῶν δακτύλων τοῦ χεριοῦ του δείχνουν καθαρὰ πὼς δὲν κρατᾶει τίποτα μ' αὐτό. Πουθενὰ ἐξάλλου σ' αὐτὴ τὴν ὄψη δὲν ὑπάρχουν χαράξεις ποῦ νὰ φανερώσουν τὴν ὑπαρξὴ ξίφους. Μήπως ὁ ἀγγειογράφος ξέχασε τὸ βασικὸ καὶ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ στοιχεῖο τῆς σκηνῆς¹⁶ ἢ μήπως θέλησε νὰ δώσει τὴν ἀμέσως ἐπόμενη στιγμή ὅταν, σύμφωνα μὲ τὸν μῦθο, ὁ Μενέλαος συγχώρησε τὴν Ἑλένη καὶ πέταξε τὸ ξίφος του¹⁷; Εἶναι λίγο δύσκολο νὰ παραδεχθεῖ κανεὶς τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς τέτοιας πρωτοτυπίας σὲ ἕνα ἔργο ἐνὸς μέτριου καλλιτέχνη, ὅπως αὐτοῦ ποῦ ζωγράφισε τὴν κύλικα. Δὲν εἶναι ὅμως λίγες οἱ περιπτώσεις, ὅπου ἔργα δευτέρας ποιότητος παρουσιάζουν μιὰ ζωντάνια καὶ ἕνα σπάνιο ἀφηγηματικὸ χαρακτήρα, σὰ νὰ προσπαθοῦσαν οἱ δημιουργοὶ τους νὰ ἐξισορροπήσουν τὴν ἔλλειψη σχεδιαστικῆς τελειότητος μὲ τὴν πρωτοτυπία στὴν ἀπόδοση τῶν παραστάσεων.

Κάτι ποῦ μοιάζει νὰ ἐνισχύει τὴν θεώρηση τῶν δύο παραστάσεων ὡς δύο διαδοχικῶν σκηνῶν εἶναι οἱ χειρονομίες μερικῶν ἀπὸ τοὺς θεατῆς. Στὴν φάση ὅπου ὁ Μενέλαος ἀπειλεῖ τὴν Ἑλένη μὲ τὸ ξίφος τοῦ δύο θεατῆς πίσω του σηκώνουν τὸ χέρι τους, σὰν νὰ δείχνουν κάτι (εἰκ.

12. M. Ervin, ὁ.π. πίν. 22.

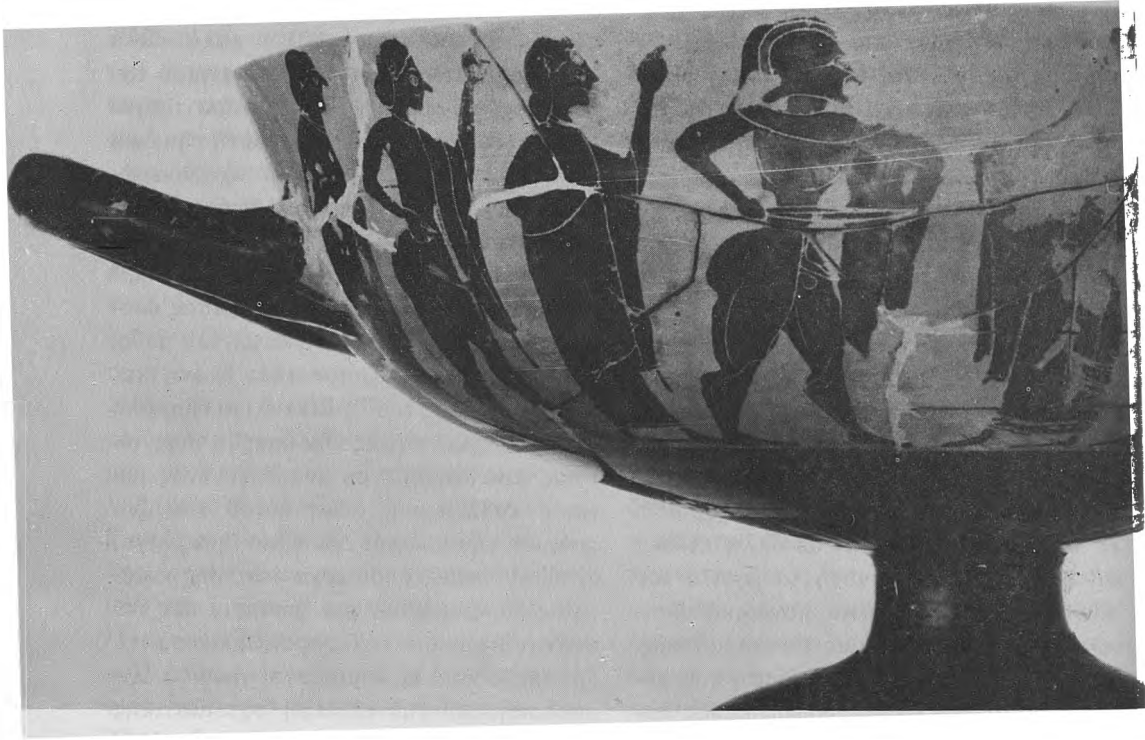
13. JHS 13, 1892/93, 268, εἰκ. 32 καὶ 246, εἰκ. 18 (ἡ παράσταση εἶναι ἀρκετὰ ἀβέβαιη). Ἐνα ἀκόμη ἔργο τοῦ 7ου αἰ., μία κρητικὴ μίτρα ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία, ἔχει θεωρηθεῖ ἀπὸ τὴν E. Walter-Karύδη, ὁ.π., ὅτι παριστάνει τὸ ἴδιο θέμα.

14. K. Schefold, ὁ.π., πίν. 68 - 69.

15. L. Kahil, ὁ.π., 72 - 75. F. Brommer, Vasenlisten³, 404 - 405.

16. Τέτοια λάθη δὲν εἶναι σπάνια σὲ ἀγγεῖα. Βλ. σχετικὰ K. Schauenburg, AA 1962, 67, σημ. 10 καὶ JdI 58, 1970, 28 κέ., J. Boardman, Ath. Black Fig. Vases 200, N. Himmelmann, Erzählung und Figur 75, σημ. 4.

17. Μία κύλικα τύπου Σιάνας στὴ Βασιλεία παρουσιάζει δύο φάσεις τοῦ ἴδιου μύθου: στὴ μία ὄψη ὁ Ἡρακλῆς καταδιώκει τὸν κένταυρο Νέσσο ποῦ ἔχει ἀρπάξει τὴν Δηϊάνειρα, καὶ στὴ δευτέρη ὄψη τὸν σκοτώνει.

Είκ. 4. Λεπτομέρεια τῆς παραστάσεως τῆς εἰ κ. 2 (ὄψη Α).

4). Ἡ δεικτική αὐτὴ χειρονομία ἔχει ἐρμηνευθεῖ¹⁸ σὰν χειρονομία συμβουλῆς καὶ νουθεσίας καὶ ὁπωσδήποτε ταιριάζει στὴν σκηνή. Στὴν ἄλλη ὄψη, ἀντίθετα, ἕνας θεατῆς πίσω ἀπὸ τὸν Μενέλαο προτείνει τὸ χέρι του μὲ ἀνοικτὴ παλάμη (εἰ κ. 3), μιὰ χειρονομία ποὺ ἐξηγεῖται ὡς προτροπική καὶ παραινετική¹⁹ καὶ ἔχει ἀσφαλῶς τὴ θέση της σὲ μία σκηνὴ συμφιλιώσεως.

Αὐτὲς ὅμως εἶναι μόνο ὑποθέσεις καὶ ἀσφαλῶς δὲν ὑπάρχει τρόπος νὰ ἀπο-

δειχθεῖ μὲ βεβαιότητα, ἂν ὁ ἀγγειογράφος ἐπεδίωκε νὰ πεῖ τίποτα μὲ τὶς χειρονομίες αὐτὲς ἢ ἂν αὐτὲς εἶναι ἐντελῶς τυχαῖες.

Ἄν ὅμως οἱ χειρονομίες τῶν θεατῶν δὲν μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν σὰν ἀσφαλῆς ἐνδειξη τοῦ τί σημαίνει ἡ σκηνή, μιὰ ἄλλη λεπτομέρεια μοιάζει νὰ εἶναι πιὸ εὐγλωττη: στὴν δευτέρη αὐτὴ ὄψη τῆς κύλικας ὁ πέπλος τῆς Ἑλένης ἀφήνει γυμνὸ ἕνα ἀσυνήθιστα μεγάλο μέρος τοῦ στήθους της (εἰ κ. 5), κάτι ποὺ φέρνει ἀμέσως στὸ νοῦ τὴν παράδοση σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Μενέλαος ἀφησε τὸ ξίφος του μόλις εἶδε τὸ γυμνὸ στήθος τῆς Ἑλένης. Τὸ ἐνδιαφέρον στὴν περίπτωση αὐτὴ εἶναι ὅτι ἡ σύγχρονη ἔρευνα δὲν δέχεται πῶς

18. G. Neumann, *Gesten und Gebärden*, 24 κέ.
K. Bogen, *Gesten*, 51 κέ.

19. G. Neumann, ὁ.π., 36 κέ.

Είκ. 5. Λεπτομέρεια τῆς παραστάσεως τῆς εἰκ. 3 (ὄψη Β)

ἡ λεπτομέρεια τοῦ γυμνοῦ στήθους τῆς Ἑλένης ἀνάγεται στὴν ἐπική παράδοση, ὅπως ἀναφέρει ὁ σχολιαστής τοῦ Ἀριστοφάνη, ἀλλὰ τὴν βλέπει σὰν μεταγενέστερη προσθήκη²⁰. Εἶναι γεγονόςὸς πὼς καμία ἀπὸ τὶς μελανόμορφες παραστάσεις τῆς σκηνῆς δὲν τονίζει αὐτὴ τὴ λεπτομέρεια. Σὲ ὅλες ὁ πέπλος τῆς Ἑλένης εἶναι κλειστός μέχρι τὸν λαιμό, ἀκριβῶς ὅπως στὴν πρώτη ὄψη τῆς κύλικός μας, ὅπου ἡ Ἑλένη δὲν σώζεται καθόλου καλά, ἀλλὰ οἱ χαράξεις τοῦ πέπλου τῆς διατηροῦνται. Μήπως ὁμως ἡ ἱστορία τοῦ γυμνοῦ στήθους τῆς Ἑλένης εἶναι πράγματι παλιὰ καὶ

ἀπλῶς δὲν ἔχει παραδοθεῖ εἰκονογραφικά; Ἡ Miriam Ervin δημοσιεύοντας τὸν ἀρχαῖκὸ πίθο τῆς Μυκόνου ὑποστήριξε πὼς ἡ Ἑλένη ἐκεῖ δὲν « ἀνακαλύπτεται » ἀπλῶς, ἀλλὰ καθὼς ἀνοίγει τὸ ἱμάτιό της καὶ μὲ τὰ δύο χέρια, μοιάζει νὰ θέλει νὰ ἐπιδείξει τὴν ὁμορφιά της²¹. Ἡ κύλικα τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου εἶναι ἴσως μία δεύτερη — καὶ πιὸ πειστικὴ — μαρτυρία τῆς παλαιότητος τοῦ μύθου καὶ μία ἀπόδειξη τῆς συχνὰ σφαλερῆς ἐκτιμῆσεως ὡς μεταγενέστερων, λεπτομερειῶν πὺ ἔχουν τὴν ἀρχὴ τους στὴν ἐπική παράδοση.

ΜΑΡΙΑ ΠΙΠΙΑΗ

20. L. Kahil, ὁ.π., 31 - 32.

21. ΑΔ 18, 1963, 61.

A NEW SIANA CUP

The cup published here (figs. 1 - 5) is an overlap Siana cup of unknown provenance in the National Museum of Athens, cat. no. 20349 (height : 0,105 - 0,110 ; height without the partly restored foot : 0,085 ; diameter : 0,235 ; diameter with handles : 0,315 m.). The offset lip is not marked off very clearly from the body — a rather unusual shape. The lower bowl is decorated with rays and there is a reversed lotus-flower under each handle. Inside, within a border of tongues alternately black and red, we see the graceful figure of a running doe which is well adapted to the circular tondo (fig. 1).

On the exterior both sides show a similar scene (figs. 2, 3) : a warrior, holding a naked sword on one side of the cup only, faces a woman who draws aside her himation. Behind the woman there is a second warrior, and these three central figures are flanked by male spectators, three on either side. Comparisons with other Attic black-figure vases indicate that the scene should be interpreted as the encounter of Menelaos and Helen after the sack of Troy, a story never depicted on a cup before. The omission of Menelaos' sword on the second side might be a mistake. There

is good reason to believe, however, that it was intentional, that is, that the artist wanted to depict here a later moment of the episode, Menelaos forgiving his wife. First of all we have the gestures of some of the spectators. On the first side two men are pointing to something (fig. 4), and this is usually interpreted as a gesture of admonition ; on the contrary, the extended open hand of a spectator on the other side (fig. 3) is a gesture of agreement and satisfaction. Even more helpful for the interpretation of the scene is the way Helen is rendered on the second side. Her peplos reveals a great part of her chest (fig. 5), and this reminds us of the tradition according to which Menelaos forgave his wife when he saw her naked breast. This detail about Helen's nudity has usually been regarded as a fifth-century addition. If our interpretation, however, is correct, the cup in the National Museum would show it to belong to the initial epic version of the story.

The new Siana cup cannot be assigned to particular painter but it has some stylistic and decorative similarities with Siana cups by Lydos or his circle. It probably belongs to the decade 560 - 550 B.C.

MARIA PIPILI

ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΑ, ΜΙΑ ΑΝΑΔΥΟΜΕΝΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

(Έφαρμογή φυσικῶν μεθόδων χρονολόγησης σὲ ἑλληνικὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα).

Τὸ ἄρθρο αὐτὸ παρουσιάζει τὶς τελευταῖες ἐπιστημονικὲς μεθόδους στὴν χρονολόγηση τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων μὲ τὴ νέα ἐπιστῆμη τῆς « Ἀρχαιομετρίας », ὅπως διαμορφώνεται μὲ τὶς πιὸ προχωρημένες ἐφαρμογὲς τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν.

Δίνει ἐπίσης τὶς πρώτες μετρήσεις μὲ τὶς νέες αὐτὲς μεθόδους σὲ συγκεκριμένα ἑλληνικὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, πού φωτίζουν σημαντικὲς σελίδες τῆς Ἑλληνικῆς προϊστορίας, ἀπὸ τὸ ἀπώτερο παρελθόν, πού εἶναι τὸ μέλλον αὐτῆς τῆς νέας ἐπιστῆμης καὶ πού ὅπως δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ μέχρι σήμερα.

ΜΕΘΟΔΟΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Οἱ συνεισφορὲς τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν στὴ σύγχρονη ἀρχαιολογία, περιλαμβάνουν ἓνα εὐρὸ φάσμα τεχνικῶν μεθόδων, πού δημιουργοῦν ἓνα σύστημα χρονολόγησης.

Ἡ ἀνάπτυξη αὐτῶν τῶν νέων μεθόδων χρονολόγησης δίνει τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ ἀκρίβεια καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τους συνεισφέρει συστηματικὰ στὴν πιὸ ὀρθὴ κατανόηση τοῦ τρόπου τῆς ἀνθρώπινης ἐξέλιξης. Ἄν τὸ ἀντικείμενο μελέτης τῆς ἀρχαιολογίας εἶναι νὰ ἀναπλάσει καὶ ἐρμηνεύσει τὸ παρελθόν, ἐπεξηγώντας καὶ ἀναλύοντας τὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν π.χ. ἀγγεῖα, μέταλλα, ἐργαλεῖα καὶ κάθε εἶδους ἐρείπια ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη δραστηριότητα στὸ παρελθόν, πρέπει ἀκόμα νὰ ἐξηγήσει τὴν φύση, τὴν αἰτία καὶ τὸ χρόνο τῶν ἱστορικῶν καὶ προϊστορικῶν γεγονότων. Ἐδῶ οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες ἐμφανίζονται στὴ « σκηνὴ » μὲ τὶς μονα-

δικὲς τους συνεισφορὲς, πού δίνουν λύσεις στὰ μυστήρια τοῦ παρελθόντος καὶ καθορίζουν τὴ χρονικὴ στιγμή προφανῶν φυσικῶν καὶ βιολογικῶν ἀλλαγῶν στὴ γῆ. Αὐτὲς οἱ ἀλλαγὲς εἶναι ἐξαιρετικὰ σημαντικὲς, γιατί ἀπ' ὀτιδήποτε ὑλικὸ κι ἂν ἔχει κατασκευαστεῖ ἓνα « ἀρχαῖκὸ τέχνημα », κάποιον φυσικὸ φαινόμενο (πού θὰ σχετίζεται μὲ τὴ δομὴ τοῦ ὑλικοῦ) θὰ εἶναι « μιὰ συνάρτηση τοῦ χρόνου » διὰ μέσου κάποιου ἐσωτερικοῦ ἢ περιβάλλοντος μηχανισμοῦ, ἔτσι πού θὰ ἐπιτρέψει τὴν χρονολογικὴ ἐρευνα καὶ καθορισμὸ τῆς ἡλικίας τους. Τὰ « ρολόγια » χρονολόγησης, πού χρησιμοποιοῦνται μὲ τὴν σύγχρονη ἐξέλιξη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἔχοντας τὸ καθένα τὴ δική του ἀκρίβεια, καθὼς καὶ χρονικὰ ὄρια καὶ τὰ ὑλικά ἐφαρμογῆς, εἶναι ποικίλα.

Μὲ τὴ μέθοδο τῆς λεγομένης « δενδροχρονολόγησης », πού προσδιορίζει τὴν ἡλικία τῶν ἀπολιθωμένων δένδρων, πού γίνεται μὲ τὴν καταμέτρηση τῶν δακτυλίων τους, μποροῦμε νὰ φθάσουμε ὡς τὴν 6η π.Χ. χιλιετία. Μὲ τὸν « ραδιενεργὸ ἄνθρακα - 14 » (C-14), προσδιορίζουμε ἐπίσης τὴν ἡλικία ξύλων, δένδρων, καρπῶν γενικά, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀσβεστολιθικῶν πετρωμάτων, φθάνοντας περὶ τὶς πενήντα χιλιάδες χρόνια. Ἡ μέθοδος τοῦ ἄνθρακα - 14 βασίζεται στὸ γεγονός ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ πιὸ πάνω ὑλικά περιέχουν τὸ αὐτὸ ποσοστὸ ἄνθρακα - 14, πού παράγεται στὰ ἀνώτερα στρώματα τῆς ἀτμοσφαιρας, πού ἄλλωστε μεταβάλλεται πολὺ μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, λόγω τῶν ἀλλαγῶν τοῦ μαγνητικοῦ πεδίου τῆς Γῆς, τῆς

ροής ακτινοβολιών λόγω ήλιακων δραστηριοτήτων και λιγότερο από την κατανομή του στα διάφορα μέρη της Γης. Αυτή η ποσότητα άνθρακος αρχίζει να ελαττώνεται μετά το τέλος της διαδικασίας προσλήψεως άνθρακος. Έτσι, η μέτρηση της σημερινής παραμένουσας ποσότητας άνθρακος δίνει και την ηλικία του ύλικου.

Υπάρχει ακόμη η μέθοδος της ραδιοχρονολόγησης με « Κάλιο - άργον », δηλ. ή μέτρηση του άργου, που παράγεται από την αυθόρμητη ραδιενεργό διάσπαση του Καλίου-40, και κατά συνέπεια ο λόγος Κάλιο προς άργο μάς δίνει τα χρόνια που πέρασαν μέχρι να συσσωρευτεί αυτή η ποσότητα άργου. Εφαρμόζεται ιδιαίτερα στις λάβες, τέφρες και διάφορα πετρώματα και μάς δίνει χρονολογίες, που αρχίζουν από πεντακόσιες χιλιάδες χρόνια και πάνω.

Για την χρονολόγηση καμένων ύλικων, γυαλιών, πωρόπετρες κ.τ.λ., εφαρμόζεται ή μέθοδος των « τροχιών σχάσεως », που μάς δίνει χρονολογήσεις περίπου χιλίων ετών και πάνω. Αυτή βασίζεται στο σκεπτικό ότι το φυσικό ραδιοϊσότοπο Ουράνιο-238 διασπάζεται αυθόρμητως και παράγει τεμάχια σχάσεως όμοια μεταξύ τους, που δημιουργούν όρατες τροχιές, κάτω από μικροσκόπιο.

Η πυκνότητα των τροχιών και το ποσό του Ουρανίου συνδέονται με μια εξίσωση, που μάς δίνει την ηλικία του ύλικου από την εποχή που το ύλικό κάηκε, διότι τότε καταστρέφονται οι υπάρχουσες από πριν τροχιές.

Με την μέθοδο της « ύγροποίησεως των όψιανών λίθων », π.χ. της Μήλου, που στηρίζεται στην άρχη ότι σε δεδομένη θερμοκρασία του περιβάλλοντος ο ρυθμός ύγροποίησεως όψιανού, δηλ. ή διε-

λευση του ύδατος σε ένα όρισμένο βάθος μες στο ύλικό, εξαρτάται από μια σταθερά διαχύσεως και είναι συνάρτηση του χρόνου, έχουμε χρονολογήσεις μέχρι 25 χιλιάδων χρόνων.

Με την « ανάλυση των όστων » για Ουράνιο, Φθόριο, άζωτο, μπορούμε να πάμε στα δύο εκατομμύρια χρόνια. Συγκεκριμένα, το άζωτο που είναι περίπου 4% σε σύγχρονο όστουν, ελαττούται με την πάροδο του χρόνου και γίνεται 0,1% σε 10.000 χρόνια περίπου. Τουναντίον, το Φθόριο και το Ουράνιο αντικαθιστούν το άσβέστιο (στον ύδροξυαπατίτη) και έτσι αυξάνουν με το χρόνο. Και τα τρία αυτά χημικά στοιχεία δίνουν σχετικές ηλικίες σε άγνωστου ηλικίας όστια.

Υπάρχει ακόμα ή μέθοδος της χρονολόγησης των όστων και σκελετών με τα « άμινοξέα », δηλ. των μεταβολών στο πέρασμα των Γεωλογικών εποχών, των L-άμινοξέων σε D-άμινοξέα με όρισμένη σταθερά διασπάσεως, έτσι που ο λόγος D προς L να αυξάνεται με τον χρόνο, ή δε σημερινή μέτρησή τους να μάς δίνει την ηλικία του όστου. Αυτή ή μέθοδος μάς δίνει χρονολογήσεις μέχρι 500 χιλιάδων ετών.

Η μέθοδος του « παλαιομαγνητισμού », που χρησιμοποιείται για τη χρονολόγηση της ίλυος λιμνών και όκεανών, καθώς και διαφόρων πετρωμάτων, μάς δίνει δυνατότητες για τις χρονολογήσεις οποιασδήποτε ηλικίας. Έδω μετρείται ή ένταση και οι διευθύνσεις του « άπολιθωμένου » μαγνητικού πεδίου της Γης τη στιγμή που το ύλικό δημιουργήθηκε ή ένα ίζημα έναποτέθηκε στρωματογραφικά. Στις διάφορες εποχές, αυτό το Γήινο μαγνητικό πεδίο αλλάζει. Χρονολογώντας αυτά τα ύλικά με άλλες μεθόδους, τελικά φτιάχνουμε μια καμπύλη μεταβολής με το

χρόνο, πού μπορεί νά θεωρηθεῖ πλέον σάν χρονολογική καμπύλη ἀναφορᾶς γιά ἀγνώστου ἡλικίας ὑλικά γνωσῶν ὅμως μαγνητικῶν συνιστωσῶν.

Στόν «ἀρχαιομαγνητισμό», ὅμως, μέ τή χρονολόγηση ἀγγείων καί γενικά καμένου πηλοῦ, φθάνουμε μόλις στά ἔξι χιλιάδες χρόνια π.Χ. Ἡ μέθοδος ἐπίσης τῆς ἠλεκτρονικῆς στροφορμῆς (ESR), ἐφαρμόζεται πάνω σέ ἀσβεστοῦχα πετρώματα, δηλ. σταλαγμίτες κλπ., ἐπίσης ἀπατίτη, ζirkόνιο, χαλαζία καί ἄλλα κρυσταλλικά ὑλικά. Μπορεῖ νά χρονολογήσει ὑλικά πολλῶν ἑκατομμυρίων ἐτῶν.

Βασίζεται στή φυσική ἀρχή ὅτι σ' αὐτά τὰ κρυσταλλικά ὑλικά ὑπάρχουν μονήρη ἠλεκτρόνια (unpaired), παγιδευμένα σέ «παγίδες» ἢ ἄλλες ἀτέλειες τοῦ κρυσταλλικοῦ πλέγματος, λόγω ἰονισμοῦ ἀπό τίς ἀκτινοβολίες τοῦ περιβάλλοντος. Ὁ ἀριθμός αὐτῶν τῶν ἠλεκτρονίων εἶναι ἀνάλογος τῆς ἡλικίας τοῦ ὑλικοῦ ἀπ' ὅταν δημιουργήθηκε ἢ πυρώθηκε τελευταία.

Αὐτά τὰ ἠλεκτρόνια ἀπελευθερώνονται μέ κατάλληλες ἐπιδράσεις μαγνητικῶν καί ἠλεκτρικῶν πεδίων καί ἀκολούθως δίνουν τὸ χρόνο πού πέρασε ἀπό τότε πού παγιδεύτηκαν.

Αὐτή ἡ μέθοδος μοιάζει μέ τήν μέθοδο τῆς «θερμοφωταύγειας» πού ἀναπτύσσεται πιό κάτω.

Ἐπίσης τήν μέθοδο τῆς «ραδιενεργοῦ διασπάσεως τοῦ Οὐρανίου» σέ θόριο-230 καί πρωτακτίνιο-231, πού ἡ μέτρηση αὐτῶν τῶν παραγομένων θυγατρικῶν ραδιοϊσοτόπων εἶναι μέτρο τῆς ἡλικίας τῶν ὑλικῶν. Ἐφαρμόζεται στή χρονολόγηση σπηλαίων, κοραλιῶν κτλ, μέ τήν ὁποία ἔχουμε χρονολογήσεις πού φθάνουν σχεδόν τὸ μισό ἑκατομμύριο χρόνια. Καί, τέλος, τήν μέθοδο τῆς «θερμοφωταύ-

γειας», δηλ. τήν ἐκπομπή φωτός (λόγω συσσωρευμένης ραδιενέργειας) ἔπειτα ἀπό θέρμανση. Αὐτὸ τὸ ποσὸ φωτός εἶναι συνάρτηση τῆς ἡλικίας τοῦ ὑλικοῦ ἀπό τότε πού ψήθηκε. Αὐτὴ ἡ μέθοδος ἐφαρμόζεται σέ ἀγγεῖα καί γενικά σέ καμένο πηλό, πετρώματα, σταλαγμίτες, χρώματα κτλ, μέ τήν ὁποία ἔχουμε χρονολογήσεις ἀκριβεῖς μέχρι καί ἓνα ἑκατομμύριο χρόνια. Ἡ δυνατότητα γιά μεγαλύτερες ἡλικίες εἶναι ἐφικτὴ καί ἐρευνᾶται σέ ὀρισμένα ἐργαστήρια στόν κόσμο. Ἡ μέθοδος τῆς θερμοφωταύγειας εὐρύτερα ἐφαρμοζόμενη σήμερα στίς χρονολογήσεις τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων μᾶς ἔδωσε σέ προσωπικὲς ἐρευνες ἐνδιαφέρουσες χρονολογίες, σέ ἑλληνικά εὐρήματα πού ἐνδυναμώνουν τίς ἀρχικὲς σχετικὲς ἀρχαιολογικὲς ἐκτιμήσεις.

Ὅλες οἱ παραπάνω μέθοδοι ἔλυσαν μέ τήν ἐφαρμογή τους προβλήματα χρονολόγησης καί αὐθεντικότητας ὑλικῶν. Ἰδίως, γιά τὴ δεκαετία τοῦ 1950, μέ τήν ἀνακάλυψη τῆς μεθόδου τοῦ Ραδιάνθρακα, ἡ χρονολόγηση τῆς Νεολιθικῆς καί Μεσολιθικῆς ἐποχῆς ἔγινε ἐφικτὴ, σέ διάφορα μέρη τοῦ κόσμου (καί στήν Ἑλλάδα), ὅπου μέχρι τότε μόνον εὐρήματα Κλασικῆς καί τῶν κοντινῶν της πρὸς τὰ πίσω ἐποχῶν ἦταν χρονολογημένα. Ἔτσι, ἔβαλε μιὰ χρονικὴ τάξη στίς διάφορες πολιτιστικὲς φάσεις τοῦ ἀπώτερου παρελθόντος (Ἰνδιάνων στήν Ἀμερικὴ, Παλαιοντολογικῶν εὐρημάτων στήν Ἀμερικὴ καί Εὐρώπη κτλ). Μέ τήν μέθοδο τῆς θερμοφωταύγειας (ἀναπτύσσεται παρακάτω), λύθηκαν προβλήματα χρονολόγησης καί αὐθεντικότητας ἀρχαίων ἀμφορέων (Δανία, Ἀμερικὴ, Ἀγγλία), ἀγγείων (Glozel Γαλλίας, Χάτσιλαρ Τουρκίας), ἔργων τέχνης (Ἀμερικὴ, Ἀγγλία, Κίνα, Νιγηρία, Ἰταλία), πηλίνων εἰδωλίων (terra-

cotta) και τοιχογραφιών (Ίταλία). Μερικά από αυτά ήταν γνήσια αρχαία και άλλα μοντέρνες κατασκευές. Έπίσης, αυτές οι μέθοδοι βρήκαν εφαρμογή σε πλείστα Γεωλογικά, Γεωφυσικά και Παλαιοανθρωπολογικά προβλήματα στις πέντε ηπείρους. Η χρονολόγηση άνασκαφεισών τομῶν, θαλασσιῶν ἢ λιμναίων ἰζημάτων, βοήθησαν στην πιό σαφή ἀποκάλυψη τῶν φυσικοχημικῶν φαινομένων πού διέπουν τὴν ἐξέλιξη καὶ ταφή τῶν διαφορῶν ὄντων καὶ τὴν λειτουργία μορφολογικῶν ἀνακατατάξεων, τῆς ἐπιφάνειας τῆς Γῆς, βάζοντας ἔτσι μιὰ τάξη στὰ φαινόμενα τοῦ παρελθόντος. Οἱ ἀνωτέρω μέθοδοι βρῆθησαν στην πιό ἀκριβῆ γνώση τοῦ παρελθόντος, πού ἀποτελεῖ, πράγματι, τὴ βάση γιὰ στοχασμοὺς ἢ ἐπιστημονικὲς παρατηρήσεις πού ἀνήκουν στὸ παρὸν ἢ τὸ μέλλον.

ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ ΤΗΣ ΘΕΡΜΟΦΩΤΑΥΓΕΙΑΣ ΣΤΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΜΙΝΩΙΚΩΝ ΚΛΙΒΑΝΩΝ ΚΑΙ ΝΕΟΛΙΘΙΚΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ. ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΜΕ ΤΙΣ ΣΧΕΤΙΚΕΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΕΘΟΔΟΥΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ.

Μινωικοί κλίβανοι

Ἡ μέθοδος τῆς θερμοφωταύγειας μετράει τὸ χρόνο πού ψήθηκε ἓνα ἄγγεῖο ἢ κἀκε ἓνας κλίβανος μέχρι σήμερα. (Ἐπισημαίνεται ὅτι ὅλες οἱ παρακάτω μελέτες ἔγιναν στὸ ἐρευνητικὸ ἐργαστήριον Ἀρχαιομετρίας, Τμῆμα Φυσικῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ἐδιμβούργου ἀπὸ τὸν ὑπογραφόμενον).

Αὐτὴ ἡ μέθοδος ἐφαρμόστηκε ἀρχικὰ σὲ ἀρχαίους κλιβάνους στὴν Κρήτη τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, δηλ. 3.000 - 1.000 π.Χ. Οἱ τοποθεσίες αὐτὲς εἶναι : Φαιστός, Κάτω Ζάκρος, Ἁγία Τριάδα, Στύλος Χανίων καὶ Καλὸ Χωριὸ Μεραμπέλλου.

Οἱ θέσεις αὐτὲς, ὅπου βρίσκονται οἱ κλίβανοι, ἔχουν ἤδη μελετηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους καὶ μιὰ « σχετικὴ χρονο-

λόγηση » ἔχει γίνει ἀπὸ διασταυρωμένες πληροφορίες μὲ γειτονικοὺς πολιτισμοὺς, πού ἦταν κυρίαρχοι σὲ εὐρεία σφαῖρα ἐπιδράσεως, στὸ « ζενιθ » τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, ὅπως π.χ. Αἴγυπτος, Μυκῆνες, Ἀνατολία, πού εἶχαν μιὰ κάποια σταθερὴ χρονολογία. Μιὰ τέτοια μέθοδος περιλαμβάνει σχετιζόμενα χαρακτηριστικὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα (κυρίως ἀγγεῖα) ἀπὸ μιὰ γνωστὴ πηγὴ μὲ τὸ μέρος πού βρέθηκαν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ « σχετικὴ ἱστορικὴ χρονολόγηση », ἡ μέθοδος χρονολόγησης τοῦ ραδιάνθρακα ἔπίσης ἔχει ἐφαρμοστεῖ. Τὰ ἀποτελέσματα δὲν εἶναι τόσο ἐνθαρρυντικά, λόγω τῆς ἀνακρίβειας τοῦ ραδιάνθρακα γι' αὐτὴ τὴν περίοδο, ὅσον ἀφορᾷ ἓνα σταθερὸ χρονικὸ παράγοντα, πού πρέπει νὰ προστεθεῖ στις λαμβανόμενες ἡλικίες, γιὰ νὰ δώσει τὴν ἀληθινὴ ἡλικία (διόρθωση τῶν ἡλικιῶν μὲ C - 14). Αὐτὸ ὀφείλεται στὴν ὑφιστάμενη μεταβολὴ τοῦ μαγνητικοῦ πεδίου τῆς γῆς μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, πού συντελεῖ στὴ διαφορετικὴ παραγωγή τῶν ἀτόμων ἄνθρακος-14 στὴν ἀτμόσφαιρα καὶ συνεπῶς στὴ διαφορετικὴ εἰσδοχὴ ἄνθρακος-14 στὰ φυτὰ κατὰ τὸ φαινόμενο τῆς ἀφομοίωσης. Ἐπίσης, τὸ ξύλο πού χρονολογεῖ ὁ C-14 δὲν ἀντιπροσωπεύει ἀκριβῶς τὴν περίοδο πού χρησιμοποιεῖται, διότι ἴσως νὰ εἶχε κοπεῖ μερικὸς αἰῶνας πρὶν. Π.χ. ἡ κατασκευὴ τῶν παλατιῶν ἀπὸ ξύλινους δοκοὺς στὴ Νεωτέρα Ἑλλαδικὴ περίοδο, LH III B, περίπου 1300 π.Χ., ἔδωσε ἡλικία 1500 π.Χ. μὲ τὴν μέθοδο C-14. Γενικὰ ὅμως ὁ ραδιάνθρακας δίνει χαμηλότερες ἡλικίες ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ χρονολόγηση, πού γιὰ τὴν Αἴγυπτο εἶναι περίπου 600 χρόνια μικρότερες γιὰ κανονικὲς ἡλικίες τοῦ C-14 γιὰ τὴν περίοδο 2500 - 2100 π.Χ., καὶ σὲ 300 - 400 χρόνια μικρότερες γιὰ

τὴν περίοδο 1600 - 1100 ἔτη π.Χ. Ἡ μέθοδος τῆς θερμοφωταύγειας, ἐφαρμοζόμενη στὰ ἴδια θέματα, ἔδωσε ἡλικίες πού κυμάνθησαν μεταξύ 1900 μέχρι 1300 ἔτη π.Χ. Ἰδιαίτερα, τὰ παλάτια τῆς Κάτω Ζάκρου, τῆς Ἀγίας Τριάδας καὶ Φαιστοῦ χρονολογήθηκαν σὲ 1350 π.Χ. μὲ σφάλμα 100 χρόνια, 1560 π.Χ. μὲ σφάλμα 140 χρόνια, καὶ 1520 π.Χ. μὲ σφάλμα 210 χρόνια ἀντίστοιχα.

Ἐνας ἀρχαιότερος κλίβανος τῆς Φαιστοῦ βρέθηκε νὰ εἶναι 1830 π.Χ. μὲ σφάλμα 150 χρόνια, ἕνας Ρωμαϊκὸς κλίβανος 10 μ.Χ., μὲ σφάλμα 90 χρόνια καὶ ἕνας ἀκόμα στὸν Στύλο Χανίων στὰ 1880 π.Χ. μὲ σφάλμα 150 χρόνια. Σὲ γενικὲς γραμμές, ἂν καὶ ἡ μέθοδος δὲν δίνει τὴν ἀκρίβεια πού ἀναζητοῦν οἱ ἀρχαιολόγοι, γι' αὐτὴ τὴν κάπως καλὰ ἐξερευνημένη Μινωικὴ περίοδο, ὥστόσο βοθηθεῖ στὸ νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τις χρονολογικὲς τους ἐκτιμήσεις, ἢ νὰ τις διορθώσῃ. Βέβαια, τὸ σφάλμα ἐλαττώνεται μὲ τὴ λήψη πολλῶν ἡλικιῶν γιὰ τὸ ἴδιο ὕλικό.

ΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Παρακάτω, ἡ μέθοδος τῆς θερμοφωταύγειας ἔχει ἐφαρμοστεῖ σὲ Νεολιθικὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τοὺς νεολιθικοὺς οἰκισμοὺς τοῦ Σέσκλου (πού καλύπτει ὅλη τὴ νεολιθικὴ ἐποχὴ) καὶ Διμηνίου στὸ Βόλο καὶ τῶν Σιταγρῶν (Καβάλα). Ἐδῶ, λόγῳ ἑλλιπῶν πληροφοριῶν, πού ἀφοροῦν τὸ στυλ τῶν ἀγγείων κ.τ.λ., ἡ παραπάνω ἀναφερόμενη σχετικὴ ἀρχαιολογικὴ χρονολόγησις δὲν μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστεῖ. Οἱ προϋπάρχουσες λίγες ἡλικίες μὲ τὴ μέθοδο τοῦ ραδιάνθρακα εἶχαν δώσει ἡλικίες περὶ τὰ 5000 ἔτη π.Χ. γιὰ τὸ Σέσκλο καὶ περίπου 3600 ἔτη π.Χ. γιὰ τὸ Διμήνι.

Σ' αὐτὴν ὁμως τὴν ἐποχὴ, ἡ διόρθωσις πού ὑφίσταται ὁ ραδιάνθρακας εἶναι πολὺ σημαντικὴ (περὶ τὰ 900 χρόνια), Ἐξαιτίας αὐτῶν τῶν ἀμφιβολιῶν, ἡ μέθοδος τῆς θερμοφωταύγειας, πού ἐφαρμόσθη κατ' εὐθεῖαν πάνω σ' αὐτὰ τὰ ἀγγεῖα, καμένους πηλοὺς καὶ κλιβάνους αὐτῶν τῶν νεολιθικῶν οἰκισμῶν, ἔδωσε τὰ ἐξῆς ἀποτελέσματα :

Τὸ Διμήνι (Νεώτερη Νεολιθικὴ περίοδος) εἶχε κατοικηθεῖ στὴν περίοδο 4800 - 3000 π.Χ. Τὸ ἀρχαιότερο τμῆμα αὐτῆς τῆς περιόδου, δηλ. 4800 - 4150 π.Χ. συμπίπτει μὲ τὸ νεώτερο τμῆμα τῆς Μέσης Νεολιθικῆς τοῦ Σέσκλου. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ τὸ Διμήνι ὑπῆρχε ὁ οἰκισμὸς τοῦ Σέσκλου. Τὸ νεώτερο τμῆμα αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι τὸ καλούμενο τελικὸ στάδιο τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς, δηλ. 4180 - 3000 ἔτη π.Χ.

Ἡ Μέση Νεολιθικὴ περίοδος τοῦ Σέσκλου κράτησε ἀπὸ 5750 - 4150 π.Χ. Γιὰ τὴ Νεώτερη καὶ Μέση Νεολιθικὴ περίοδο βρέθηκε ὅτι ὑπῆρχε πολιτιστικὴ ἐπίδρασις μεταξύ τῶν δύο οἰκισμῶν τοῦ Σέσκλου καὶ Διμηνίου κατὰ τὴ διάρκεια 4800 - 4150 π.Χ.

Ἡ τελευταία « ἀνακάλυψις » ὑποστηρίζεται παραπέρα ἀπὸ τις παρακάτω μελέτες:

(1) Ἀνάλυσις μὲ νετρονιακὴ ἐνεργοποίηση (Neutron Activation Analysis) ὀστράκων καὶ πηλῶν ἀπὸ τὸ Σέσκλο καὶ Διμήνι ἀποκάλυψε ὅτι ἀγγεῖα πού βρέθηκαν στὸ Διμήνι εἶχαν φτιαχεῖ στὸ Σέσκλο καὶ ἀντίστροφα.

(2) Ἀπὸ τεχνολογικῆς ἀπόψεως στὴ σύνθεσις τῶν ἀγγείων καὶ τὴν κατασκευή τους (μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς λεπτῆς τομῆς — thin Section Analysis), ἡ Νεώτερη καὶ Μέση περίοδοι ἐμφανίζονται νὰ εἶναι κάπως ὅμοιες καὶ ἐντελῶς διαφορετικὲς ἀπὸ τὴν Ἀρχαία Νεολιθικὴ περίοδο. Γιὰ τὴν

Ἡ ἄρχαιότερη Νεολιθική περίοδος, τὸ σύνολο τῶν ὑλικῶν ποὺ χρονολογήθηκε, ἔδωσε μέση τιμὴ ἡλικιῶν τὸ 6000 π.Χ., μὲ σφάλμα 220 χρόνια, ἐνῶ οἱ ἡλικίες κυμάνθηκαν μεταξύ 6600 - 5800 π.Χ. Τὸ Νεώτερο μέρος αὐτῆς τῆς περιόδου συμπίπτει μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς Μέσης Νεολιθικῆς περιόδου καὶ τὸ Ἄρχαιότερο μέρος βρίσκεται σὲ λογικὴ χρονολογικὴ σχέση μὲ τὴν προκεραμεικὴ περίοδο, ποὺ χρονολογήθηκε ἀπὸ ἓνα καμένο χῶμα (στρώμα καταστροφῆς Σέσκλου) καὶ βρέθηκε νὰ εἶναι 6850 π.Χ., μὲ σφάλμα 600 χρόνια. Ἐπίσης, γιὰ τὸν οἰκισμὸ τῶν Σιταγρῶν βρέθηκαν ἡλικίες 1960 π.Χ. μὲ σφάλμα 180 χρόνια, 3290 π.Χ. μὲ σφάλμα 290 χρόνια καὶ 4910 π.Χ. μὲ σφάλμα 330 χρόνια, μὲ στρωματογραφικὴ ἀναλογία. Ὅλες οἱ παραπάνω ἡλικίες ἐπέτρεψαν τὴν διαίρεση τῆς Ἑλληνικῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς ἢ « Νεολιθικῆς τοῦ Αἰγαίου » στὶς ἀναφερόμενες παραπάνω ὑποπεριόδους.

Ἐπίσης, οἱ ἡλικίες αὐτές, συγκρινόμενες μὲ τοῦ ραδιάνθρακα ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἀνάγκη γιὰ ἐπισταμένη μελέτη καὶ εὕρεση μιᾶς τελικῆς διορθωτικῆς καμπύλης τοῦ ἀνθρακα-14, ποὺ νὰ δίνει σωστὲς ἡλικίες, οἱ ὁποῖες μαζί μὲ τὴ θερμοφωταύγεια θὰ ἐπιβεβαιώνουν καὶ καθορίζουν ἀκριβέστερα τὸ ἀπώτερο παρελθόν. Ἡ ἀξία τῆς μεθόδου τῆς θερμοφωταύγειας βασίζεται στὸ γεγονός ὅτι ἐφαρμόζεται σὲ ὑλικά ποὺ σχετίζονται ἄμεσα μὲ ἀνθρώπινες δραστηριότητες. Ἄν καὶ τὸ λάθος τῆς μεθόδου κυμαίνεται μεταξύ $\pm 5 - 8\%$ ἐλπίζεται νὰ ἐλαττωθεῖ μὲ τὶς νέες ἀνακαλύψεις ποὺ ἔχουμε πραγματοποιήσει.

ΡΑΔΙΕΝΕΡΓΟΣ ΜΕΘΟΔΟΣ ΟΥΡΑΝΙΟΥ/ΘΟΡΙΟΥ ΣΤΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΣΠΗΛΑΙΟΘΕΜΑΤΩΝ

Ἡ μέθοδος τῆς ραδιενεργοῦ διάσπασης τοῦ Οὐρανίου-234 σὲ Θόριο-230 ἔχει ἐφαρ-

μοστεῖ πάνω σὲ σπηλαιοθέματα τοῦ σπηλαίου Πετραλώνων Χαλκιδικῆς, γιὰ νὰ ἐπιλύσει τὸ ἐπίμαχο θέμα εὕρεσης τῆς ἡλικίας ἐνὸς κρανίου ποὺ βρέθηκε ἐκεῖ καὶ τοῦ ἐρωτήματος, ἐὰν τὸ κρανίον ἀνήκει στὸν ἀνθρώπινον τύπο τοῦ Χόμο Νεάντερταλ (Homo Neanderthal) δηλ. 150.000 - 35.000 ἔτη π.Χ. ἢ τοῦ ὄρθιου ἀνθρώπου (homo erectus) δηλ. 1.000.000 - 300.000 ἔτη π.Χ. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι, ἀπὸ τὸν ὄρθιο ἀνθρώπο στὸ Νεάντερταλ, ὑπάρχει μία μεταβατικὴ περίοδος τοῦ ἀνθρώπινου τύπου homo sapiens, ποὺ παρουσιάζει χαρακτηριστικὰ μεταξύ προοδευμένου καὶ πρωτόγονου ἀνθρώπου.

Δὲν γνωρίζουμε ἀκόμα πότε ἀκριβῶς ἔλαβε μέρος αὐτὴ ἡ μετάβαση. Χρονολογήθηκαν σταλαγματικά ὑλικά, ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ θέση ποὺ ὑποτίθεται ὅτι βρέθηκε ὁ « Πετραλώνιος ἀρχάνθρωπος » καὶ ἀπὸ ἄλλα μέρη τῆς σπηλιάς. Ἡ μέθοδος τοῦ Οὐρανίου/Θορίου βασίζεται στὴν ἀρχὴ ὅτι ἀρχικὰ ὁ σταλαγματῆς δημιουργεῖται μὲ παρουσία ραδιοϊσοτόπων τοῦ οὐρανίου ἀλλὰ ὄχι τοῦ θορίου. Σὰ συμπέρασμα, ἡ ἡλικία αὐτοῦ τοῦ παλαιολιθικοῦ ἀπολιθωμένου κρανίου, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη τὴ θέση εὐρέσεώς του, καθὼς καὶ τῶν εὐρισκομένων ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς ἐργαλείων εἶναι θετικότερα μεγαλύτερη ἀπὸ 270.000 χρόνια, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι αὐτὲς οἱ δραστηριότητες τοποθετοῦν τὸν ἀνθρώπο ἐκείνης τῆς ἐποχῆς στὸν τύπο τοῦ ὄρθιου ἀνθρώπου (ἢ Προ-σοφοῦ ἀνθρώπου). Ἐπειδὴ ὅμως δὲν γνωρίζουμε τὴν ἀκριβῆ θέση ποὺ βρέθηκε ἀρχικὰ (ἂν βρέθηκε!) ὁ σκελετὸς ποὺ « μυστηριωδῶς χάθηκε », καὶ τοῦ κρανίου, μόνο προτεινόμενες χρονικὲς περίοδοι, σχετιζόμενες μὲ ἄλλα ἀνθρώπινα εὐρήματα μποροῦν νὰ δοθοῦν. Ἐτσι, ἀνθρώπινες δραστηριότητες ἢ παρουσία διαφόρων ζώων θὰ ἦταν δυνατό

νά υπήρχαν μεταξύ 350.000 - 300.000, καθώς και 700.000 χρόνια από σήμερα. Αυτές οι ηλικίες προσφέρουν δυναμικές λύσεις στο καυτό έρωτημα «θέση ταφής» του σκελετού και του κρανίου, μιὰ από τις όποιες ίσως νά δώσει μιὰ θετική ηλικία από κάποιο μελλοντικό εύρημα στη σηλιά, πού θά σχετίζεται με τὸ κρανίο του

ἀρχανθρώπου. Τὰ παραπάνω τοποθετοῦν τὸ κρανίο τῶν Πετραλώνων στὸν Homo Erectus πρὸς Homo Sapiens, μετάβαση, ἀν ὄχι σ' ἓνα ἀρχαιότερο Homo Sapiens, ἢ όποία ἐξαρτᾶται πάντως ἀπὸ τὸ πῶς σχετίζουμε τις λαμβανόμενες ηλικίες με τὴ θέση τοῦ εὐρήματος.

Δρ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΥΡΙΤΖΗΣ

Ἐργαστήριο Β' Φυσικῆς, Παν/μίου Πατρῶν

ARCHAEOLOGY A NEW EMERGED SCIENCE

(Application of Physical methods of dating to Hellenic Archaeological Finds).

This article gives a resumé of the applied dating methods in archaeology and describes them with regards to materials and time-scale of application.

The methods outlined are Dendrochronology or Tree-ring, radiocarbon (C-14), K-Ar, Fission Track, Obsidian hydration, Analysis of bones for Uranium, Fluorite and Nitrogen, Amino-acid dating, paleomagnetism and Archaeomagnetism, Electron Spin resonance (ESR), Thermoluminescence, and Uranium disequilibrium Series.

Their contribution towards the chronological deciphering of the past cultures is emphasized. It is also given by the author the first dating results on certain Hellenic archaeological materials using the methods of Thermoluminescence and U^{234}/Th^{230} .

The materials of application were Mi-

noan Kilns from 2000 - 1000 yrs B.C. with overall estimated errors of ± 3 to $\pm 5\%$.

Also, ceramics, well fired clays and kiln materials from the Neolithic settlements of Sesklo and Dimini (Thessaly) were dated with the aim to better determine the timespan of the Neolithic period in Greece and comparisons were made with some C-14 dates.

Intercommunication between these two Settlements was found to be highly probable in the Middle to Late Neolithic and this was further supported by Neutron Activation and Thin Section Analyses. The errors lied between ± 5 to $\pm 8\%$.

Finally the method of U^{234}/Th^{230} was applied to stalagmites and travertines from the Petralona cave (Chalkidiki Peninsula, North of Greece).

The aim was to investigate the controversial age of an early hominid Skull found there.

Because the exact position of this Skull and its associated (but unexisted) skeleton is problematic, the dates were given with caution.

However from the unearthed findings this " archanthropus petraloniensis "

could have been existing at least 270.000 yrs B.P. and human activities as well as fauna remains were present at 300 - 350.000 yrs and at around 700.000 yrs ago. From the data above the Skull is suggested to belong to the transition of the human species from Homo Erectus to Homo Sapiens if not to an ancient Homo sapiens.

Dr. YIANNIS LIRITZIS

Physics Laboratory II, University of Patras, Greece

NOTE SUR LA TROUVAILLE D'ELEUSIS, 1883

(IGCH 5)

Lors d'une séance de travail en février 1982 au Musée Numismatique, il a été possible d'identifier dans la série des monnaies archaïques de l'Attique tous les exemplaires (sauf un héli-obole) d'une petite trouvaille ancienne faite lors des fouilles d'Eleusis de 1883, dirigées par la Société Archéologique.

Le rapprochement de la bibliogra-

phie de cette trouvaille et des archives du Musée Numismatique permet en effet d'arriver à une certitude. U. Koehler écrivait en 1884¹, d'après les informations à lui communiquées par le

1. Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts in Athen, 1884, p. 357 - 358.

fouilleur, Dr. Philios : “ In Eleusis wurden östlich von dem Telesterion in den untersten Schichten fast unmittelbar auf dem Felsboden, in Folge der starken Oxydierung in einem Klumpen vereinigt, die folgenden 7 Silbermünzen gefunden : 1 Exemplar des seltenen archaischen Triobolons von Athen mit dem Pallaskopf auf der Schau — und einem weiblichen Kopf auf der Rückseite¹ ; ein Didrachmon und ein Triobolon von Eretria mit dem sich kratzenden Stier und dem Polypen, das erstere subaerat ; ferner von Wappenmünzen 3 Obolen mit dem Rad, 1 Obolos mit dem Gorgoneion, 1 Hemiobelion mit dem Stierkopf von vorn. Aus dem Fundort ist zu schliessen, dass diese Münzen spätestens während des Baues des Koroiobos um die Mitte des fünften Jahrhunderts verloren worden sind. In der Nähe wurde auf dem Felsboden liegend ein Exemplar des Tetradrachmons mit dem Gorgoneion und dem Löwenkopf gefunden.”

Le tétradrachme athénien du VIe siècle exposé au Musée Numismatique (types : gorgoneion/tête de lionne, Svoronos, *Trésor*, pl. I, no 74) vient de la collection de la Société Archéologique, réunie à celle du Musée en 1891 - 1892. Une ancienne note manuscrite relative, à cette monnaie exceptionnelle (AE 704) indique qu’il s’agit d’un dépôt par Philios, provenant de la fouille d’Eleusis, avec une date : 5 septembre 83. Les numéros voisins dans le catalogue manuscrit des monnaies de la Société Archéologique (AE 701 à 703, AE 705) sont les trois oboles à la roue et l’obole au gorgoneion mentionnées par Koehler. Pour

AE 706, autre pièce rare, un triobole aux types ; Tête casquée d’Athéna/tête juvénile à dr., le catalogue de la Société précise encore : “ trouvé à Eleusis”. Le seul didrachme d’Erétrie aux types Vache/poulpe conservé par le Musée est une pièce fourrée provenant également de la collection de la Société Archéologique (AE 639), et AE 640 est une division d’Erétrie en argent (Vache/poulpe) qui pèse 1.32 gr.

On peut donc penser que toute la trouvaille du Dr Philios au début de septembre 1883 a été remise à la Société Archéologique, bien qu’elle ne soit pas mentionnée dans le rapport rédigé par Philios sur la fouille de 1883². L’intérêt des pièces n’apparut sans doute que plus tard, lorsqu’elles eurent été nettoyées et identifiées.

Ainsi la trouvaille d’Eleusis, mentionnée à plusieurs reprises³ seulement d’après le témoignage de U. Koehler, a retrouvé sa matérialité. Elle est conservée au Musée Numismatique d’Athènes ; on connaît le lieu précis et jusqu’au jour de sa découverte, nous en apprécierons d’autant mieux un des plus indiscutablement authentiques tétradrachmes de l’Athènes archaïque, accompagné des pièces plus modestes en circulation à la fin du VIe siècle avant notre ère.

2. Δ. Φίλιος, Ἐκθεσις περὶ τῶν ἐν Ἐλευσίνι ἀνασκαφῶν, Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας τοῦ ἔτους 1883, p. 51 - 67 et pl. E’. U. Koehler indique que les monnaies ont été trouvées au lieu “μ” du plan.

3. Par Seltman en 1924, par Noe en 1937 : *Bibliography of Greek Coin Hoards*, 379, par l’*Inventory of Greek Coin Hoards* en 1973 (trésor no 5).

1 2 3 4

5

6

7

7

8

LISTE DES ILLUSTRATIONS

1. Obole d'Athènes, roue/carré creux (AE 701) 0,67 gr.
2. Obole d'Athènes, roue/c.c. (AE 702) 0,63 gr.
3. Obole d'Athènes, roue/c.c. (AE 703) 0,66 gr.
4. Obole d'Athènes, gorgoneion/c.c. (AE 705) 0,66 gr.
5. Tétradrachme d'Athènes, gorgoneion /tête de lionne dans c.c. (AE 704) 16,50 gr., ←
6. Triobole d'Athènes, tête casquée d'Athéna/tête juvénile dans c.c. (AE 706) 2,05 gr., →
7. Didrachme fourré d'Erétrie, vache/poulpe dans c.c. (AE 639) 6,81 gr., ↗
8. Triobole d'Erétrie, vache/poulpe dans c.c. (AE 640) 1,32 gr., →
9. Emplacement du trésor (d'après le plan publié dans Praktika AE 1883, pl. E').

MANDO OECONOMIDES-HÉLÈNE NICOLET

Η ΣΤΗΛΗ ΤΗΣ ΜΥΡΤΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ «ΚΗΦΙΣΙΑΣ»

Ἡ στήλη, πού τράβηξε τὴν προσοχὴ τοῦ ὑπογραφομένου καὶ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου (ἀριθ. Μα806), μολονότι εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὸ 1850¹, ὅταν ὁ ναύαρχος M. de Cherval τὴ χάρισε στὸ Μουσεῖο, ὥστόσο πολλὰ τῆς σημεία μένουν ἀκόμα σκοτεινά. Οἱ ἀπαντήσεις τῶν ἀρχαιολόγων τοῦ περασμένου αἰώνα, ἀλλὰ καὶ τῶν συγχρόνων, σὲ μιὰ σειρά ἐρωτήματα δὲν εἶναι, νομίζουμε, οὔτε ὀλοκληρωμένες οὔτε καλὰ θεμελιωμένες, σὲ σχέση μὲ τὸ γνωστὸ μέχρι τώρα ὕλικό. Ἡ προσεκτικὴ ἐξέταση τῆς στήλης θὰ μᾶς ὀδηγήσει, ἐλπίζουμε, σὲ μιὰ πιὸ σωστὴ ἀνάλυση, μιὰ πιὸ ἀκριβῆ χρονολόγηση καὶ τέλος σὲ μιὰ πληρέστερη κατανόησή τῆς.

Τὸ πειραϊκὸ² αὐτὸ ἐπιτάφιο μνημεῖο ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, πού σώζεται στὸ πιὸ μεγάλο του μέρος (τὸ κάτω μόνο τμήμα ἔχει χαθεῖ μαζί μὲ τὴν ἀριστερὴ γωνία μετὰ ἀπὸ ἓνα σπᾶσιμο), ἔχει συνολικὸ ὕψος 0.96 μ., πλάτος 0.73 μ. στὴ βάση του καὶ 0.72 μ. στὴν κορυφὴ του.

Κάτω ἀπὸ μιὰ ἀετωματικὴ ἐπίστεψη μὲ τρία ἀκροκέραμα στρογγυλεμένα ἐλαφρά, χωρὶς κιονόκρανα, κολόνες ἢ παραστάδες κι ἐπιστύλιο, σὲ σχετικὰ χαμηλὸ ἀνά-

γλυφο (0,04 μ.), ξετυλίγεται ἡ παράσταση τῆς στήλης.

Μιὰ γυναίκα, καθιστὴ πάνω σ' ἓνα δίφρο³, ντυμένη μὲ χιτῶνα, πού ἀφήνει γυμνοὺς τοὺς πῆχεις ἀπὸ τὴ βάση τοῦ ἀγκῶνα, κρατᾷ μὲ τὸ δεξί τῆς χέρι τὴν καλύπτρα, πού σχηματίζει τὸ ἱμάτιό τῆς, καθῶς πέφτει μὲ μιὰ σχετικὴ χάρη στὸν ἀριστερὸ τῆς ὄμο καὶ τὸν ἀχχένα. Μένει ἔτσι ὄλο τὸ κεφάλι τῆς ἀκάλυπτο καὶ στὸ πρόσωπο, κάτω ἀπὸ τὰ σημάδια πού ἄφησε φανερὰ πάνω στὴν πέτρα ὁ χρόνος (ἡ μύτη στὴν ἄκρη τῆς σπασμένη, τὰ χεῖλη ἐλαφρὰ τριμμένα), διακρίνει κανεὶς τὴν αὐστηρότητα τῶν χαρακτηριστικῶν, τονισμένη ἐπιπλέον ἀπὸ τὴ σταθερὴ στάση τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ κορμιοῦ τῆς.

Ἀπέναντι, καὶ σὲ δεῦτερο πλάνο, μιὰ κόρη ὀρθία, ντυμένη μὲ χιτῶνα κουμπωτὸ στὰ μανίκια, πού σταματοῦν, ὅπως καὶ στὴν καθιστὴ γυναίκα, στὸν ἀγκῶνα⁴, στέκεται μὲ τὸ ἱμάτιο νὰ πέφτει, πάνω στὸν ἀριστερὸ ὄμο, νὰ γυρνᾷ στὸ δεξιὸ γοφὸ καὶ νὰ καταλήγει στὸ ἀριστερὸ τῆς μπράτσο. Εἶναι τὸ ἴδιο σταθερὴ καὶ σοβαρῆ⁵ μὲ τὴν πρώτη, φανερὰ ὅμως νεώ-

3. G. M. A. Richter, *The Greek Furniture*, London, 1966, σ. 38 - 43, εἰκ. 204, 207, 208. Χωρίζει τοὺς δίφρους σὲ περιόδους, πού ἀντιστοιχοῦν σὲ χρονολογικὲς ἐποχὲς τῆς ἑλληνικῆς τέχνης. Ὁ δίφρος μας συγκρίνεται μὲ αὐτοὺς τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰώνα - ἀρχὲς 4ου π.Χ.

4. L. Heuzey, *Histoire du costume dans l'antiquité*, Paris 1922, εἰκ. 99.

5. Ὁ Χρ. Καροῦζος ἀναφέρει γιὰ τὴ σοβαρότητα ἐνὸς ἄλλου ἀνάγλυφου ἀπὸ τὴ Μῆλο, JHS (1951) σ. 104, πῶς αὐτὴ ἔχει χρονολογικὴ σημασία, ὅπως νομίζουμε καὶ γιὰ τὴν στήλη μας.

1. J. Charbonneaux, *La sculpture grecque et romaine au musée du Louvre*, Paris, 1963, no 806, σ. 111.

2. Ὁ.π. σ. 111. W. Froehner, *Les inscriptions grecques au musée du Louvre*, Paris 1856, σ. 289 - 290, ὅπου ὑποστηρίζει πῶς τὸ μάρμαρο προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, χωρὶς καὶ νὰ δίνει κάποια στοιχεῖα.

τερη και πιό μικρή. Αυτή ή σταθερότητα, με κάποια όμως ελαφράδα, χαρακτηρίζει όλο τὸ ανάγλυφο, πὸ στὸ σύνολό του ἀναπνέει τὸν ἱερατικὸ ἀγέρα, πὸ συναντᾶμε συχνά στὶς ἡρωοποιημένες πρωτοκλασικὲς στήλες.

Ἔστερ' ἀπὸ μιὰ βιαστικὴ ματιὰ, ἡ παράσταση δὲν ἔχει, θάλεγε κανεὶς, τίποτε τὸ ἰδιαίτερο. Τέτοιες σκηνές, πὸ παριστάνουν καθιστὴ γυναίκα νὰ «δεξιώνεται» φιλικὸ τῆς πρόσωπο, εἶναι πολὺ κοινές στὶς ταφικὲς στήλες. Λεῖπει βέβαια ἡ χειραγία πὸ συναντοῦμε πολὺ πιό συχνά στὶς ἐπιτύμβιες παραστάσεις⁶. Πραγματικά, ἡ καθιστὴ γυναίκα δὲν δίνει τὸ χέρι τῆς στὴν ὄρθια κόρη. Τὸ ἄριστερὸ ἀπλώνεται βαρὺ πάνω στὸν ἀντίστοιχο μηρὸ τῆς καὶ λίγο διαγώνια πρὸς τὰ μέσα, κρύβοντας ἔτσι τὸ πάνω μέρος τοῦ ἄλλου τῆς μηροῦ. Ἡ ὄρθια πάλι ἀφήνει τὸ δεξιὸ τῆς μπράτσο παράλληλα πρὸς τὸν γοφὸ τῆς, ἐνῶ τὸ χέρι τῆς σχεδὸν ἀπὸ τὸν καρπὸ κρύβεται ἀπὸ τὸ δεξιὸ μηρὸ τῆς καθιστῆς γυναίκας. Ὅλη ἡ ὀργάνωση τῶν χειρῶν καὶ τῶν πτυχῶν τονίζει μιὰν ἀναζητήση, μ' ἐπιτυχία θάλεγε κανεὶς, μιᾶς καλοδουλεμένης προοπτικῆς. Τὸ ἄριστερὸ κάτω μέρος τῆς στήλης, πὸ ἔχει χαθεῖ, θὰ τόνιζε κάπως περισσότερο αὐτὴ τὴ διαδοχὴ ἐπιπέδων, γραμμῶν καὶ σχημάτων. Ἄκόμη καὶ κάτω ἀπὸ τὸ κάθισμα, μ' ὄλο πὸ ἡ προοπτικὴ τῶν ποδιῶν του δὲν ὑπάρχει, ἀποδομένον ἐντελῶς στατικά, οἱ πτυχές τοῦ ἱματίου, πέφτοντας διαγώνια πίσω ἀπὸ τὸ ἄριστερὸ πόδι τοῦ δίφρου, δημιουργοῦν κι ἐδῶ μιὰν ἐντύπωση βάθους. Τὸ πόδι, βέβαια, τῆς γυναίκας θὰ τόνιζε ἀκόμα πιό πολὺ καὶ

6. Γιὰ τὴν σημασία αὐτῆς τῆς χειρονομίας, A. de Ridder, *De l'idée de la mort en Grèce à l'époque classique*, Paris 1897, σ. 178. Ἄκόμη, τοῦ ἴδιου, RA 1897, σ. 373 - 384.

πιό καλὰ αὐτὴ τὴν προσπάθεια τοῦ τεχνίτη, διπλωμένο, ὅπως μοιάζει νὰ ἦταν, πρὸς τὰ μέσα⁷, σὲ δεῦτερο πλάνο.

Σκηνὴ λοιπὸν ἀρκετὰ δουλεμένη, πὸ τὸ χρῶμα (δὲν σώζεται πιὰ κανένα τοῦ ἴχνος) θὰ λάμπρυνε ἀκόμα τὴ μεγαλοπρέπεια καὶ τὴν ἱερατικότητα τῆς⁸. Ὁ πλουμιστὸς χιτῶνας τῆς ὄρθιας κόρης, τὰ λυτὰ τῆς, ἀρχαϊκά, μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ, μαλλιὰ καὶ τὸ βαθιὰ χαραγμένο προφίλ, αὐτὴ τὴν φροντίδα τονίζουν. Ἄκόμη, τὰ δύο πλάνα τῶν ἀνάγλυφων μορφῶν σβήνουν πιό ὁμαλὰ με τὴν παρέμβαση ἐνὸς ἐνδιάμεσου πλάνου, πὸ σὲ καθαρὴ διαγώνια κίνηση σχηματίζουν οἱ δίπλες τοῦ ἱματίου τῆς ὄρθιας κόρης, καθὼς ἀνεβαίνουν ἀπὸ τὸ δεξιὸ τῆς πλευρὸ πρὸς τὸ ὑψωμένο λυγισμένο τῆς μπράτσο, πὸ τὶς ἄφηνε νὰ πέσουν πίσω τοῦ κυματιστῆς καὶ πὸ τὶς μαντεύει εὐκολα κανεὶς κρυμμένες πίσω ἀπὸ τὴν καλύπτρα τῆς καθιστῆς γυναίκας. Τέλος, τὸ ἄριστερὸ χέρι τῆς ὄρθιας κόρης, ἀνοιχτὸ ἐντελῶς ὀριζόντια καὶ με τὰ δάχτυλα μισοδιπλωμένα σχεδὸν κάθετα γιομίζει τὸ κενὸ ἀνάμεσα στὶς δύο μορφές. Τὸ ζωγραφισμένο ἀντικείμενο πὸ βαστοῦσε θάδινε ἀκόμη ἓνα πιό ἀπαλὸ σβήσιμο στὴν ὅλη ἀνάγλυφη παράσταση. Παρ' ὅλη ὁμως τὴν προσπάθεια τοῦ ἄγνωστου τεχνίτη μας, τὸ ἔργο δὲν καταφέρνει,

7. Ὅπως ἓνα ἄλλο πειραιώτικο ἐπιτύμβιο μάρμαρο στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου, ἀριθ. Ma 2725. J. Charbonneaux, ὁ.π. σ. 115.

8. Γιὰ τὸ ρόλο πὸ ἔπαιξε τὸ χρῶμα στὴν ὀλη ἐμφάνιση τοῦ ἀναγλύφου, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πολὺ γνωστὰ παραδείγματα τοῦ Λυσία (Ἐθν. Μουσεῖο Ἀθῆνας, ἀρ. 30) καὶ τοῦ Ἀριστίωνος στὸ ἴδιο Μουσεῖο, ἀρ. 29), ἡ πρόσφατη ἀνακάλυψη στὶς ἀποθήκες τοῦ Λούβρου τῆς στήλης τῆς Εὐκολίνης, ὅπου τὸ χρῶμα ἔχει ἀρκετὰ καλὰ διατηρηθεῖ, βοηθεῖ ἀκόμη πιό καλὰ, γιὰ νὰ σχηματίσουμε μιὰ πιό καθαρὴ ἰδέα.

μ' ὄλη τὴν ἐπιτυχία τῆς ἐπίπεδης προοπτικῆς, νὰ δώσει τὴν αἴσθηση τοῦ τρισδιάστατου. Φαίνεται ἔντονα ὁ τρόπος τῆς τεχνικῆς, ὅπως κιόλας ἔχει παρατηρήσει ὁ Χρ. Καρούζος⁹. Ὁ γλύπτης ξεκινώντας ἀπὸ ἓνα πρῶτο ἐπίπεδο κι ὅσο βάθαινε σ' ἓνα δεῦτερο καὶ τρίτο, περιορίζε τὴν παράσταση στὶς δύο τῆς μόνο διαστάσεις. Αὐτὴ ἡ ἀδυναμία τονίζεται ἀκόμη πιὸ πολὺ μὲ τὴν παρουσία λεπτομερειῶν, ὅπου ὁ τεχνίτης χρησιμοποίησε μεθόδους μιᾶς παλαιότερης τεχνοτροπίας. Τὰ μαλλιά, γιὰ παράδειγμα, τῆς νεκρῆς καθιστῆς γυναίκας ὀργανώθηκαν σ' ἓνα ὁμοκεντρο σχῆμα, δουλεμένα μ' ἓνα καμπύλο στὴν ἄκρη του, πλατὺ κοπίδι¹⁰. Ἀκόμα, ἡ φανερὴ ἀνεξαρτησία, παρ' ὄλη τὴν κλασικὴ ἀναζήτηση τῶν μερῶν σὲ σχέση μὲ τὸ ὄλο¹¹, μᾶς ἐνισχύει τὴν ἄποψη γιὰ ἓνα ἐργαστήρι μὲ ἀρχαϊκὲς παραδόσεις, προσαρμοσμένο στὸ κλασικὸ κλίμα μετὰ τὸν Παρθενῶνα.

Πολλὰ ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὸ ἀντικείμενο ποὺ κρατοῦσε στὸ ἀριστερὸ τῆς λυγισμένου χέρι ἢ ὄρθια κόρη. Κανένα ἴχνος τοῦ περιγράμματός του ἢ τοῦ χρώματός του δὲν ἔχει διασωθεῖ, γιὰ νὰ μᾶς βοηθήσει στὴν ἔρευνα. Θὰ ἦταν ὅμως, κι αὐτὸ τὸ λέμε μὲ σιγουριά, σχετικὰ βαρὺ καὶ μὲ ἐπίπεδη μικρὴ βάση, γιὰ νὰ εἶναι ἡ παλάμη τόσο ὀριζόντια κι ἐπίπεδη. Ἐνα δῶρο στὴ νεκρῇ, κάποιον ἀγαπημένο τῆς

ἀντικείμενο. Δὲν πιστεύουμε νὰ ἦταν καρπὸς (ρόδι)¹², οὔτε κουτὶ γιὰ στολίδια¹³ κι οὔτε, ἀκόμη λιγότερο, λυχνάρι¹⁴. Ἡ ὄλη κίνηση τῶν μυῶν τοῦ χεριοῦ, ποὺ μαρτυροῦν μιὰ σχετικὴ προσπάθεια, μᾶς ὀδηγεῖ νὰ σκεφτοῦμε μιὰ πλημοχόη ἢ καὶ λήκυθο, ἔτσι ὅπως τὶς συναντοῦμε συχνὰ στὶς ταφικὲς καλλιγράμμες παραστάσεις τῶν εὐθραυστῶν ἀττικῶν ληκῦθων¹⁵. Ὅρισμένες διαπιστώσεις ἐνισχύουν αὐτὴ τὴν ὑπόθεση.

Τὸ μέγεθος τῶν κλασικῶν πυξίδων γιὰ κοσμήματα, ποὺ δὲν ἦταν μικρότερο ἀπὸ 0,09 μ.¹⁶, δὲν μποροῦσε νὰ χωρέσει στὴν ἐπιφάνεια τῆς παλάμης ἀπὸ τὸν ἀντίχειρα ὡς τὰ λυγισμένα δάχτυλα τῆς κόρης. Ὁ καρπὸς ἐπίσης πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ σὲ μιὰ παλάμη τόσο ἐπίπεδη, ποὺ δὲν προσαρμόζεται καθόλου στὸ γνωστὸ κύρτωμά του. Πάντως, ὁ ἀντίχειρας, ἔχοντας ὀλότελα ἐξαφανιστεῖ πίσω ἀπὸ τὸ ἄγνωστο ἀντικείμενο, ἀνασηκωμένος ὅπως θὰ ἦταν, μὲ τὸ κάθετο σβήσιμό του, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ φανταστοῦμε ἓνα ἀντικείμενο, ὅπως τὸ ὑποθέσαμε παραπάνω, καὶ ποὺ θὰ εἶχε ἓνα στενόμακρο σχῆμα μὲ σχετικὰ κάθετες πλευρές. Δὲν ἀποκλείουμε βέβαια τὴν περίπτωση ἀγαματίου, ὅπως στὴ στήλη τῆς

12. Charbonneau, ὁ.π. σ. 111.

13. A. Conze, Die attischen Grabreliefs, Berlin 1893 - 1922, σ. 21, πίν. 29. K. Fr. Johansen, The attic grave reliefs, Copenhagen 1952, σ. 25, σμ. 1.

14. W. Froehner, ὁ.π., σ. 290.

15. Λήκυθος στὸ Μουσεῖο τῆς Μαδρίτης, ἀριθ. 11189. A. Fairbanks, Athenian Lekythoi, London 1914, σ. 218, πίν. VIII, 2. Ἀκόμα, στὸ Μουσεῖο τῆς Βοστώνης, ἀριθ. 8440. Fairbanks, ὁ.π. σ. 264 - 265, πίν. XII. Τέλος, οἱ λήκυθοι τῶν Μουσείων: Βερολίνου (ἀρ. 3170), Λούβρου (ἀρ. MNB 617), Μονάχου (ἀρ. 2170). Fairbanks, πίν. XIX, XX - 1. XII - 12, XXII.

16. G. M. A. Richter, ὁ.π. σ. 76, εἰκ. 403 - 404.

9. Χρ. Καρούζου, Τηλαυγὲς μνημα. Χαρτιστήριον εἰς Α. Κ. Ὁρλάνδον, τ. Γ', σ. 253 - 280.

10. St. Casson, The technique of early Greek Sculpture, Oxford 1933, σ. 192, εἰκ. 42. Sheila Adam, The technique of Greek Sculpture, Oxford 1966, σ. 4, 26, 41, εἰκ. 1, 4. Roland Martin, Manuel d'architecture grecque, I, σ. 180 - 181, εἰκ. 72.

11. Χρ. Καρούζου, Ἡ ἀρχαία Τέχνη, Ἀθήνα 1972, σ. 26.

Εικ. 1. Ἡ στήλη τῆς Μυρτίας καὶ “Κηφισίας”.

Είκ. 2. Λεπτομέρεια τῆς ἐπιγραφῆς τῆς στήλης εἰ κ. 1.

Πολυξένης¹⁷ στὸ Μουσεῖο τοῦ Βερολίνου.

Ὅπως κιόλας τονίσαμε, ἓνας βιαστικός παρατηρητῆς θᾶπαιρνε τὴν παράσταση τῆς στήλης, κι αὐτὸ ἔγινε ἐδῶ κι ἓνα αἰῶνα, σὰν μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ κοινές, χωρὶς τίποτα, θεματολογικὰ τουλάχιστον, ιδιαίτερα ἀξιοπρόσεχτο. Ἐνα τέτοιο συμπέρασμα θὰ ἦταν καὶ ὡς ἓνα ὀρισμένο σημεῖο θεμιτὸ, γιατί γνωρίζουμε πὼς τέτοιες σκηνές, πὺξ ζευλιγόνται ὀλοζώντανες κάτω ἀπὸ ἓνα ἀέτωμα, ὅπως εἶναι ἡ στήλη τῆς Ἑγησῶς (Ἐθνικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, ἀριθ. 3624) ἢ τῆς Πολυξένης στὸ ἴδιο Μουσεῖο (ἀριθ. 723), στὸ βάθος θάλεγε

ναῖσκων, πὺξ εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ τὸν 5ο αἰῶνα π.Χ.¹⁸, ἦταν πολὺ ἀγαπητῆ στοὺς ἀττικὸς τεχνίτες, ἀλλὰ καὶ στοὺς πελάτες τους, συγγενεῖς καὶ φίλους τῶν νεκρῶν. Ὅμως, μιὰ προσεχτικὴ ἀνάλυση τῆς στήλης, μᾶς ὀδηγεῖ σιγὰ-σιγὰ, κι ὄχι χωρὶς σκέψη, σὲ ἄλλες παρατηρήσεις, πὺξ μποροῦν, νομίζουμε, νὰ γίνουν δειλὰ συμπεράσματα κι ὄχι, κατὰ τὴ γνώμη μας, χωρὶς κάποια σημασία θεματολογικὴ.

Ὅλες οἱ ταφικὲς στήλες στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰῶνα καὶ στὸν 4ο, πὺξουον ἀετώματα μὲ κολόνες, παραστάδες καὶ ἐπιστύλια, εἶναι ὀργανωμένες πέρα γιὰ πέρα ἀρχιτε-

17. J. Charbonneau, *La Grèce classique*, Paris 1969, σ. 197, no 220.

18. Σ. Κουμανούδη, Ἐπιγραφαὶ ἐπιτύμβιοι, Ἀθήνα 1871, σ. 16. Σ. Καρούζου, Συλλογὴ Γλυπτῶν, Ἀθήνα 1967, σ. 77.

κτονικά. Θεματολογικά έχουμε τὸν ναῖσκο καὶ τὴν παράσταση, δύο στοιχεῖα ποὺ ἀλληλοσυμπληρώνονται. Δηλαδή τὰ στοιχεῖα τοῦ ναῖσκου εἶναι, καὶ θὰ ἦταν ἀκόμη πιὸ φανερά στὴν ἐποχὴ τους, μέρη ἀπὸ μικρὰ κανονικὰ οἰκοδομήματα¹⁹. Ἔτσι, ἡ παράσταση ὅλη κλεινόταν οὐσιαστικά σ' ἓνα ἀρχιτεκτονικὸ περίβλημα, πράγμα ποὺ δὲν συμβαίνει ποτὲ στὶς ἀρχαϊκὲς στήλες, παρὰ τὴν παρουσία πλούσιων ἀνθεμίων καὶ ἀποτροπαϊκῶν θηρίων (σφίγγες, λιοντάρια) ὡς ἐπιστεγασμάτων. Πολλὲς φορές, αὐτὰ τὰ ταφικὰ κλασικὰ οἰκοδομήματα συμπυκνώνονται σ' ἓνα καὶ μόνο ἀνάγλυφο, παράδειγμα τὸ ἀνάγλυφο τῆς Πολυξένης στὸ Βερολίνο, μὲ ὅλα ὅμως τὰ στοιχεῖα τοῦ ναοῦ²⁰.

Στὴ στήλη μας, ἀντίθετα, στὸ ἀνάγλυφο δὲν ὑπάρχει παρὰ ἓνα ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο, τὸ ἀέτωμα, ποὺ ὅμως προβάλλει χωρὶς παραστάδες κι ἐπιστύλιο, ἀνάγλυφο τὸ ἴδιο, στὸ βάθος πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση. Εἶναι δηλαδή θεματικὸ μέρος τῆς ἴδιας τῆς παράστασης, χωρὶς, τελικὰ τουλάχιστον, τίποτα τὸ ἀρχιτεκτονικὸ. Δὲν εἶναι οὔτε κἀν ἀπλὸ ἐπιστέγασμα, ὅπως αὐτὰ ποὺ συναντᾶμε συχνά, ἀκόμα καὶ χωρὶς κολόνες. Ἡ στήλη δὲν καταλήγει σὲ τριγωνικὴ ἀπόληξη, ἀλλὰ εὐθύγραμμα, δηλαδή χωρὶς τὸ περίγραμμά της ν' ἀκολουθεῖ, ἔστω, τὸ σχῆμα τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ μέρους.

Οὔτε καὶ διακοσμητικὸ ρόλο μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς παίζει τὸ ἀέτωμα, ἔτσι ὅπως

ἀφήνει ἄδειο τὸ διάστημα ἀνάμεσα στὰ ἀκροκέραμα. Μόνο θεματικὸ στοιχεῖο εἶναι, μὲ κάποια ἐσώτερη σημασία γιὰ τοὺς συγγενεῖς ἢ φίλους τοῦ νεκροῦ, κάτι ἀνάμεσα στὸν κανονικὸ ναῖσκο καὶ στὴν παλιά σὰν πυραμίδα στὴν κορυφὴ της, ἀρχαϊκὴ στήλη.

Ἄν προσπαθήσουμε τώρα νὰ κατατάξουμε τὴ στήλη τοῦ Λούβρου σὲ μιὰ σειρά παράλληλων τέτοιων θεματολογικὰ στηλῶν, μποροῦμε νὰ προτείνουμε τρεῖς ἀπὸ ὅσες βέβαια ἔχουμε ἐξετάσει ἐμεῖς, χωρὶς νὰ σημαίνει, πὼς δὲν μποροῦν ἄλλες νὰ πλουτίσουν τὴ μικρὴ αὐτὴ πρώτη σειρά.

(α) Ἡ στήλη τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας ἀριθ. 713²¹.

(β) Ἡ στήλη τοῦ Πολύευκτου στὸ ἴδιο Μουσεῖο²².

(γ) Ἡ στήλη τοῦ Ξανθίππου, στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο (ἀριθ. 628)²³. Δὲν ἀποκλείουμε καὶ τὴ στήλη τοῦ Εὐφηρου στὸ Μουσεῖο τοῦ Κεραμεικοῦ²⁴. Ἰδιαίτερα αὐτὴ ἡ στήλη, ποὺ βρέθηκε σχετικὰ τελευταῖα (τὸ 1964), δίνει μιὰ ἰδέα γιὰ τὸν ρόλο ποὺ θὰ ἐπαιξε ἡ πολυχρωμία καὶ στὶς παραπάνω στήλες. Πάνω λοιπὸν ἀπὸ τὸ ἀέτωμα, στὸν ἀκάλυπτο ὅπως φαίνεται σήμερα χῶρο, δεξιὰ κι ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν ἠγεμόνα ἀκροκέραμο, ὁ κλασικὸς ζωγράφος εἶχε προσθέσει δυὸ ταινίες. Ἔτσι καὶ στὴ στήλη τοῦ Λούβρου μποροῦμε νὰ υποθέσουμε κάτι ἀνάλογο.

Οἱ τρεῖς πρῶτες στήλες περιέχουν θεματολογικὰ τὴν ἴδια περίπου παράσταση

19. Γιὰ τοὺς ἐπιτάφιους ναῖσκους στὸ Τηλαυγὲς μνῆμα ὁ Χρ. Καροῦζος (σ. 272) δίνει δύο σωζόμενα παραδείγματα μὲ τὴν σχετικὴ βιβλιογραφία, δ.π. Βλ. καὶ Σ. Καρούζου, Συλλογὴ Γλυπτῶν, σ. 104.

20. Σ. Κουμανοῦδη, δ.π. σ. 16.

21. V. Stais, *Marbres et bronzes du musée national, Athènes 1907*, σ. 88, no 713. K.F. Johansen, δ.π., εἰκ. 69.

22. E. A. 1858, σ. 1736.

23. *Brit. Mus. ἀριθ. 628. Conze*, δ.π., σ. 147, ἀριθ. 616, πίν. 119.

24. *AM LXXIX, 1964*, εἰκ. 101. D. C. Kurtz, *Athenian White Lekythoi*, σ. 221, πίν. 46.

καί χρονολογούνται καί οἱ τρεῖς στόν 5ο αἰώνα π.Χ. Καί στίς τρεῖς ἀκόμα ἔχουμε (τὸ στοιχεῖο αὐτὸ δὲν εἶναι χωρὶς ἐνδιαφέρον), μὰ ἔντονη ἠρωοποίηση τοῦ νεκροῦ ἢ τῆς νεκρῆς. Τέλος, ἡ στήλη μας, ἢ στήλη τοῦ Ξάνθιππου, τοῦ Πολύευκτου καί ἢ πιὸ παλιά ἀπ' ὄλες (τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας, ἀριθ. 713) βρέθηκαν στόν Πειραιᾶ. Ὁ πειρασμός, ἀρκετὰ ἔντονος, μᾶς κάνει νὰ σκεφτοῦμε κάποιο πειραιώτικο ἐργαστήρι, τὸ ὁποῖο, ἀκολουθώντας τὴν ἐξαιρετικά μεγάλη χρονική του συνέχεια, θὰ διατηροῦσε ἔντονες, ὅπως βλέπουμε, συνήθειες καί τεχνοτροπίες πρωτοκλασικές, μᾶς τελευταίας βέβαια περιόδου, ὅταν τὰ στοιχεῖα τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ παραχωροῦν πιά τὴ θέση τους στὸ φειδιακὸ πνεῦμα τοῦ Παρθενώνα, μὰ καί πού κρατοῦν ἀκόμα κάποια φανερά ἴχνη τῆς πρώτης ἐποχῆς. Αὐτὸς ὁ πειρασμός γίνεται πιὸ μεγάλος, ὅταν διαβάζουμε τίς παρατηρήσεις, τεχνοτροπίας καί μόνο εἶναι ἀλήθεια, τοῦ J. Frel²⁵, πού εἶχε ἐδῶ καί μιὰ δεκαετία πλησιάζει ἀπὸ ἄλλο δρόμο τὴ στήλη τοῦ Λούβρου μὲ ἐκείνη τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (ἀριθ. 713).

Αὐτὰ τὰ ἔντονα, ἀρχαῖκά θάλεγε κανεῖς στοιχεῖα, πού τὰ συναντοῦμε, παρά τὴν φανερὴ ἐπίδραση τοῦ παρθενώνιου πνεύματος, σὲ ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ μαρμάρου μας, βρίσκονται σὲ φανερὴ ἀντίθεση μὲ τὴν ἐπιγραφή πού διαβάζουμε μέσα στὸ τύμπανο τοῦ ἀετώματος : Μυρτία : Κηφισιά[ς]²⁶. Ἡ προσπάθειά μας, κύρια στὴν ἐρμηνεία πού θὰ προτείνουμε γιὰ τὴν παράσταση τοῦ ἀναγλύφου, περιπλέκεται ἀκό-

μα πιὸ πολύ, ὅταν μὲ τὴ βοήθεια πλάγιου φωτισμοῦ καταφέραμε νὰ διαβάσουμε καί νὰ φωτογραφίσουμε ἕνα Σ στὸ τέλος, καί σὲ κανονικὴ θέση, τῆς λέξης ΚΗΦΙΣΙΑ.

Αὐτὴ καί μόνο ἡ ἀνακάλυψη ἀλλάζει ριζικά τὴν ἐρμηνεία πού πρότειναν μέχρι σήμερα οἱ διάφοροι ἐρευνητές. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἤδη ὁ A. Conze²⁷ καί ὁ K. F. Johansen²⁸, γιὰ καθαρὰ μορφολογικοὺς λόγους, εἶχαν ἀμφιβάλει καί δὲν δέχονταν τὴν θεωρία μᾶς στήλης ἀφιερωμένης σὲ δύο ταυτόχρονα νεκρές, τῆς Μυρτίας καί τῆς Κηφισίας, γιατί δὲν μπορούσαν τὰ τόσο ἔντονα στοιχεῖα ἠρωοποίησης νὰ συμβιβάζονται μ' αὐτὴ τὴν ἀποψη, πράγμα πού εἶχαν ἐντοπίσει καί οἱ δύο ἐρευνητές.

Ἡ γενικὴ ὁμως τώρα τῆς δεύτερης λέξης ἀποκλείει ταυτόχρονα καί τὴν παλιά ἀποψη ἀλλὰ καί τὴν ὑπόθεση τοῦ Conze γιὰ δημοτικὸ ὄνομα, δηλαδὴ Μυρτία ἀπὸ τὸν δῆμο Κηφισιάς, πού θάπρεπε κανονικά νὰ εἶναι στὴν ὀνομαστική. Ἡ λύση γιὰ ὑστερῶτερη γραφή πού πρότεινε ὁ Johansen, εἶναι ἐνδιαφέρουσα, χωρὶς βέβαια νὰ ἀποδεχόμαστε καί τὴν σκέψη τοῦ Conze γιὰ κάποιο ἀπόκρυφο τοῦ 19ου αἰώνα. Μ' ὅλ' αὐτὰ ἡ γραφή δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὑστερῶτερη ἀπὸ τὸν 4ον αἰώνα, δηλαδὴ, ὅπως καί νὰ ἔχει τὸ πράγμα, πολὺ πιὸ κοντινὴ μὲ τὸ ἀνάγλυφο ἀπ' ὅ, τι πίστευε ὁ Johansen.

Τὸ ὅτι ἡ ἐπιγραφή εἶναι χαραγμένη στὸ βάθος τοῦ τύμπανου δὲν δυσκολεύει ιδιαίτερα, ὅπως νομίσαμε κι ἐμεῖς στὴν ἀρχή, τὴν προσπάθειά μας. Εἶναι βέβαιο πὼς στὸ

25. Listy Filologicke, 1965 (83, I - II) σ. 18 πίν. IV.

26. Ὅλοι οἱ προηγούμενοι ἀπὸ τὸν Froehner, τὸν Koumanoudi, τὸν Johansen καί τὸν Charbonneaux δὲν σημείωσαν διόλου αὐτὸ τὸ Σ.

27. Ὁ Conze, δ.π., μὴ μπορώντας νὰ δώσει λύση στὴ σχέση ἐπιγραφῆς καί ἀνάγλυφου, ὑποστήριξε τὴν ἀποψη ἀπόκρυφης γραφῆς τοῦ 19ου αἰώνα.

28. Ὁ Johansen, δ.π., πιὸ συγκρατημένος, ἀμφέβαλλε γιὰ τὴ γνησιότητα τῆς ἐπιγραφῆς, γιατί

μνημειώδες έργο του Conze, απ' όπου και ο Johansen παίρνει βασικά το ύλικό του, δέν υπάρχουν παρά δύο παραδείγματα και μόνο, κι αυτά πολύ ύστερώτερα, έπιγραφής ταφικής μέσα σέ τύμπανο²⁹. Όμως, στο Έθνικό Μουσείο τής Αθήνας υπάρχει μιá τέτοια έπιγραφή, πολύ καλό παράδειγμα του 4ου αιώνα³⁰.

Στό έργο μας, μέ όλα τά στοιχειά έντονα άρχαϊκού τρόπου, πού θά διατηροΰσαν οί τεχνίτες στό πειραϊκό έργαστήρι, ή καθιστή νεκρή γυναίκα δέχεται τήν προσφορά, χωρίς τίποτα τό θεολογικά συμβολικό ένός άγαπητοΰ της προσώπου, κι όχι τής μικρής της δούλης, όπως τό θέλει ο Johansen, γιατί τά πλουριά και τά λυτά μαλλιά

τά γράμματα χαράχτηκαν μέσα στό τύμπανο του άετώματος κι όχι σέ άλλο χώρο, όπως θά ήταν τό φυσικότερο.

29. A. Conze, δ.π., άριθ. 73, πίν. 34 και 1131, πίν. 245. Προσθέτουμε δυό άλλα συντρίμια από τις άποθήκες του Λούβρου, (α) τή στήλη Κτησικράτης (Ma 3382) και (β) Ma775, όπου τά δυό μόνα γράμματα μιás σθησμένης έπιγραφής βρίσκονται μέσα στό τύμπανο.

30. Η όργάνωση τής έπιγραφής στις έπιτύμβιες στήλες δέν είναι τόσο άσστηρή, όπως τό νομίζουμε συχνά. Σάν παράδειγμα δέν έχουμε νά πάρουμε παρά τρεις χαρακτηριστικές περιπτώσεις : (1) τή στήλη τής Αμφοιτώς στό Έθνικό Μουσείο τής Αθήνας (άριθ. 739) όπου, τό τελευταίο γράμμα τής έπιγραφής, πού είναι μπρός στό πρόσωπο τής όρθιας γυναίκας και μιá σειρά πιό κάτω από τά άλλα γράμματα, μοιάζει σά νά κατρακυλάει. (2) τή μαρμάρινη λήκυθο του Πανταλέοντα στό ίδιο Μουσείο (άριθ. 4495), όπου τό όνομα του νεκρού Ιερέα είναι χαραγμένο στό κάτω μέρος της παράστασης, πάνω στον όριζόντιο κανόνα, πού παριστάνει τό έδαφος και πού πάνω του στέκει ο νεκρός. (3) τό παράδειγμα τής στήλης του Λούβρου δ.π. (άριθ. Ma 3382), όπου τό δημοτικό Φαληρεΰς άφήνει μόνο τά δυό τελευταία γράμματα στα δεξιά τής λουτροφόρου, πού χωρίζει τό άέτωμα στα δυό. Αθήνα, Έθνικό Μουσείο άριθ. 764. Στάης, δ.π. σ. 106.

της, δέν είναι χαρακτηριστικά δούλης³¹. Νόθα ή Ίδια³², δέν έχει παρά τό μητρωνυμικό της, όπως τό συναντάμε και σέ άλλες έπιτύμβιες στήλες και πού οί άρχαιολόγοι εξετάζουν πιά μέ πραγματικό ένδιαφέρον³³.

Ό γλύπτης τήν έχει παρουσιάσει σέ μιá χαρακτηριστική στιγμή «άγλαΐσμου», όπως λέει ο Καρούζος³⁴. Έτσι διατηρημένη σέ μιá στιγμή ιδανική, αλλά τής καθημερινής ζωής της, στον άέρα μέσα σπιτιού και τάφου³⁵, ή νεκρή θά μπορούσε (ήρωοποιημένη πιά, γι' αυτό και τό «σπίτι της» λαμπρύνεται), νά μένει προνομιούχα και στους δυό κόσμους. Κλεισμένη ή ψυχή της, κάτι άνάλογο μέ τό ΚΑ των άρχαίων Αίγυπτίων, στη στήλη, στό έδος της³⁶, θά μπορούσε άκόμη νά χαιρείται κάπως τά άγαπημένα της πρόσωπα, πού στα γενέθλια της κάθε χρόνο, σάν νά μήν είχε πραγματικά ποτέ της πεθάνει, θά τής έφερναν τά δώρα, τά καλούδια, τά στολίδια και τά μικρά της χαιδεμένα ζωάκια, τόσο άπαραίτητα για τήν συνέχιση τής άλλης της ζωής. Έτσι μόνο μπορούν νά έξηγηθούν αυτές οί παραστάσεις κι όχι μέ τους συμβολισμούς του Ch. Picard³⁷ και τους

31. Για τις παραστάσεις μικρών δούλων κι ιδιαίτερα για τή φορεσιά τους : S. Pappaspyridi (Καρούζου), Guide du Musée national, Athènes, 1927, σ. 132 - 133, no 743, 745.

W. Barker, The costume on the grave - relief of Hegeso, στο AJA, 1924, σ. 290 - 292. La Grèce Classique, δ.π., σ. 197 - 198, εικ. 225.

G. M. A. Richter, Family groups on Attic grave monuments στο Mélanges Schweitzer, 1954, σ. 256 - 260.

32. RE λ. Νόθοι, στ. 1066 (K. Latte).

33. BCH, 1975, σ. 219 - 222 (O. Masson).

34. Τό Τηλαυγές μνήμα, δ.π., σελ. 268.

35. Χρ. Καρούζος, δ.π., σ. 268.

36. M. Collignon, Les statues funéraires, Paris σ. 9.

37. Ch. Picard, Manuel de sculpture, τ. IV, σ.

νεκρούς στὸν Ἄδη τοῦ Couchoux³⁸ καὶ λιγότερο τοῦ P. Devambeze³⁹, ποὺ προτείνουν πῶς τὰ ἀνάγλυφα ταφικὰ μνημεῖα παριστάνουν διαδοχικὰ θεοὺς γιὰ τὸν πρῶτο, νεκρούς γιὰ τὸν δεῦτερο, ζωντανούς μὰ στὸν ἄλλο κόσμο γιὰ τὸν τελευταῖο.

Ἡ νεκρή μας, νόθα λοιπόν, δέχεται καθιστῆ τὴν ἄλλη ὄρθια κόρη. Τὸ μητρωνυμικὸ τῆς (Κηφισιάς) πλουτίζει κάπως τὴ σειρά τῶν σχετικῶν ταφικῶν ἐπιγραφῶν, πού, ὅπως εἶπαμε, ἀποκτοῦν στίς μέρες μας ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον⁴⁰. Ὅμως, ὅπως ἀπὸ χρόνια ἔχει τονίσει ὁ Π. Λεκατσᾶς, οἱ μητρωνυμικὲς ἐπιγραφές θὰ εἶναι τὰ ἀπομεινάρια μιᾶς παλιᾶς πρώτης μητριαρχικῆς ἐποχῆς, ποὺ φαίνονται καὶ σὲ ἄλλους χώρους τῆς πολιτισμικῆς παρουσίας τῶν Ἑλλήνων. Στὰ ἱερά τους τεμένη⁴¹ καὶ στὴ φιλολογία τους⁴².

Γιὰ νὰ ὀλοκληρώσουμε τὴν ἐρμηνεία τῆς στήλης δὲν μένει παρὰ νὰ ἐξηγήσουμε τὴν ἐπιγραφή σὲ σχέση μὲ τὴ χρονολογικὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ἀνάγλυφο, ποὺ μοιάζει νὰ εἶναι τὸ τελευταῖο τῆς σειρᾶς ποὺ προτείναμε, μὰ καὶ τοῦ πειραϊκοῦ ἐρ-

γαστηριοῦ, δηλαδὴ γύρω στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 5ου αἰώνα π.Χ.

Εἶναι πολὺ πιθανὸν ἢ ἐπιγραφή νὰ μὴν ἔχει παρὰ μόνο ἐμμεση σχέση μὲ τὸ ἀνάγλυφο, τὸ ἴδιο ἀφιερωμένο στὴ μητέρα Κηφισία⁴³, μὲ μιὰ πρώτη ἐπιγραφή Κηφισιάς (μνημα Κηφισιάς) πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἡρωοποιημένη νεκρή. Σ' ἓνα δεῦτερο στάδιο θὰ πρόσθεσαν τὸ ὄνομα τῆς νόθας κόρης (Μυρτία)⁴⁴, στὸ διάστημα ἴσως μιᾶς γενιᾶς, διατηρώντας τὸ ὄνομα τῆς πρώτης νεκρῆς μητέρας, ποὺ θάπαιζε πιά κι ἓνα μητρωνυμικὸ ρόλο⁴⁵. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἐξηγεῖται καὶ ἡ χρονολογικὴ διαφορὰ τῆς γραφῆς καὶ τοῦ ἀνάγλυφου, ἀλλὰ καὶ κάποια χρονικὴ γραφολογικὴ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὰ δύο Α τῆς γραφῆς, τὸ δεῦτερο ὄντας πιὸ παλιό—τοῦ 4ου πάντα αἰώνα.

Καὶ σ' αὐτὴν ὁμως τὴν περίπτωσι τὸ ἀνάγλυφό μας ἔγινε γιὰ τὴν καθιστῆ πρώτη νεκρῆ καὶ προεκτάθηκε ὕστερα ἴσως καὶ στὴν ὄρθια κόρη στὸν 4ον αἰώνα, ὅταν ἡ αὐστηρότητα τῶν ταφικῶν ἐθίμων, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ ἄλλες στήλες, ἔχει χαλαρωθεῖ.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Παρίσι 1977

1383 - 1454, ὅπου ὑποστηρίζει τίς πιὸ παλιές ἀπόψεις του (Mon. Piot, 1913, σ. 41. REG, 1946/47, σ. 210 - 217) γιὰ θρησκευτικούς συμβολισμούς τῶν ταφικῶν παραστάσεων.

38. RA 1923, σ. 230 - 260. Τὸ δεῦτερο μέρος αὐτῆς τῆς ἐργασίας δὲν δημοσιεύτηκε ποτέ.

39. BCH, 1930, σ. 210 - 227.

40. L. Robert, Bull. Epigr. 1973, ἀριθ. 238, 24 : "Ἡ θήκη ἐστὶν Νεικίου τοῦ Μελτίνης". BCH, 1975 σ. 219 - 222.

41. M. P. Nilsson, Les croyances religieuses de la Grèce, 1952, σ. 29.

42. M. I. Finley, The World of Odysseus, N. York 1955, σ. 93. REG, 1975 (LXXXVIII),

σ. 16 - 19 (S. Pomeroy, Andromaque et le matriarcat).

43. Τὸ ὄνομα Κηφισία δὲν ἔχει ὡς τώρα συναντηθεῖ στίς ἐπιγραφές. Τὸ ἀρσενικὸ ὁμως Κηφισίος εἶναι γνωστό (IG XII 9, 211). Fr. Bechtel, Die historischen Personennamen der Griechen bis zur Kaiserzeit, Hildesheim 1964, σ. 529.

44. IG II², 14333 : Μυρτία Ἀριστεῖς - - - - γυνή]. Fr. Bechtel, ὁ.π., σ. 596.

45. Ὁ G. Daux στὸ BCH, 1976 (100) I, σ. 205 - 210, εἰκ. 1, δίνει μιὰ ἀνάλογη λύσι γιὰ τὴ στήλη τῆς Μόννιον (τῆς Συλλογῆς Paul Getty), δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν J. Frel, στὸ GRBS, 14 1973, σ. 173 - 177, πίν. 2, ὅπου τὸ μητρωνυμικὸ ἐκεῖ προστέθηκε σ' ἓνα δεῦτερο στάδιο.

MYRTIA KEPHISIAS

La stèle de Myrtia et de Kephisia représente la defunte assise devant une proche, sa fille, portant une plemochoé ou un lecythe, qui peints à l'origine ont été disparus.

D'après les observations stylistiques le relief garde plusieurs survivances archaïques malgré sa datation tardive, vers 390. La forme de la stèle présente la particularité dans la façon avec laquelle a été réalisé le fronton, qui reste un important élément iconographique sans aucune fonction architecturale et

sans influence sur la forme du sommet du monument, puisque la partie supérieure reste rectiligne. D'après ces observations notre stèle forme une petite série avec d'autres trouvées au Pirée, d'où l'hypothèse d'un atelier qui a travaillé dans le port d'Athènes.

Un Σ trouvé à la fin de l'inscription du tympan semble classer notre document dans la série des stèles matronymiques puisque nous lisons Μυρτία : Κηφισιά[ς]).

J. PΑΡΑΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

ΕΝΑΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΡΩΙΜΟΥ ΣΕΣΚΛΟΥ ΣΤΗΝ ΞΥΝΙΑΔΑ ΦΘΙΩΤΙΔΑΣ

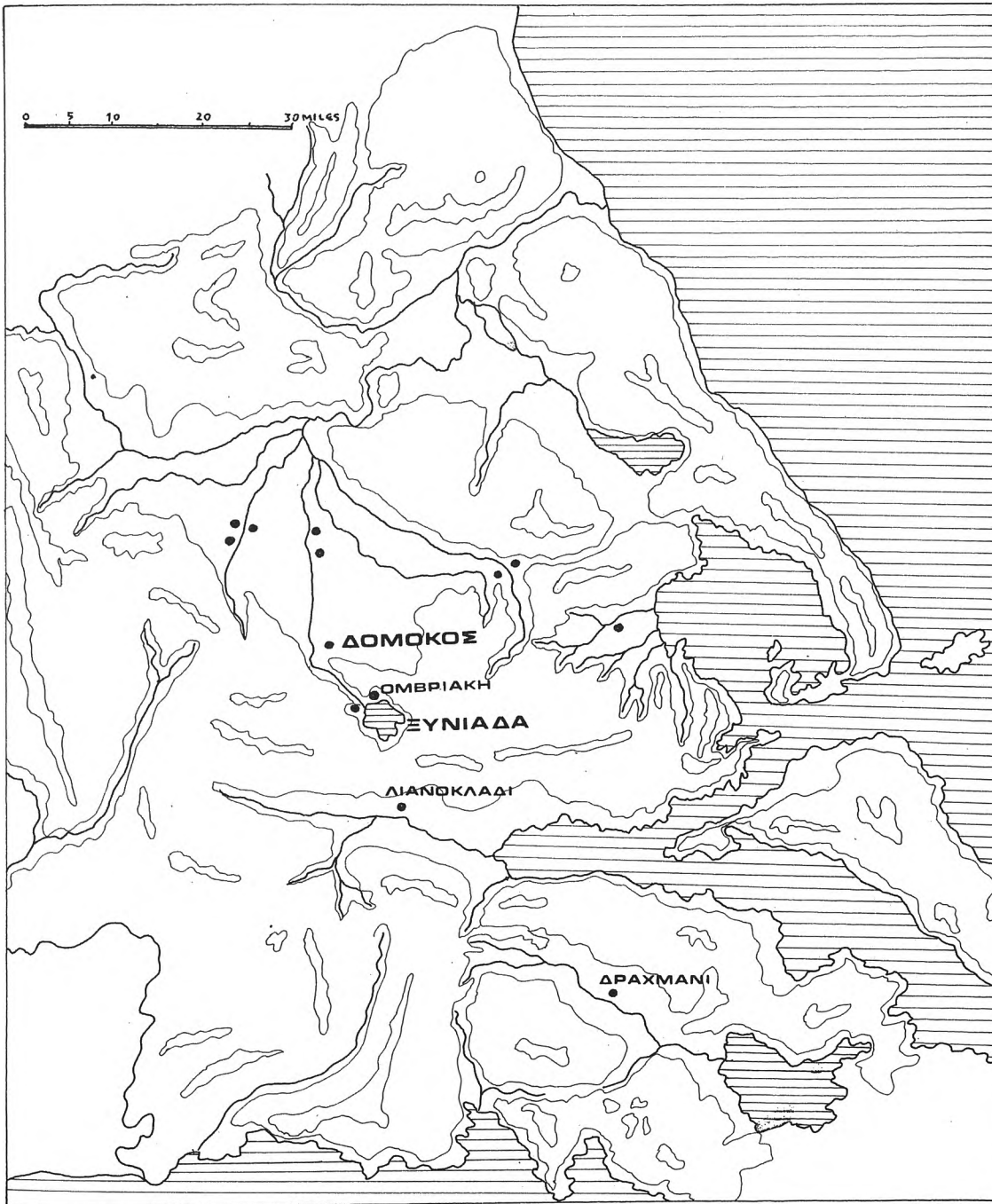
Ἡ περιοχή τῆς ἀποξηραμένης λίμνης Ξυνιάδας¹ βρίσκεται στὰ σύνορα Θεσσαλίας καὶ Φθιώτιδας σὲ ὑψόμετρο 463 μ. καὶ διασχίζεται ἀπὸ τὴν παλιὰ ἐθνικὴ ὁδὸ Λαμίας - Λαρίσης. Μετὰ τὴν ἀποξήρανσή της ἀποτελεῖ σήμερα ἓνα ἐκτεταμένο ὄροπέδιο, ποὺ περικλείεται ἀπὸ χαμηλὰ βουνά (εἰ κ. 1). Ἀπὸ τὴν Ξυνιάδα πηγάζει ὁ ποταμὸς Πεντάμυλης, ποὺ καταλήγει στὸν Σοφαδίτικο, παραπόταμο τοῦ Πη-

νειοῦ. Γύρω ἀπὸ τὴν ἀποξηραμένη λίμνη ὑπάρχουν σήμερα πολλὰ χωριά καὶ φαίνεται ὅτι τὴν ἴδια πυκνότητα καὶ μορφή θὰ εἶχε ἡ κατοίκηση στὴν περιοχή κατὰ τοὺς νεολιθικοὺς χρόνους. Στὸ μέσον τῆς ἄλλοτε λίμνης ὑπάρχει βραχῶδες ἀπότομο ὑψωμα², μία φυσικὴ ἀκρόπολη μὲ πολλὰ λείψανα ὀχυρώσεων τῶν ἱστορικῶν χρόνων.

Τὸ χωριὸ Ὀμβριακὴ βρίσκεται στὴ βό-

1. Βλ. Στέφ. Βυζ. λ. Ξυνία ἢ Ξυνιάς. Ἀπολλ. Ρόδιος I 68. Ὑγίνος Fab. 14,5 (σ. 45, 12 Schmidt). Ἀναφέρεται σάν lacus Xynius. Βλ. Fr. Stählin, Das hellenische Thessalien, 159. A. Philippson, Thessalien und Epirus 1897, 59 κέ., 72 κέ. Τοῦ ἴδιου, Die griechische Landschaften I 194.

2. Ἀρχαία πόλη Ξυνιαὶ ἢ Ξυνία. Βυζ. λ. T. Liv. XXXIII 3, 8. Σήμερα καλεῖται Ἀραπονήσι. Τὰ τεῖχη ἔχουν 940 μέτρα περίμετρο καὶ τὸ ψηλότερο σημεῖο τῆς νησίδας ἔχει ὑψόμε. 537 μ. Βλ. ἐπίσης Bursian, Geographie Griechenlands, I 85, 1. Νικ. Γεωργιάδης, Θεσσαλία, 1880, 324. A. Philippson - E. Kirsten, Die griech. Landsch. I 195, 273, 293.

Εικ. 1. Χάρτης της κεντρικής Ελλάδας.

ρεια πλευρά της λίμνης επάνω σε χαμηλούς αναβαθμούς. Σε μικρή απόσταση από αυτό και δίπλα στον αγροτικό δρόμο, που οδηγεί στον κάμπο, παρατηρήθηκαν τελευταία άφθονα λείψανα προϊστορικής κατοίκησης. Η θέση είναι σχεδόν επίπεδη και υψώνεται ανεπαίσθητα προς τα βόρεια. Είναι φανερό ότι τα κτήματα, δυτικά και ανατολικά του δρόμου, στα όποια εκτείνεται ο προϊστορικός οικισμός, ήταν μέχρι τελευταία στο βυθό της λίμνης. Στη βόρεια άκρη του κτήματος, όπου σήμερα διατηρούνται εγκαταστάσεις αλιέων, βρισκόταν ή άχθη της λίμνης, καθώς δείχνει χαμηλός αναβαθμός. Η κάλυψη του οικισμού από τα νερά παρεμπόδισε την καταστροφή του από μεταγενέστερη κατοίκηση και καλλιέργεια. Με την αποξήρανση της λίμνης τα λείψανα του οικισμού ήρθαν στην επιφάνεια άθικτα.

Από τα επιφανειακά εύρηματα που συγκεντρώθηκαν γίνεται φανερό ότι υπάρχουν δύο νεολιθικές θέσεις με διαφορετική κεραμεική, που απέχουν μεταξύ τους 300 - 400 μ. Πρόκειται για δύο εγκαταστάσεις του ίδιου οικισμού, οι όποιες για να διακρίνονται θα χαρακτηρίζονται ως ΟΙ (Όμβριακή Ι) και ΟΙΙ (Όμβριακή ΙΙ)³. Η έντατική καλλιέργεια των τελευταίων χρόνων φαίνεται ότι έχει επιφέρει μερική καταστροφή του οικισμού, με αποτέλεσμα να υπάρχει στην επιφάνεια πλήθος κεραμεικής και άλλων εδρημάτων. Άξιόσημειωτη είναι ή απουσία λίθων, που συναντώνται συνήθως σε αρχαίους οικισμούς. Έπειδή είναι αδύνατο να έχουν απομακρυνθεί όλοι από τους καλλιεργη-

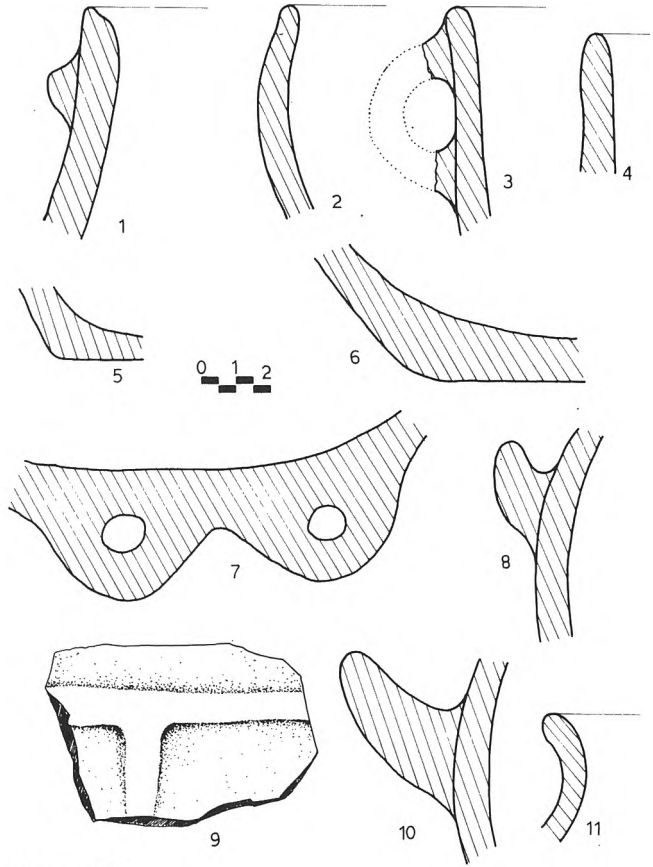
3. Το ίδιο συμβαίνει σε δύο οικισμούς της Καρδίτσας Πρόδρομος Ι και ΙΙ, που ανήκουν σε διαφορετικές φάσεις και απέχουν μεταξύ τους 500 μ. (ΑΑΑ ΙV, 1971, σ. 164 κέ.).

τες των κτημάτων, μπορούμε να υποθέσουμε ή ότι οι λίθινες κατασκευές βρίσκονται σε βαθύτερα στρώματα, πράγμα αρκετά άπιθανο, ή ότι ο οικισμός δεν είχε λιθόκτιστες κατοικίες⁴. Η γειννιάση του με τη λίμνη και ή άφθονία υπολειμμάτων ξύλου, που βρέθηκαν σε μεγάλη έκταση, οδηγούν ίσως στην υπόθεση ότι πρόκειται για λιμναίο πασσαλόπηκτο⁵ οικισμό, παρ' όλο που δεν είναι γνωστή ή έκταση και ή στάθμη της λίμνης στους χρόνους εκείνους.

Από το πλήθος της κεραμεικής που υπήρχε συλλέχθηκαν όστρακα και όλόκληρα άγγεια και μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Χαλκίδας. Αυτά αποτελούν δείγματα του μεγάλου όγκου των επιφανειακών εδρημάτων, που δεν ήταν δυνατόν να μετα-

4. Μερικά θραύσματα πηλού με άποτυπώματα ξύλου προέρχονται πιθανώς από επένδυση ξύλινων κατασκευών. Στα κατώτατα στρώματα των οικισμών της Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (Ν. Μάκρη) απουσιάζουν οι λιθόκτιστες κατασκευές (Χρ. Τσουντας, Αί νεολιθικοί άκροπόλεις, 1908, 81, εικ. 13 - 17. ΠΑΕ 1954, 115). Λείψανα καλύβας στην Κοκκινιά (ΠΑΕ 1951, 93), Εύτρηση (Η. Goldman, Excavations at Eutresis in Boeotia, 1931, 10 κέ.), Κόρινθο (L. Walker - Kosmopoulos, The prehistoric inhabitation at Corinth, 1948, 18 - 19). Στο Σέσκλο ή επάλειψη πηλού είχε πάχος 0,04 - 0,06 μ. (Χρ. Τσουντας 1908, 80). Όμοια στα πρώιμα στρώματα της Τροίας (C. Blegen, Troy I, 1950, 279, 280).

5. Μέσα στο άφράτο και καστανόμορφο από τις λιμναίες αποθέσεις χρώμα διακρίνεται πλήθος από υπολείμματα ξύλων. Πασσαλόπηκτος οικισμός νεολιθικών χρόνων έντοπίσθηκε από τον Ν. Μουτσόπουλο στο Δισπηλιό της Καστοριάς (ΑΑΑ Ι, 1968, 162 κέ. Ν. Μουτσόπουλου, Καστοριά, 1972, 8 - 10). Οι οικισμοί αυτοί έχουν τα πρότυπά τους στην κεντρική Ευρώπη, όπου λιμναίες κατοικίες υπήρχαν μέχρι την Έποχή του Χαλκού. Ο Ηρόδοτος (V 16) μιλάει για πασσαλόπηκτους οικισμούς της Μακεδονίας, που υπήρχαν στην έποχή του.

Σχέδ. 1. Τομές και όψεις άβαφων όστράκων (ΟΙ).

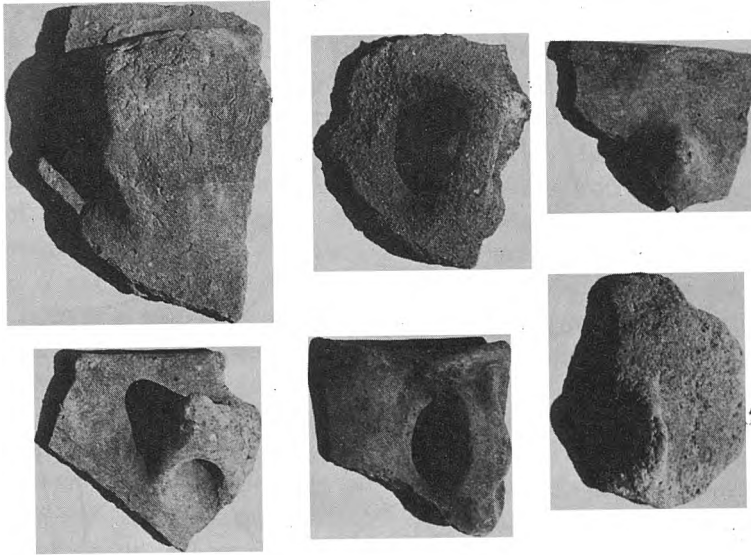
φερθοῦν. Ἐπειδὴ ἡ κεραμεικὴ ἀποτελεῖ, ὅπως συμβαίνει πάντοτε σὲ προϊστορικές θέσεις, τὸ ἀφθονώτερο καὶ κύριο ὑλικό, ἀναγκαστικά θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ αὐτὴν προχωρώντας σὲ ἀνάλυση καὶ λεπτομερῆ ἐξέταση τῶν διαφόρων ρυθμῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ, πολὺ πλούσια εἶναι τὰ λίθινα καὶ διάφορα ἄλλα εὐρήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα θὰ ἀναφέρουμε τὰ κυριότερα. Τὰ σχέδια ποὺ συνοδεύουν τὸ κείμενο δείχνουν τομές καὶ ὄψεις ἀγγείων καὶ ἀντιπροσωπεύουν ὄχι τὸ σύνολο τῆς κεραμεικῆς, ἀλλὰ φόρμες ποὺ συναντᾶμε σὲ μεγαλύτερη συχνότητα. Ἐπειδὴ, τέλος, τὸ

ὑλικὸ προέρχεται ἀποκλειστικά ἀπὸ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα, εἶναι φυσικὸ τὰ συμπεράσματα νὰ εἶναι προσωρινὰ καὶ ἡ τωρινὴ ἐργασία νὰ ὑπόκειται σὲ ἀναθεώρηση μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκισμοῦ.

ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ

Ἄβαφα-Μονόχρωμα (ΟΙ)

Πλήθος ἀπὸ ἄβαφα καὶ μονόχρωμα ὄστρακα ἀπέδωσε ἡ θέση ΟΙ. Τὰ ἄβαφα ἔχουν ἀκάθαρτο καὶ τραχὺ πηλὸ χρώματος τεφροῦ ἢ φαιοῦ. Ἡ ἐπιφάνειά τους εἶναι ἀνώμαλη, ὑπάρχουν ὅμως ἄρκετὰ ποὺ φέρουν ἴχνη στιλβωτικοῦ ἐργαλείου. Ἀρκε-

Είκ. 2. Όμβριακή Ι. Άβαφη κεραμεική.

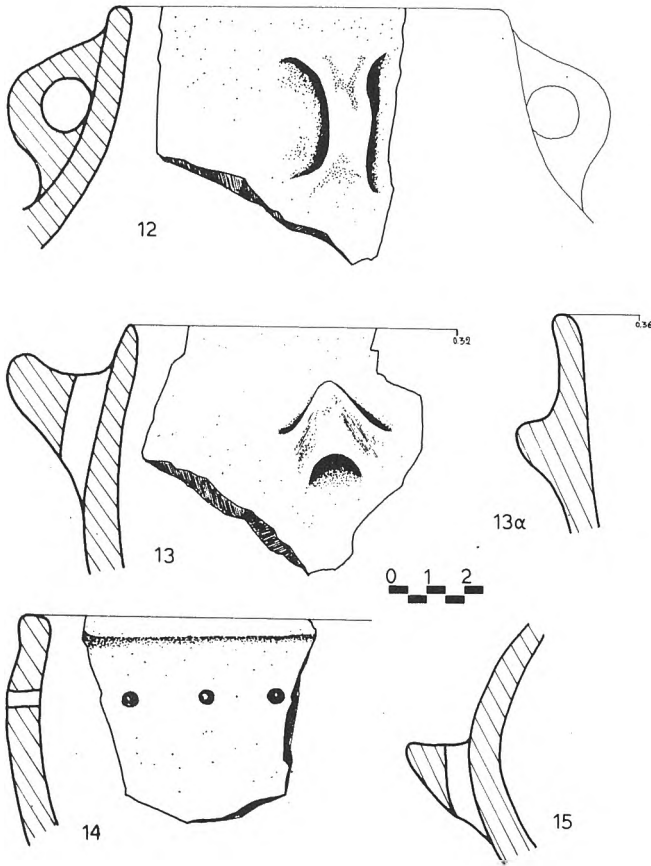
τές φορές, φαίνονται τὰ ἴχνη τῆς χορτό-
ψηκτρας. Μερικὰ ὄστρακα φέρουν ἐπά-
λειψη πηλοῦ τοῦ ἴδιου χρώματος. Καλύ-
τερης ποιότητας εἶναι πολλὰ φαιὰ ὄστρα-
κα μὲ λεία ἐπιφάνεια (12, 13), ἀλλὰ ἀπὸ
τὸ ψήσιμο ἔχουν πάρει διάφορες ἀποχρώ-
σεις. Τὸ ἐσωτερικὸ τους πολλὲς φορές εἶ-
ναι ἐρυθρό.

Σχήματα : Μεγάλα ἀνοιχτὰ ἀγγεῖα λε-
κανοειδῆ (2, 3, 4, 13). Στενόλαιμα ἀγγεῖα
(8, 10, 12, 15) μὲ λαβὲς κάτω ἀπὸ τὸ χεῖ-
λος ἢ ἀποφύσεις (8, 9, 12, 13 - εἰ κ. 2, 3),
ποῦ συνήθως ἔχουν κλίση πρὸς τὰ ἐπάνω
(8, 10). Πολλὰ κλειστὰ ἀγγεῖα, μὲ στενὰ
χείλη (16, 21). Κουμπιά ὑπάρχουν ἀρ-
κετὰ συχνά (1). Οἱ λαβὲς εἶναι στενὲς ἢ
πλατιεὲς ταινιοειδεῖς (εἰ κ. 2) καὶ ἀνή-
κουν σὲ μεγάλα πιθοειδῆ ἢ μικρὰ ἀγγεῖα.
Σπάνια εἶναι ἡ περίπτωση διπλῆς λαβῆς
(7). Μεγάλη εἶναι ἡ ποικιλία τῶν ἄτρη-
των ἀποφύσεων (22 - 27), ποῦ σὲ κάτοψη

εἶναι στρογγυλές, μυτερές καὶ διπλές⁶.
Ὅπὲς κοντὰ στὰ χεῖλη φέρουν ἀρκετὰ ὄ-
στρακα (21). Ἐνα ὄστρακο μὲ ὀπὲς κάτω
ἀπὸ τὸ χεῖλος (εἰ κ. 4 ε) θυμίζει τὰ γνω-
στὰ cheese pots⁷ τῆς Πρώιμης Χαλκοκρα-
τίας. Σὲ χοντρὸ ἠθμοειδὲς ἀγγεῖο (20α)

6. Ἀποφύσεις ποῦ χρονολογοῦνται στὴν ἐποχὴ
τοῦ Χαλκοῦ ἀπὸ τὴν Ἐλασσόνα (ΑΔ 1970, Χρο-
νικά, σχ. 9). Ἄτρητα ὄτια διαφόρων σχημάτων
συνηθίζονται στὴν Ἀρχαιότερη Νεολιθικὴ τῆς
Θεσσαλίας (Θεσσαλικά Δ' 1962, πίν. IV 1, 2),
Ἄτζακι Μαγούλα (V. Milojčić - J. Zumbusch,
Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki
Magula in Thessalien I, Bonn 1971, Taf. XVI, 15),
Ἀφιόνα Κερκύρας (ΑΜ 1934, 168, εἰκ. 1, 4).
Ἐπὶ τῶν ἀποφύσεων εἶναι ἡ ἀνοικτὴ ἀγγεῖα
Κεντρικῆς Ἑλλάδας (σπῆλαιο στὰ Θαρούνια Εὔ-
βοιας ΑΑΑ IX, 1976, 48, εἰκ. 2).

7. Ἀγγεῖα τῆς ΠΕ περιόδου μὲ ὀπὲς κάτω ἀπὸ
τὰ χεῖλη στὴν Ἄργισσα (Ev. Hanschman - V.
Milojčić, Die Frühe und beginnende Mittlere
Bronzezeit, 1976, πίν. 44 :6, 45 :1, 54Α :16). Πευ-

Σχέδ. 2. Τομές και όψεις άβαφων όστράκων (ΟΙ).

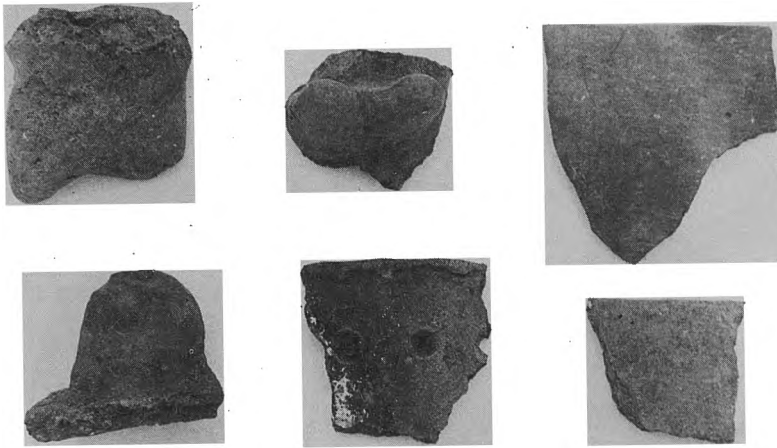
άνήκουν όστρακα με μεγάλες όπες στη βάση (ε ι κ. 5η). Σε θραύσματα από μεγάλα πιθάρια υπάρχει πλαστική⁸ διακόσμηση

κάκια Βόλου (δ.π. πίν. 65 D7). Παρόμοια από τη Βαρδαρόφτσα (δ.π. πίν. 81 : 17, 82 : 9). Είναι χαρακτηριστικά σκεύη του πολιτισμού της Γκρόττας - Πηλού. Παρόμοια άγγεία στην Άγορά (Agora XIII, άρ. 184, 186, 188), Άσέα Άρκαδίας (E. Holberg, Excavations at Asea, 1944, 55, εικ. 57, 58), Άστυπάλεια (BSA 1973, εικ. 7, άρ. 8).

8. J. Coleman, Kerhala I, 1977, πίν. 39 A, B. Συνηθισμένα σε νεώτερες νεολιθικές φάσεις στα Θαρούνια (AAA IX, 1976, 48), Άγορά (Agora XIII, πίν. 10), σπήλαιο Πανός (Chr. Zervos, Naissance de l'art grec, II, εικ. 834 - 836).

(relief hand decoration). Βάσεις δέν υπάρχουν παρά ελάχιστες και είναι επίπεδες (19) ή δακτυλιόσχημες (20).

Τά μονόχρωμα από τη θέση ΟΙ είναι όστρακα με λεπτά τοιχώματα (28, 34), πού ανήκουν κυρίως σε σκύφους ή φιάλες (ε ι κ. 6). Ό πηλός τους είναι άκάθατος, τεφρός στον πυρήνα και έχει χρώμα καστανό ή έρυθρωπό. Συνήθως, δέν φέρουν επίχρισμα, αλλά έχουν στιλβωθεί προσεκτικά (polished ware) και με τó ψήσιμο απόκτησαν στιλπνή επιφάνεια. Τó χρώμα της επιφάνειας είναι μελανό ή φαιό και σπανιότερα καστανό ή έρυθρό. Επί-

Είκ. 3. Όμβριακή Ι. Άβαφη κεραμεική.

χρισμα έρυθρό υπάρχει μόνο σ' ένα όστρακο από σκύφο.

Σχήματα : Σκύφοι βαθιοί⁹ ή μέτριοι με λεπτότατα τοιχώματα και χείλη κάθετα (28, 29, 43, 44) ή με κλίση προς τὰ μέσα (32, 40, 45). Σε ρηχούς σκύφους ή φιάλες ανήκουν τὰ όστρακα 32, 36, 37, 39, 41. Βαθιά¹⁰ άγγεία με έντονη κλίση των χειλιών προς τὰ μέσα (46 - 49). Μαστοειδείς αποφύσεις και λαβές δεν άπουσιάζουν (47, 50). Στενόλαιμα άγγεία με λεπτά τοιχώματα (17, 18). Συλλέχτηκε επίσης ένα σχεδόν ολόκληρο κύπελλο (50) με τρυπημένο ώτιο.

Η άβαφη κεραμεική τής θέσεως ΟΙ δεν βρίσκει πολλά παράλληλα στη Θεσσαλία.

9. Βαθιοί σκύφοι τής Μέσης Νεολιθικής από τη Χαιρώνεια (Δ. Θεοχάρη, Νεολιθική Έλλάς, 1973, πίν. ΙΙ, άρ. 6).

10. Πρβλ. άγγεία από τὸ Σέσκλο (Δ. Θεοχάρης 1973, πίν. ΙΙ, άρ. 5).

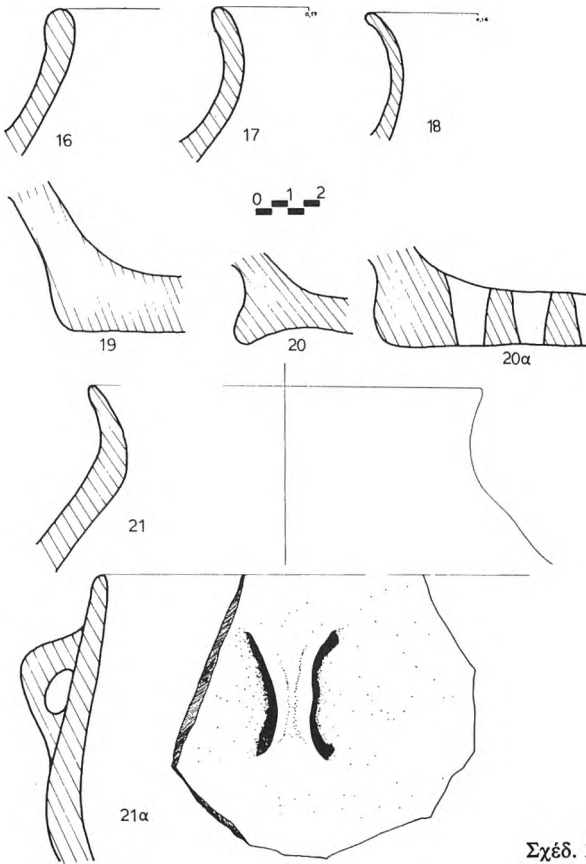
Φαία άγγεία με σχήματα μεταλλικά¹¹ και μεγάλη ποικιλία μορφών, όπως τής Όμβριακής, εμφανίζονται προς τὸ τέλος τής περιόδου του Σέσκλου.

Μονόχρωμα μελανά (Ο ΙΙ)

Η θέση Ο ΙΙ απέδωσε άρκετά μελανά μονόχρωμα όστρακα. Ό πηλός είναι μελανός ή μελανότεφρος και άρκετά καθαρός. Η επιφάνεια μελανή και στιλβωμένη¹² χωρίς επίχρισμα. Τὸ μαύρο χρώμα « ποτίζει » συνήθως και μέρος του πυρήνα και είναι αποτέλεσμα του ψησίματος (« καπνιστή κεραμεική » ή carboniferous ware). Μερικά όστρακα έχουν πάρει χρώμα βαθύ καστανό (62), φαϊό ή έχουν ποικιλόχρωμη επιφάνεια. Σε λίγα δείγματα υπάρχει επίχρισμα, που απολεπίζεται εύκολα. Γε-

11. Δ. Θεοχάρης 1973, σ. 67.

12. V. Milojčić 1971, είκ. Α2 πίν. Κ Ι - 7.

Σχέδ. 3. Τομές και όψεις άβαφων όστράκων (ΟΙ).

νικά, τὰ τοιχώματα τῶν όστράκων εἶναι άρκετά χοντρά και ἡ επιφάνεια άνωμαλη.

Σχήματα: Όλα σχεδόν τὰ όστρακα άνήκουν σέ άνοιχτά άγγεἶα, βαθιούς μέτριους σκύφους¹³ (54 - 58, 62, 60, 61). Έλάχιστες βάσεις σώζονται, αλλά φαίνεται πώς τὰ άγγεἶα αυτά εἶχαν στρογγυλεμένες¹⁴ ἢ επίπεδες βάσεις (60). Άτρητες

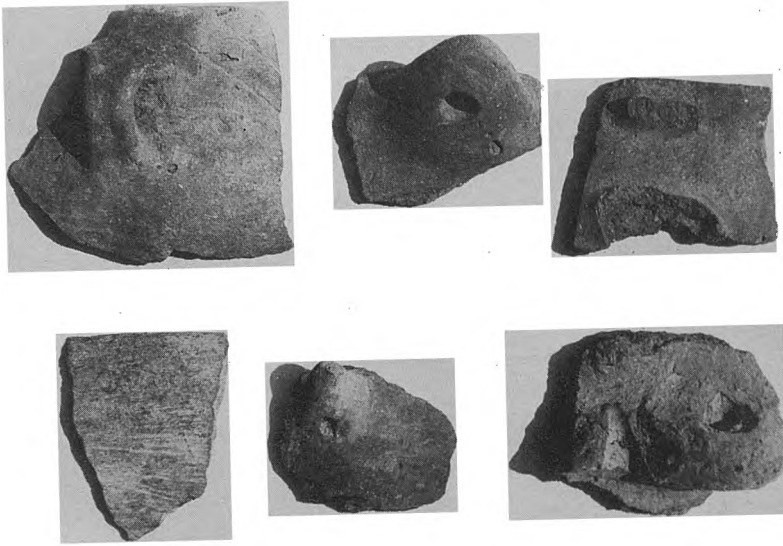
άποφύσεις παρατηροῦνται κάτω άπό τὸ χεἶλος (55), καθώς και τρυπημένα ότια (62). Μερικά όστρακα φέρουν έγχαράξεις ἢ στολιδώσεις (57) κοντά στο χεἶλος ἢ στὸν άμο (εἰ κ. 7), συνήθως επάνω σέ έξεργες ταινίες.

Τὰ μελανά στιλβωτά (black burnished) τῆς Όμβριακῆς φαίνονται σύγχρονα με

13. V. Milošičić 1971, εἰ κ. II 71, 89, 11. Έχουν κυρίως δακτυλιόσχημες βάσεις (πίν. 18, 14).

14. Ό σκύφος άρ. 60, πού σώζεται στο μεγαλύτερο του μέρος, εἶναι συνηθισμένο σχῆμα τῆς Μ. Ν. Παρόμοιο στο Σέσκλο (Έργον 1962, 39,

εἰ κ. 54). Άπό τὴν Ότζάκι Μαγούλα (Milošičić 1971, πίν. XVI 6). Βλ. επίσης, Τσουντας 1908, 160, εἰ κ. 70. Νεολιθική Έλλάς 1973, πίν. III 10 - 12. K. Grundmann, AM 1932, πίν. XIX, 2 (σκύφος A1 με στρογγυλή βάση).

Εικ. 4. Όμβριακή Ι. Άβαφα και μονόχρωμα δστρακα.

τά έρυθρά μονόχρωμα και τα γραπτά και πρέπει να χρονολογηθούν στη Μέση Νεολιθική¹⁵. Πρόκειται για μία ομάδα κεραμεικής, πρόδρομο των μελανών στιλβωτών, των άρχων της Νεώτερης Νεολιθικής, που χαρακτηρίζουν τον «πολιτισμό της Λαρίσης»¹⁶.

Μερικά δστρακα με λευκωπή¹⁷ επιφάνεια

15. Άνήκουν στην ομάδα Α Ι του Τσουντα (σ. 159). Μία πρώιμη κεραμεική, που μπορεί να τοποθετηθεί στη Μ.Ν. βρέθηκε στην Έλάτεια (Hesperia 1962, 186, εικ. 11).

16. Η κεραμεική αυτή είναι διαδεδομένη σ' όλη τη Βαλκανική και χαρακτηρίζει τη Νεώτερη Νεολιθική της Ελλάδας (φάση Άράπη - Τσαγγλι 4300 - 3800 π.Χ. Νεολ. Έλλάς, 92, εικ. 58).

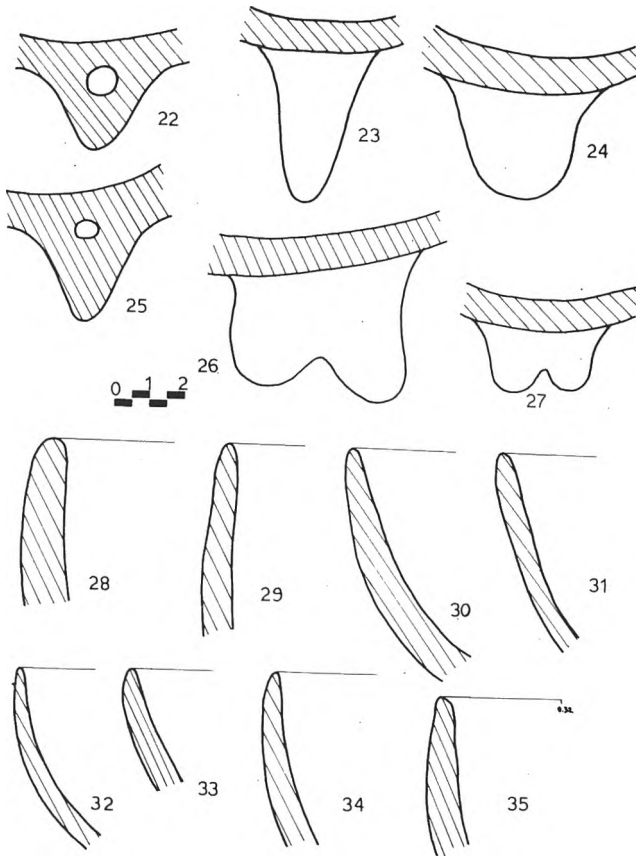
17. Λευκωπά άγγεια που ανήκουν στην Α.Ν. στη Νεσσανίδα (Θεσσαλικά Δ', 1962, 79). Όστρακα λευκών άγγείων στον Πρόδρομο (ΑΕ 1972, 179) και στη Νέα Μάκρη (Α 4, Δ. Θεοχάρης, ΠΑΕ 1954, 117).

φάνεται ότι ανήκουν σε ρηχούς σκύφους με κάθετα¹⁸ τοιχώματα. Ό πηλός είναι καθαρός και το τοίχωμα λεπτότατο.

Έρυθρά μονόχρωμα (Ο ΙΙ)

Σύγχρονα με τα μελανά φαίνονται τα έρυθρά μονόχρωμα από τη θέση Ο ΙΙ. Ό πηλός τους είναι καθαρός, καστανός ή έρυθρωπός. Ό πυρήνας από το ψήσιμο γίνεται τεφρός. Το χαρακτηριστικό τους είναι το έρυθρό επίχρισμα, που καλύπτει την έξω ή και τις δύο επιφάνειες του άγγείου και άπολεπίζεται εύκολα (εϊκ. 8). Ίχνη στίλβωσης παρατηρούνται συχνά. Τα τοιχώματα είναι λεπτότατα και το ψήσιμο πολύ ίκανοποιητικό. Πρόκειται για κεραμεική εξααιρετικής ποιότητας.

18. Όμοιο σχήμα στη γ' φάση της Α.Ν. από το Σέσκλο (Έργον 1962, 45, εικ. 56) και στη Μ.Ν.

Σχέδ. 4. Τομές άβαφων και μονόχρωμων (ΟΙ).

Σχήματα : Το συνηθέστερο σχήμα είναι ή βαθιά φιάλη (59), βαθύ άνοιχτό άγγείο με κοιλιά που άνοιγει προς τη βάση, χείλη που κλίνουν προς τα έξω και λεπτά τοιχώματα. Η βάση του άγγείου, αν και δέν έχουμε κανένα δείγμα, πρέπει να ήταν δακτυλιόσχημη χαμηλή¹⁹ ή επίπεδη. Άρκετά όστρακα άνήκουν σε μικρούς σκύφους με χείλη που κλίνουν προς τα μέσα²⁰ ή προς τα έξω (51 - 54).

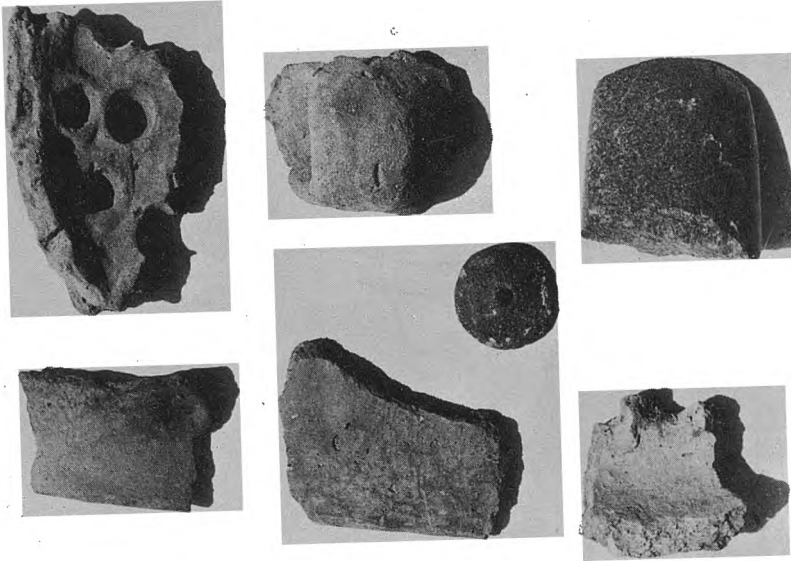
Τά κλειστά άγγεία φαίνονται σπάνια. Λίγα όστρακα από το χείλος και το λαιμό άνήκουν σε μεγάλα κλειστά άωτα άγγεία (62α), που είχαν άσφαλώς τεθλασμένο²¹ περίγραμμα.

Μεταξύ των μονόχρωμων της Όμβριακής, που κυρίως άνήκουν στο πρώιμο

21. Τά άωτα κλειστά άγγεία, γραπτά ή μονόχρωμα, με γωνιώδη τοιχώματα, χαρακτηρίζουν την περίοδο Σέσκλου (Τσουντας 1908, εικ. 83, 85). Όμοια άγγεία στο κεραμεικό εργαστήριο του Σέσκλου (Θεοχάρης 1973, εικ. 5). Στη Χαιρώνεια αυτό το σχήμα επαναλαμβάνεται συχνά (ΑΜ 1905, 123, εικ. 2β).

19. Τσουντας 1908, 163, εικ. 74, 75.

20. Τσουντας 1908, 161, εικ. 71 α, γ.

Εικ. 5. Όμβριακή Ι. Άβαφα δστρακα και εργαλεία.

Σέσκλο, φαίνεται ότι υπάρχουν τύποι που ανάγονται στο « Πρωτοσέσκλο » (Α. Ν.). Συνήθως, ο διαχωρισμός των μονοχρώμων της Α.Ν. από της Μ. Ν. δεν είναι εύκολος. Έκεί όπου επικράτησαν τα *cardium* στο τέλος της Α. Ν. κατά τον Θεοχάρη²², μπορούμε να δεχθούμε μία παράταση του « Πρωτοσέσκλου ». Σε οικισμούς που δεν υπάρχει διακοπή, όπως στο Σέσκλο, επικρατεί ομοιογένεια και τα βασικά σχήματα παραμένουν αναλλοίωτα. Στον Πρόδρομο²³ δεν υπάρχει σαφής διάκριση Προσέσκλου και Πρωτοσέσκλου και οι δύο φάσεις αποτελούν μία περίοδο. Η *Bundpolierte Keramik* όριζει μία περίοδο κατάπτωσης της τέχνης

του Πρωτοσέσκλου, κατά την οποία επικρατούν οι έρυθροι ή καστανοί τόνοι.

Γραπτά

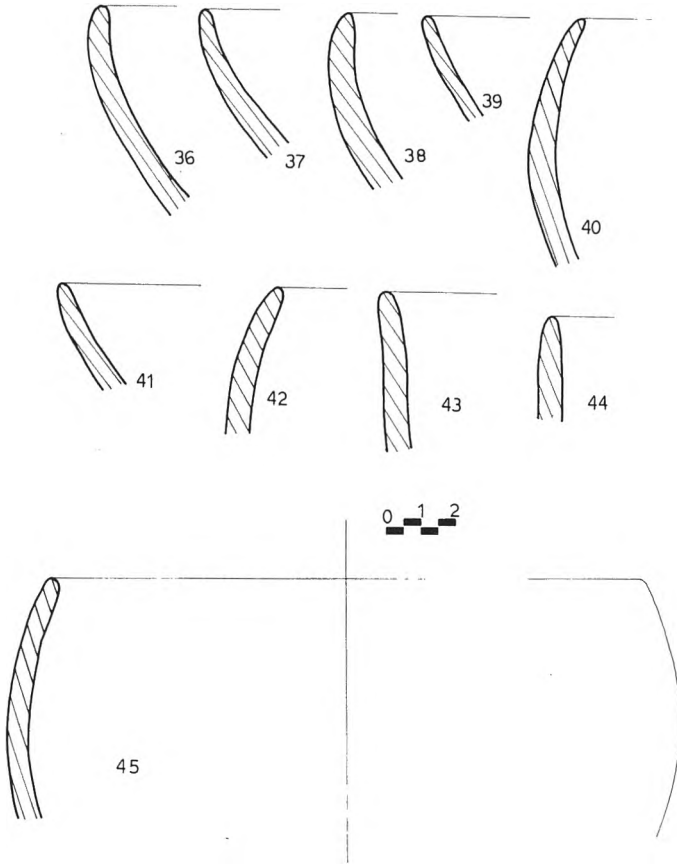
Ένα ασυνήθιστα μεγάλο ποσοστό της κεραμεικής στη θέση Ο Π αντιπροσωπεύεται από γραπτά δστρακα. Όλα σχεδόν ανήκουν στην πολύ γνωστή κατηγορία *red on white*²⁴, που κυριάρχησε στη Μέση Νεολιθική της Θεσσαλίας, αλλά και της Στερεάς (Λιανοκλάδι, Χαιρώνεια). Η αρχή της ανάγεται στη δεύτερη φάση της Α. Ν.

Ό πληθός των γραπτών είναι καθαρότερος των άλλων κατηγοριών, αν και πολύ συχνά ο πυρήνας είναι τεφρός και ακά-

22. Α. Θεοχάρης, Η αύγη της θεσσαλικής προϊστορίας, 1967, 147.

23. Θεοχάρης 1967, 32, ύποσ. 56.

24. Πρόκειται για τη γνωστή κατηγορία Α3β του Τσουντα (σ. 177 κέ.). Χαιρώνεια (ΑΜ 1905, 136, εικ. 7).

Σχέδ. 5. Τομές μονοχρώμων (ΟΙ)

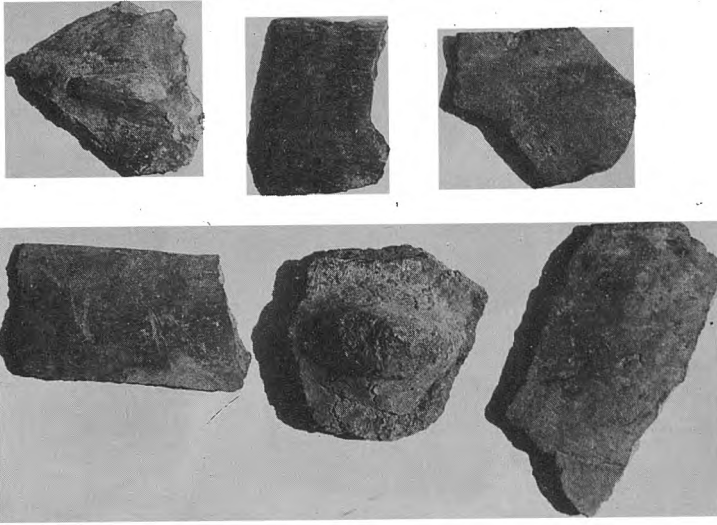
θαρτος. Στα μεγαλύτερα οικιακά σκεύη με γραπτή διακόσμηση ὁ πυρήνας εἶναι πάντοτε ἀκάθαρτος. Τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ εἶναι κεραμιδί, καστανὸ ἢ φαιό. Τὸ λευκὸ ἐπίχρισμα εἶναι πάντοτε παχύ, ἀλλὰ ἀπολεπίζεται πολὺ εὐκόλα. Τὰ λεπτότατα τοιχώματα, συχνὰ ὀσκέλυφα, εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς κεραμεικῆς.

Σχήματα: Λεπτότατα μικρὰ ἀγγεῖα, κυρίως σκύφοι ἢ κύπελλα (63 - 66, 69, 75, 77), πάχους 2 χιλιοστών, πού δείχνουν ἐκπληκτικὴ δεξιότεχνία. Βάσεις δὲν σώθηκαν. Ἐνα κύπελλο²⁵ ἀκέρατο (66) φέρει ἐξίτηλη διακόσμηση καὶ ἔχει στρογ-

γυλεμένη βάση. Πολλὲς εἶναι οἱ λεπτὲς ταινιοειδεῖς λαβές (67), πού πρέπει νὰ ἀνήκουν σὲ μεγάλα ἢ μικρὰ βαθιὰ κύπελλα. Δὲν μποροῦμε νὰ ἀναπαραστήσουμε τὸ σχῆμα τους, ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ διαφέρει ἀπὸ τὸ γνωστὸ κύπελλο²⁶ τοῦ ρυθμοῦ

25. Ἄνοιχτά ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ Τσαγγλί (Θεοχάρης 1973, πίν. III, 16). Ἴδιο σχῆμα τῆς Χαλκοκρατίας ἀπὸ τὰ Σέρβια (AAA VI, 1973, 422, εἰκ. 4 : 13).

26. Θεοχάρης 1973, εἰκ. 33, πίν. IV 3 (Τσάνι Μαγούλα). Wace - Thompson, Prehistoric Thesaly, 1912, 140, εἰκ. 80 α, β.

Εικ. 6. Όμβριακή Ι. Μονόχρωμη κεραμική.

solid style. Υπάρχουν επίσης μεγάλα οικιακά σκεύη με δακτυλιοειδείς ή επίπεδες βάσεις (72, 73), που ή διακόσμησή τους είναι συνήθως αρκετά άμελης. Συνηθίζονται κλειστά άγγεϊα με στενό ψηλό λαιμό²⁷, που πρέπει να έφεραν λαβές στον ώμο. Μερικά φέρουν όπες για ανάρτηση. Σε καρποδοχείο πρέπει να ανήκουν οι ψηλές βάσεις (70, 71), που διακοσμούνται με κάθετες και οριζόντιες γραμμές.

Διακόσμηση: Στο λευκό επίχρισμα του άγγεϊου γράφονται κοσμήματα από στιλπνό έρυθρό χρώμα²⁸. Το επίχρισμα και το έρυθρό χρώμα έχουν γαιώδη σύσταση και πολύ συχνά απολεπίζονται ή φθείρονται²⁹ εύκολα. Σε μερικές περιπτώσεις ή

έρυθρή διακόσμηση διατηρείται, ενώ το λευκό επίχρισμα έχει απολεπισθεί. Η διακόσμηση καταλαμβάνει την έξωτερική και έσωτερική επιφάνεια των άγγεϊων, αλλά επεκτείνεται και στις λαβές και στο κάτω μέρος των ψηλών βάσεων. Τα θέματα είναι σχεδόν πάντοτε γραμμικά με βάση την άπλη ή τεθλασμένη γραμμή. Έλεύθερη³⁰ διακόσμηση χωρίς όργανωση, που συνηθίζεται στα πρώιμα γραπτά της Α.Ν., δεν υπάρχει. Τα γραπτά

κακή διατήρηση. Δεν αποκλείεται σε μερικά άγγεϊα ή διακόσμηση να έχει γίνει μετά την όπτηση. Στον οικισμό Μεγάλο Παζαράκι της ΝΔ Θεσσαλίας (Άρχ. Θεσσ. Μελετών Ι, 1971, 148) αυτό συνηθίζεται σε άγγεϊα της Μ.Ν.

30. Ότζάκι (Milojčić 1971, πίν. 1 :5. ΑΑ 1954, πίν. Ι, εικ. 8 - 12), Γεντίκι (Θεοχάρης, Θεσσαλικά 1962, 75. Γ. Χουρμουζιάδης, ΑΕ 1972, εικ. 3, πίν. 32 β, γ, 33ε, ζ). Πύρασος (Θεσσαλικά 1959, εικ. 59), Μαγουλίτσα (Θεσσαλικά 1958, εικ. 1).

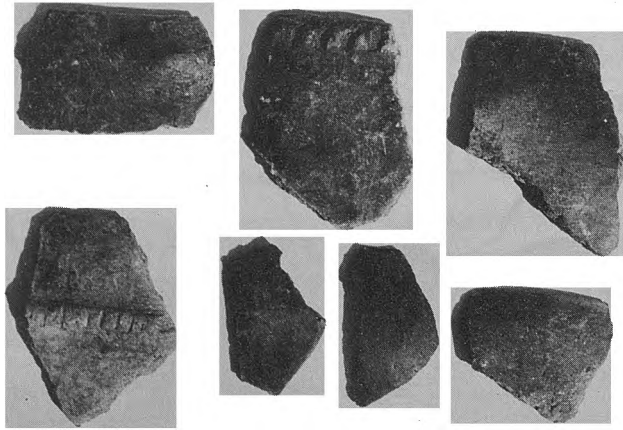
27. Νεολ. Έλλάς, πίν. ΙΙ, 16 (Σέσκλο).

28. Πιθανόν τά κοσμήματα έχουν στιλβωθεί προηγουμένως.

29. Αυτό μπορεί να όφείλεται στην άτελή όπτηση ή στην ποιότητα της βαφής, αλλά και στην

Σχέδ. 6. Τομές και ὄψεις μονοχρόμων (ΟΙ).

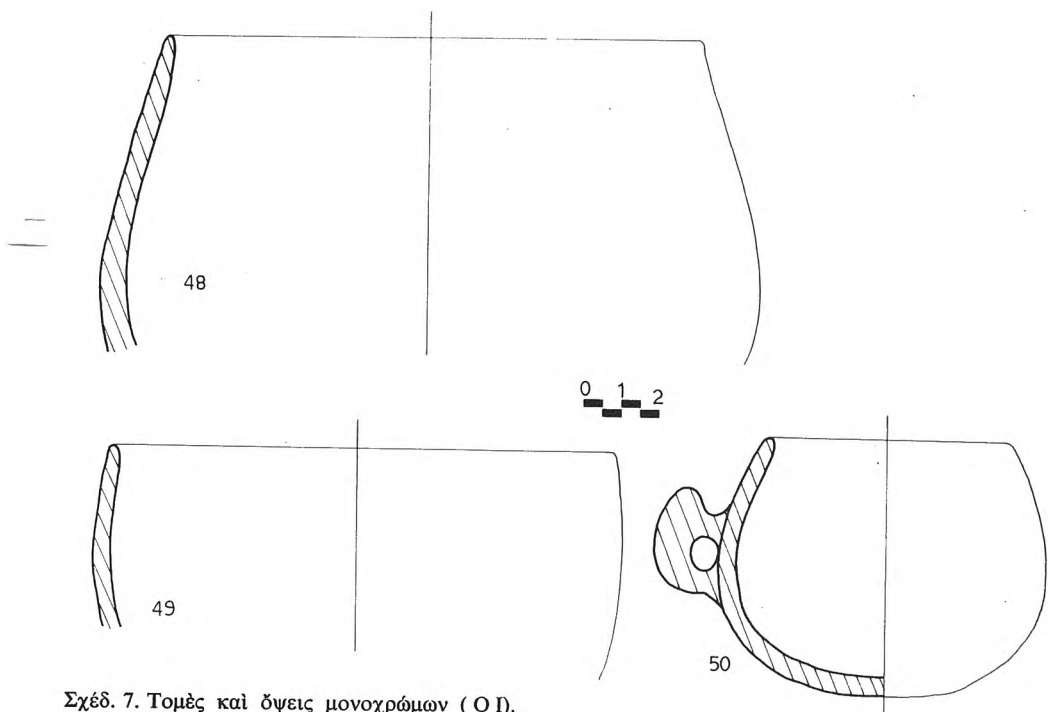
Εἰκ. 7. Ὀμβριακή ΙΙ. Μελανὰ μονόχρωμα.

τῆς Ὀμβριακῆς ὑπάγονται στὸ ρυθμὸ solid style τῆς πρώιμης Μ.Ν., ποὺ ἀποτελεῖ τὴ «νεολιθικὴ κοινὴ»³¹ τῆς περιόδου (εἰκ. 9, 10).

Τὰ διακοσμητικὰ θέματα εἶναι ἀπλὰ καὶ σπανιότερα σύνθετα (Σχέδ. 15). Ἐπιπέδες εὐθείες ἢ τεθλασμένες ἐπάλληλες³²

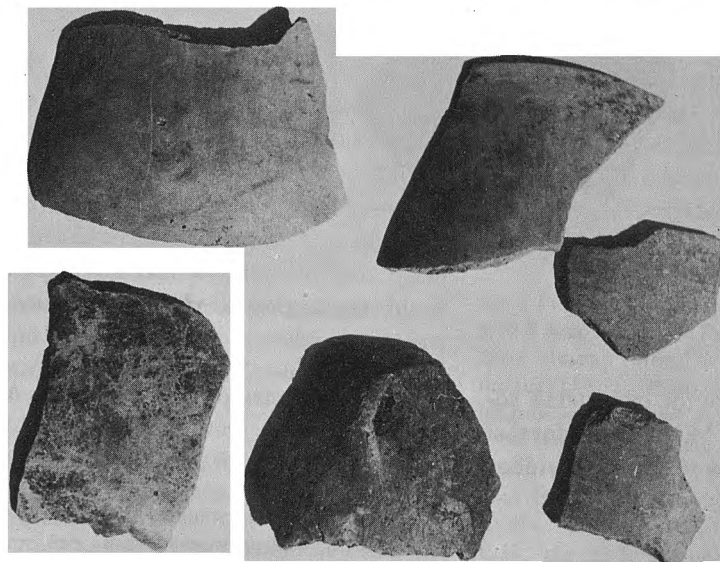
32. Οἱ τεθλασμένες γραμμὲς καὶ οἱ ἐπάλληλες γωνίες εἶναι θέματα συνηθέστατα στὰ πρώιμα γραπτὰ ἀπὸ τὴν Ἄργισσα καὶ τὸ Ὀτζάκι (V.

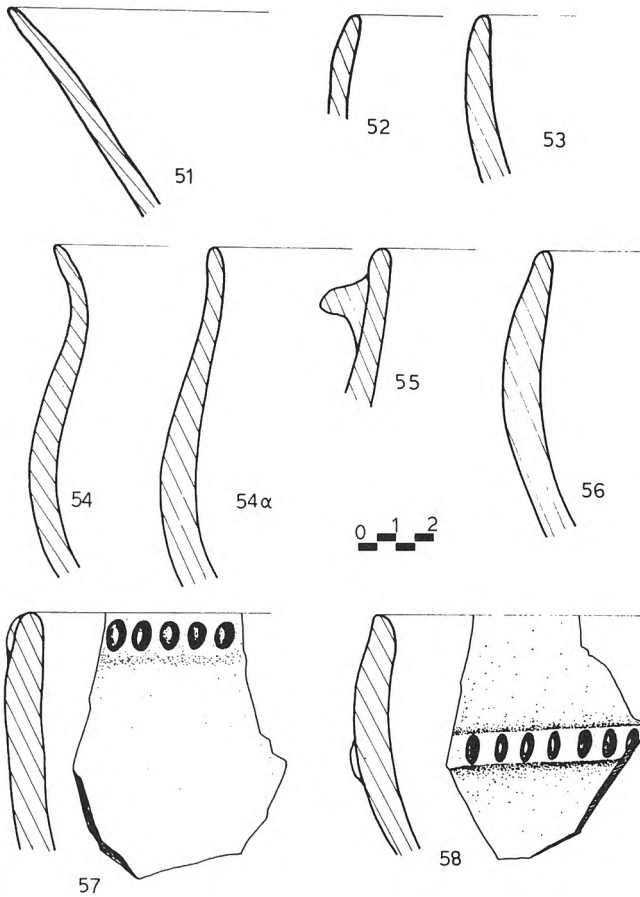
31. Θεοχάρης 1967, πίν. XXIX Α,Β.

Σχέδ. 7. Τομές και δψεις μονοχρώμων (Ο Ι).

Εικ. 8. Όμβριακή ΙΙ. Έρυθρά μονόχρωμα.

Σχέδ. 8. Τομές και όψεις έρυθρών και μελανών (Ο ΙΙ).

γραμμές, αντικόρυφα τρίγωνα³³ (Σ χ έ δ. 15 β), παράλληλες κυματοειδείς γραμμές, κλιμακωτά³⁴, όδοντωτά³⁵, δικτυωτά⁶³ και

Milojčić, Ergebnisse des deutschen Ausgrabungen JRGZM 6 (1959) 1. AA 1954, 13, 14, εικ. 9, 19. AAA IV, 1971, 168. AE 1971, εικ. 3.

33. Αντικόρυφα τρίγωνα ή γωνίες από Τσάνι Μαγούλα (Wace - Thompson, 137, εικ. 83). Χαϊρώνεια (AM 1905, 136, εικ. 7, 12).

34. Σε άγγεία της Μ.Ν. του Σέσκλου (Νεολ. Έλλάς, πίν. XI : 1 - 9). Στην Τσάνι Μαγούλα και Τσαγγλί (H. Hansen, Early civilization in Thessaly, 1933, εικ. 10, 12).

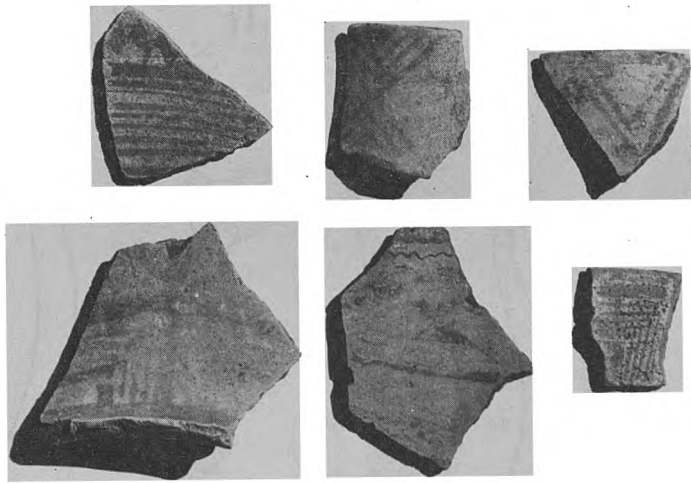
35. Ότζάκι (Milojčić 1971, πίν. I : 5), Σουφλι

συστήματα καθέτων και οριζοντίων γραμμών³⁶ διαφορετικού πάχους.

Ή γραπτή κεραμική της Όμβριακής, όσον άφορά την τεχνική και τó θεματολόγιο, παρουσιάζεται όμοια με την Πρώιμη Μέση Νεολιθική κεραμική της Θεσσαλίας. Ός προς τó σχηματολόγιο πιθανώς έφαρμόζει μερικούς δικούς της τύ-

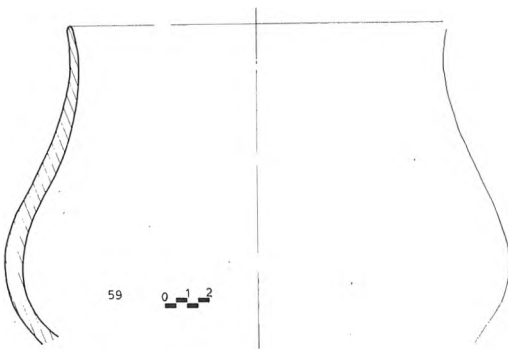
Μαγούλα (Τσουντας 1908, 184, 185, πίν. 93 - 96 Νεολ. Έλλάς 1973, εικ. 45).

36. Στην Έλάτεια (S. Weinberg, Hesperia 1962, πίν. 56 A - D. Νεολ. Έλλάς, πίν. XII, 10 (Κόρινθος), 11 (Τσαγγλί), 12 (Ότζάκι).

Εικ. 9. Όμβριακή II. Γραπτά δοτρακα.

Σχέδ. 9. Τομή και όψη έρυθρού άγγείου (Ο II).

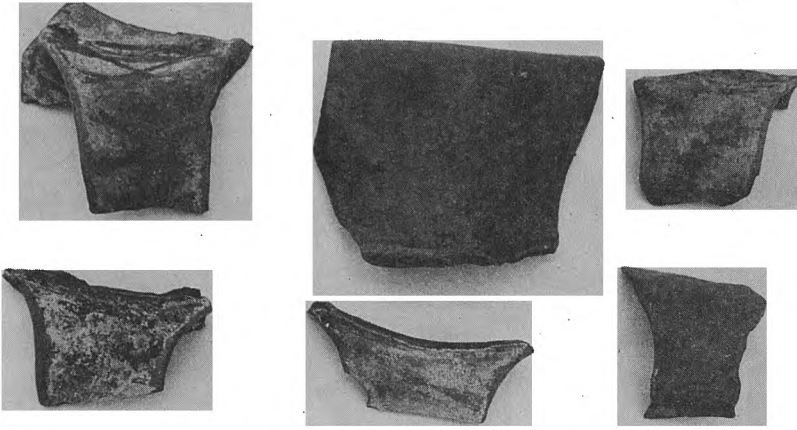

πους άγγείων (66, 75). Τά γραπτά με τήν ποικιλία σέ θέματα και τó λεπτό προσεγγμένο σχέδιο φθάνουν σέ πρωτοφανή τελειότητα και άσφαλώς προϋποθέτουν μακρόχρονη πείρα ειδικευμένων κεραμέων, πού είχαν ώς υπόβαθρο τίς έμπειρίες τής Άρχαιότερης Νεολιθικής.

Έγχάρακτα - Στικτά

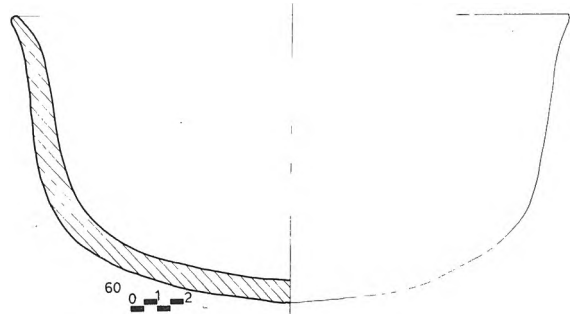
Συνδυασμός στικτών και έγχαράκτων θεω-

ρεΐται μία ιδιόμορφη κεραμική, πού βρέθηκε άποκλειστικά στή θέση Ο II (ε ί κ. 11, 12). Ό πηλός είναι σχεδόν καθαρός και τó χρώμα του βαθύ καστανό, κεραμιδί, τεφρό ή μελανότεφρο. Τά τοιχώματα είναι πάντοτε παχιά. Ή νοπή επιφάνεια τού άγγείου χαράσσεται σέ ζώνες με αιχμηρό έργαλείο. Οί γραμμές είναι πολύ εϋθείες και πρέπει νά έχουν γίνει με τή βοήθεια κανόνα. Τό όλο σχέδιο δείχνει επι-

Εικ. 10. Όμβριακή Π. Γραπτά δστρακα.

Σχέδ. 10. Τομή και ὄψη μελανού ἀγγείου (Ο Π).

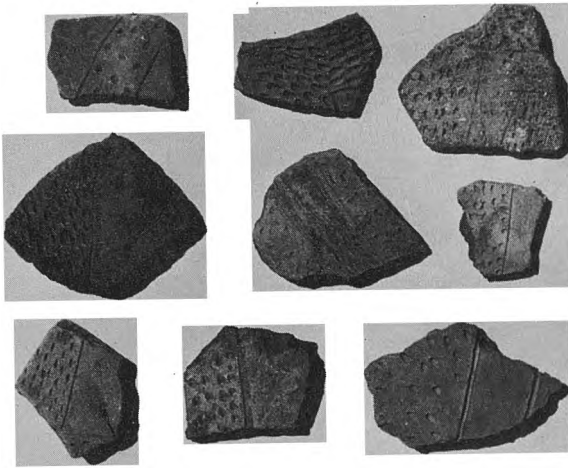

μέλεια ὄχι συνηθισμένη. Τὰ δστρακα πού σώθηκαν εἶναι πολὺ μικρά, γιὰ νὰ ἔχουμε σαφῆ εἰκόνα τοῦ σχεδίου, φαίνεται ὅμως ὅτι συνήθως ἀποτελοῦν ὀξεῖες ἢ ἀμβλεῖες γωνίες³⁷. Στὸ χῶρο πού περιορίζεται ἀπὸ τὶς εὐθεῖες γραμμὲς γίνονται μὲ αἰχμηρὸ

ἢ ἀμβλὺ ἐργαλεῖο³⁸ (φετρὸ ἢ κόκαλο) στίξεις, πού εἶναι ἄλλοτε ἀραιὲς κι ἄλλοτε πυκνές, μεγάλες ὠοειδοῦς σχήματος ἢ μικρὲς καὶ στενές σὰν ἐγχαράξεις. Πολὺ συχνὰ οἱ στίξεις γίνονται σὲ σειρὲς (εἰ κ. 12 β) καὶ παρουσιάζουν μεγάλη κανονι-

37. Ἀνάλογη διακόσμηση σὲ δστρακα ἀπὸ τὴν περιοχὴ Λαρίσης (Κ. Grundmann, AM 1932, πίν. XXI 4, XIX, 2).

38. Κατὰ τὸν Milošičić οἱ στίξεις γίνονταν μὲ ὄστρεο (cardium), ἀπ' ὅπου προέρχεται καὶ ἡ ὀνομασία μιᾶς ὁμάδας ἐγχαράκτων.

Εικ. 11. Όμβριακή II. Έγχάρακτα.

κότητα. Άλλοτε έχουν γίνει με τὸ νόχι³⁹ τοῦ κεραμέα (εἰκ. 11). Στὰ ἐνδιάμεσα διαστήματα τὸ ἀγγεῖο ἀφήνεται μετὸ χρῶμα τῆς ἐπιφάνειας ἢ συνηθέστερα βάφεται μετὸ ἐρυθρὸ ἢ καστανὸ χρῶμα⁴⁰. Τὸ ἐρυθρὸ χρῶμα, πὺ φαίνεται νὰ ἔχει τὴν ἴδια σύσταση μετὸν ἐρυθρῶν Α 1, εἶναι πολὺ ἐξίτηλο καὶ πάντοτε ἀπολεπίζεται. Πολλὰς φορές, ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου φέρει λεπτὴ ἐπάλειψη πηλοῦ. Ἐπίχρισμα ἢ ἐπάλειψη πηλοῦ ὑπάρχει καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἀγγείων, ἀλλὰ τὶς περισσότερες φορές εἶναι ἄβαφη καὶ ἔχει χρῶμα μελανότεφρο.

39. Milojević, 1971, πίν. Q 1 - 3. Τσουντας, 172, πίν. 13, 3.

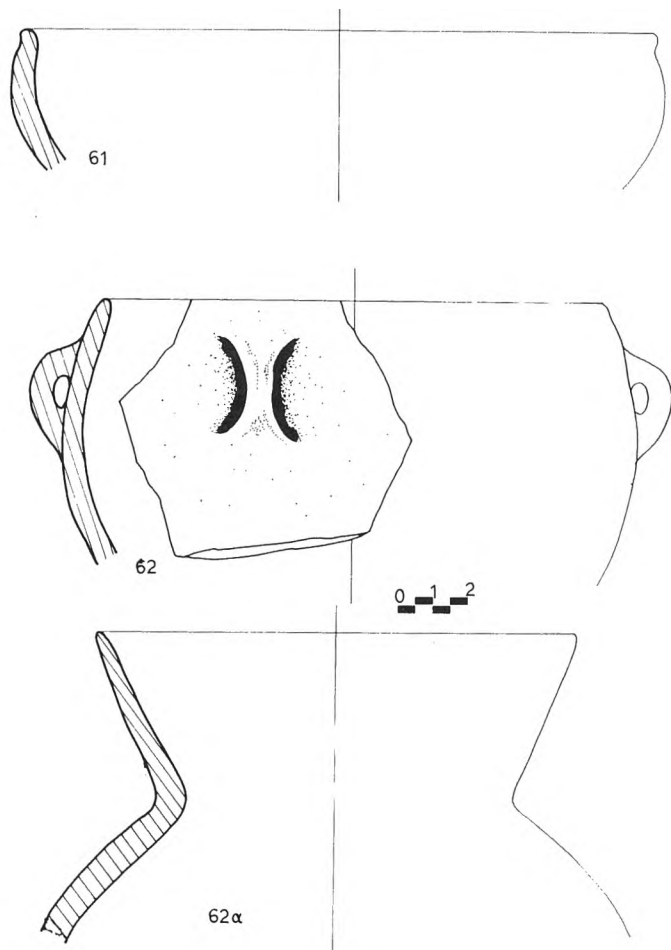
40. Ὁ συνδυασμὸς ἐγχάραξης καὶ χρώματος ἔχει βρεθεῖ σὲ ἄλλους οἰκισμοὺς τῆς Θεσσαλίας (Θεσσαλικά Δ', 1962, εἰκ. 7, πίν. VIII, 1. Θεοχάρης 1967, πίν. XXVIII : Β, Γ), ἀλλὰ ἡ τεχνικὴ καὶ τὸ σχέδιο τῆς Όμβριακῆς εἶναι διαφορετικά.

Σχήματα: Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναγνωρισθοῦν σχήματα, ἐπειδὴ κανένα ὄστρακο δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ χεῖλος ἢ τὴν βάση ἀγγείου. Φαίνεται ὅτι ἀνήκουν σὲ μεγάλα οἰκιακὰ σκευῆ.

Στὴν ἀρχή, ἡ ἐγχάρακτη αὐτὴ κεραμικὴ φαίνεται πρωτόγονη σὲ σχέση μετὰ Α 1 καὶ τὰ γραπτὰ τοῦ οἰκισμοῦ. Ἐπειδὴ ἡ κεραμικὴ δὲν εἶναι στρωματογραφημένη, δὲν μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε τὴν ἀκριβῆ ἡλικία της, δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ εἶναι σύγχρονη μετὸς ἄλλες ὁμάδες. Ἐκκριβῶς ὁμοία κεραμικὴ δὲν μποροῦμε νὰ βροῦμε σὲ ἄλλους οἰκισμοὺς τῆς Θεσσαλίας⁴¹. Ἡ διαίρεση τοῦ ἀγγείου σὲ ζῶνες ὑπάρχει σὲ ἀγγεῖα τῆς φάσεως Διμηνίου⁴², ἀλλὰ

41. Ἐγχάρακτα ἢ νυχωτὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ Ὀτζάκι (Milojević, 1971, πίν. N,O,P). Δὲν μοιάζουν μετὸς τῆς Όμβριακῆς.

42. Χρ. Τσουντας 1908, πίν. 17 - 19. Ἐγχάρακτες ζῶνες σὲ ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ Τηγάνι Σάμου (AM 1935 - 36, πίν. 29 β, 30 α).

Σχέδ. 11. Τομές και ὄψεις μελανῶν καὶ ἐρυθρῶν (Ο Π).

εἶναι πολὺ διαφορετικὴ, γιατί γεμίζονται με ἐγχαράξεις καὶ ὄχι στίξεις. Ὅμοιες στίξεις με τῆς Ὀμβριακῆς ὑπάρχουν στὰ Barbotin ἢ Cardium⁴³, πού χαρακτηρίζουν τὴν γ' φάση τῆς Α. Ν. (ρυθμὸς Α2), ἀλλὰ στίξεις με ζῶνες⁴⁴ δὲν ἀπαντοῦν.

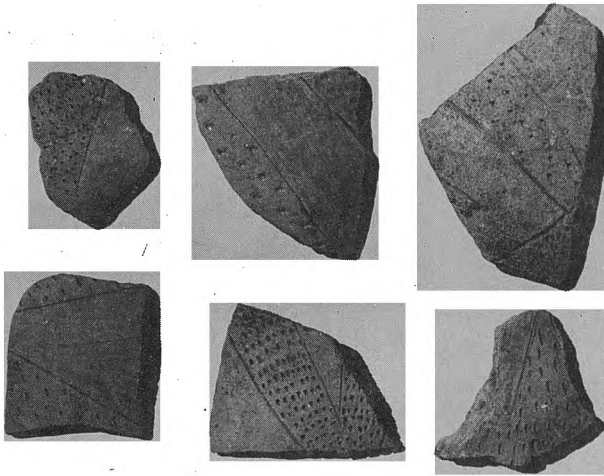
43. Ὅτζάκι (ΑΑ 1955, 158), Γεντίκι, Νεσσο-νίδα (Θεσσαλικά Δ', 1962, πίν. VII : I, X). Τσουν-τας, πίν. 13, 14. J. Milošič - J. Zumbusch, Das Frühe Neolithikum, πίν. N 1 - 13, 0. Οἱ στίξεις δὲν εἶναι παρόμοιες. Τὰ cardium προϋποθέτουν τὴν εἰσβολὴ πρωτόγονων φορέων κατὰ τὴν γ' φάση τῆς Α.Ν.

44. Παρόμοιος τρόπος ἐγχαράκτης διακόσμησης

Μεγαλύτερη ὁμοιότητα ἔχουν με τὰ ἐγχαράκτα τῆς Κνωσοῦ⁴⁵, πού χρονολογοῦνται στὴν Ἀρχαιότερη Νεολιθικὴ. Φαίνεται ὅτι τὰ ἐγχαράκτα ἀποτελοῦν μία ἰδιομορφία τοῦ οἰκισμοῦ, ἀποτέλεσμα πιθανῶς τῆς ἐργασίας ἑνὸς ἢ περισσοτέρων

σης στὴ νεολιθικὴ Σαρδηνία (Renato Loria - D. Trump, Le scoperte a «sa ucca de su tintiriolu» e il neolitico Sardo, Monumenti Antichi, 1978, εἰκ. 21 : 11, πίν. XXI).

45. J. Evans, Palace of Minos I, 1921, 32 - 55. BSA 1953, 93 - 134. BSA 1964, 132 - 238. BSA 1968, 267 - 276. Νεολ. Ἑλλάς, σ. 133, εἰκ. 67, πίν. XXV.

Εικ. 12. Όμβριακή II. Έγχάρακτα.

κεραμέων, που είχαν ειδικευθεί⁴⁶ στο είδος αυτό της διακοσμητικής. Η χρονολογησή τους στην αρχή της Μέσης Νεολιθικής είναι πολύ πιθανή. Την ύπαρξη άφθονων έγχαρακτων σε μερικούς μόνο οικισμούς, ενώ από άλλους απουσιάζουν τελείως, είχε ήδη παρατηρήσει ο Τσουντας⁴⁷. Στους οικισμούς της κεντρικής περιοχής (Άργισσα, Μεσιανή Μαγούλα⁴⁸ κ.ά.) συνηθίζονται πολύ τα έγχάρακτα, ενώ στο Σέσκλο δέν υπάρχουν.

Ξεστά

Ένδιαφέρον παρουσιάζει μία ομάδα γραπτής - ξεστής κεραμεικής (scraped ware), που αποτελεί παραλλαγή των γραπτών

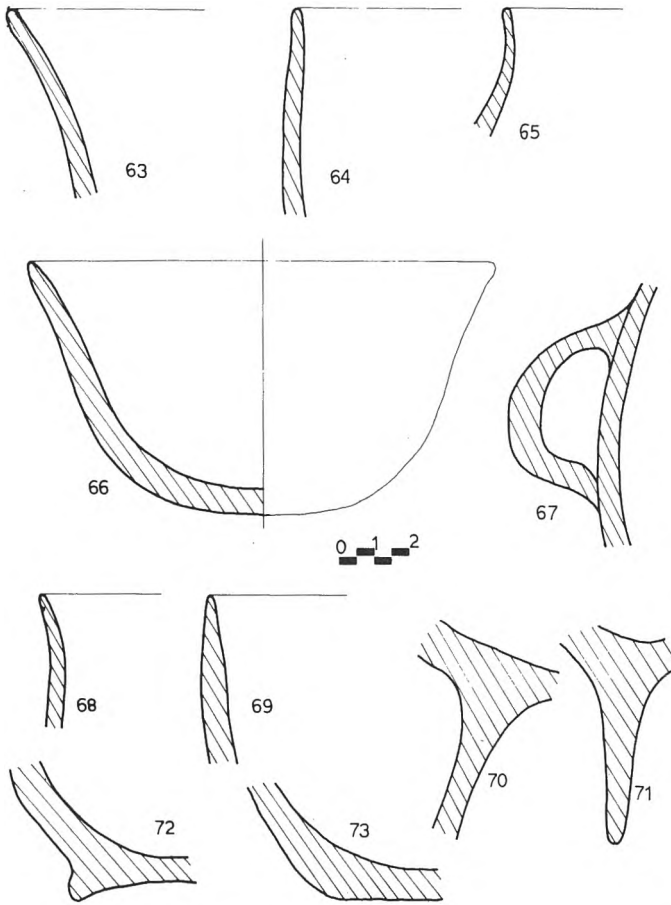
του οικισμού. Το άγγείο επιχρίεται με λευκή αλοιφή και ύστερα με έρυθρο παχύ χρώμα. Κατόπιν, χαράσσεται σε κάθετες ή οριζόντιες κυματοειδείς γραμμές (εικ. 13), ώστε να διακρίνεται το χρώμα του πηλού. Η διακόσμηση γίνεται και στις δύο πλευρές του άγγείου. Ο πηλός είναι καλής ποιότητας, όπως των γραπτών, και τα τοιχώματα λεπτά. Ός προς τα σχήματα έχουμε μικρά κυρίως άγγεϊα, κύπελλα, σκύφους ή καρπόδοχεία (78 - 82). Το άκέραιο κύπελλο με τη στρογγυλή βάση (80) είναι ακριβώς ίδιο με το γραπτό κύπελλο 66. Ένα άλλο σχεδόν άκέραιο κύπελλο (81) φέρει λαβή με τρία οριζόντια τρήματα⁴⁹. Από το ψήσιμο το

46. Για ειδικευμένους νεολιθικούς τεχνίτες βλ. Γ. Χουρμουζιάδη, AAA X, 1977, 207 κέ.

47. Τσουντας 1908, 168.

48. Τσουντας, 8, άρ. 35.

49. Το ίδιο σχήμα με τη διαφορά ότι φέρει υπερυψωμένη λαβή στά Σέρβια (AAA VI, 1973, εικ. 4 :13).

Σχέδ. 12. Τομές και όψεις γραπτών

έρυθρο χρώμα έχει πάρει κυανή απόχρωση και ό πηλός κιτρινωπό.

Τά ξεστά-γραπτά τής Όμβριακής φαίνονται σύγχρονα με τά γραπτά, αν λάβουμε υπόψη τό σχήμα των κυπέλλων 66 και 80. Ό ξεστή⁵⁰ τεχνοτροπία υπάρχει ήδη στην Α.Ν.⁵¹ σε περιορισμένη κλί-

μακα, γενικεύτηκε όμως στη Μέση Νεολιθική. Ξεστά όστρακα υπάρχουν σε άφθονία στο Τελικό Σέσκλο.

ΛΙΘΙΝΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ

Πελέκεις και λίθινα σκεύη

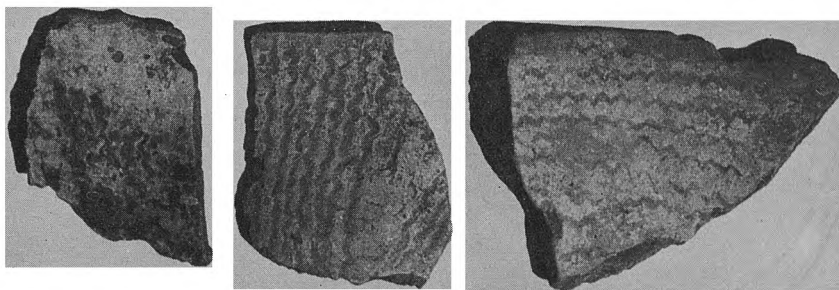
Πελέκεις σε άφθονία απέδωσαν και οι δύο θέσεις Ο Ι και Ο ΙΙ. Στόν αρχαιότερο τύπο Α του Τσουντα⁵² ανήκουν δύο πελέ-

50. Έκτός από τά καθαντού ξεστά υπάρχει ή τεχνοτροπία των ξεστών εγχαρακτών (Α.Ν.). Θεσσαλικά 1962, 83, πίν. ΧΙΙΙ. Θεοχάρης 1967, 160.

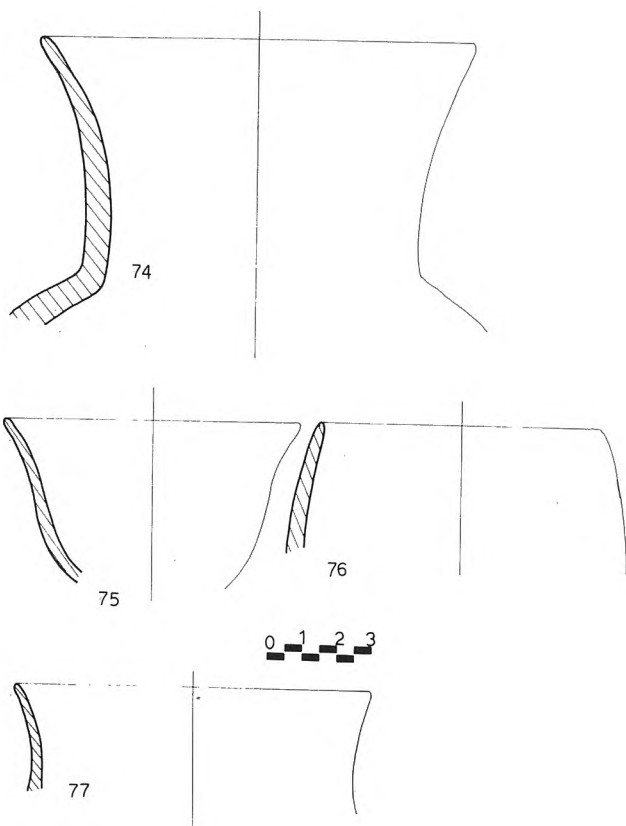
51. Έλάχιστα όστρακα στόν Πρόδρομο Καρδίτσας (Α. Ν. φάση β') ΑΕ 1971, 171, πίν. 25 α.

Στη Μαγουλίτσα Καρδίτσας (Θεσσαλικά 1958, 39 - 49), Όγια Όνα Τιρνάβου (ΑΑΑ ΙΙ, 1969, 169 - 172).

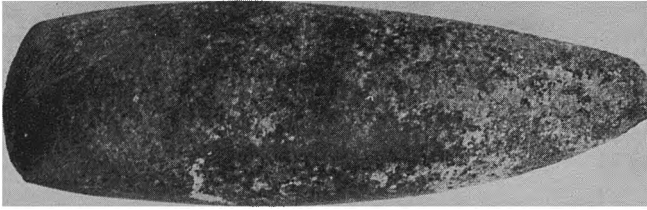
52. Τσουντας 1908, 39, εικ. 231.

Εικ. 13. Όμβριακή II. Ξεστά δοτράκα.

Σχέδ. 13. Τομές και όψεις γραπτών:

Είκ. 14. Όμβριακή Π. Λίθινος πέλεκυς.

κεις συμμετρικοί ως πρὸς τὸν κάθετο ἄξονα καὶ λειασμένοι μόνο στὸ κάτω μέρος (εἰκ. 14). Τὸ μεγαλύτερο τμήμα τους εἶναι ἀδρά δουλεμένο. Καὶ οἱ δύο στή μιὰ ἄκρη πρὸς τὸ μέρος τῆς λαβῆς ἔχουν ἀβαθῆ κοιλότητα, ἀπόπειρα ἴσως γιὰ στειλέωση. Ὁ μεγαλύτερος ἔχει μήκος 0,18 μ. καὶ πλάτος 0,054 μ. καὶ διατηρεῖται σὲ ἀριστη κατάσταση (εἰκ. 14). Ὁ ἄλλος, μήκ. 0,145 μ. καὶ πλ. 0,045 μ., εἶναι ἀρκετὰ φθαρμένος (Σχέδ. 16 γ). Τὸ ὑλικὸ καὶ τῶν δύο εἶναι γκριζοπράσινο σχιστόλιθος.

Στὸν τύπο Β τοῦ Τσουντα⁵³ ἀνήκει ἓνας τετράπλευρος ἀκέραιος πέλεκυς (Σχέδ. 16 α), μήκ. 0,072 μ. καὶ πλ. 0,042 μ., ἀπὸ στεατίτη. Εἶναι λειασμένος σ' ὅλη του τὴν ἐπιφάνεια καὶ διατηρεῖ μυτερὴ αἰχμὴ. Στὸν τύπο Δ ὑπάγεται πέλεκυς ἀπὸ καστανοκόκκινο πυριτόλιθο, ἀρκετὰ ἀποσαθρωμένος καὶ ἔλλιπής, μήκ. 0,075 μ. καὶ σωζ. πλ. 0,03 μ. Βρέθηκε ἐπίσης θραῦσμα ἀπὸ μεγάλο πέλεκυ (Σχέδ. 16 β) ἀπὸ πρᾶσινο σχιστόλιθο μὲ ὀλόκληρη τὴν ἐπι-

φάνεια λειασμένη, σωζ. μήκ. 0,065 μ. καὶ πλ. 0,055 μ. Δύο θραῦσματα ἀπὸ μεγάλους πελέκεις διάτρητους ἀνήκουν στὸν τύπο⁵⁴ Γ (Σχέδ. 16 δ, ε). Τὸ ὑλικὸ τους εἶναι μαυροπράσινο σχιστόλιθος. Διαστάσεις: σωζ. μήκ. 0,034 καὶ πλ. 0,043, σωζ. μήκ. 0,053 καὶ πλ. 0,068 μ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς πελέκεις βρέθηκαν ἀρκετοὶ μυλόλιθοι καὶ τριπτῆρες ἀπὸ ψαμμίτη καὶ γρανιτόλιθο.

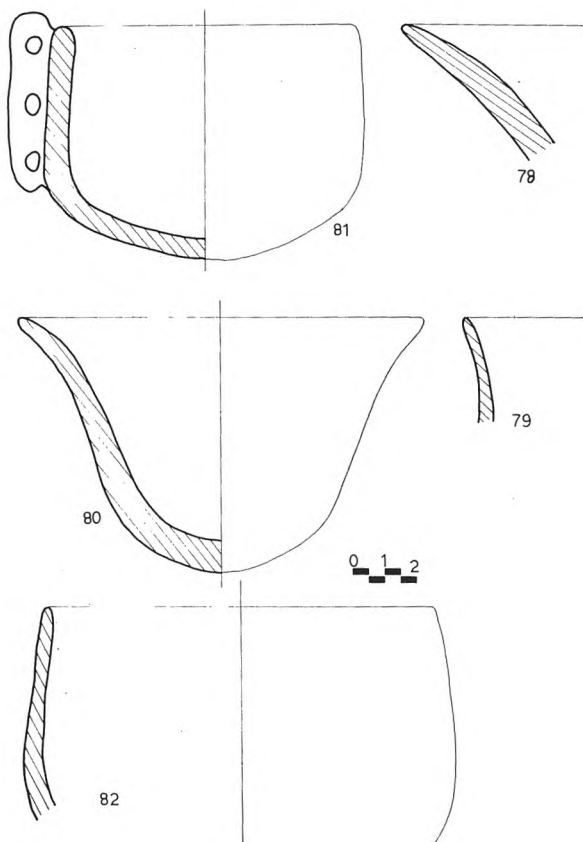
Πυριτόλιθοι

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπουσία ὀψιανού⁵⁵ καὶ στὶς δύο θέσεις, πού, ἂν δὲν εἶναι τυχαία, δείχνει ἀσφαλῶς κάποια ἀπομόνωση τοῦ οἰκισμού. Φαίνεται πάντως ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς χρησιμοποίησαν τὸν ντόπιο πυριτόλιθο, πού εἶναι ἐξαιρετικῆς ποιότητας καὶ ὑπάρχει σὲ

54. Τσουντας 1908, 311 - 312, εἰκ. 236, 237.

55. Στὴν προκεραμικὴ Θεσσαλία ὑπάρχει ὁ ὀψιανὸς σὲ ἀφθονία, ἐνῶ δὲν ἀπουσιάζει ὁ πυριτόλιθος. Ἐπὶ συννοικισμό σὲ συννοικισμό πάντως ὑπάρχει διαφορά. Στὴ Νεσσωνίδα (Προκεραμικὴ φάση) ἀπαντοῦν σὲ μεγαλύτερο ποσοστὸ οἱ πυριτόλιθοι (Θεσσαλικά Δ', 1962, 81).

53. Τσουντας 1908, 309 - 311, εἰκ. 233 - 235.

Σχέδ. 14. Τομές και όψεις ξεστάν.

ποικιλία χρωμάτων (έρυθρό, κατόσαν, κίτρινο, πράσινο, υπόλευκο). Τα εργαλεία αυτά τυπολογικά ανήκουν σε λεπίδες⁵⁶ (Σχέδ. 17 α, γ) και ξέστρα⁵⁷ (Σχέδ. 17 β) συνήθως μεγάλων διαστάσεων. Μεγάλες φολίδες έχουν υποστεί δεύτερη επεξεργασία μετά την από-

σπασή τους από κατάλληλα προετοιμασμένο πυρήνα⁵⁸. Πολλοί είναι οι πυρήνες και τα αποθραύσματα.

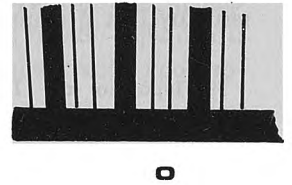
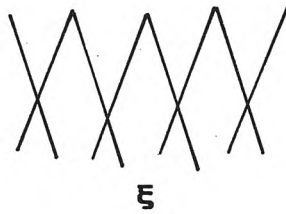
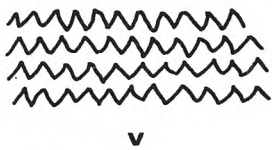
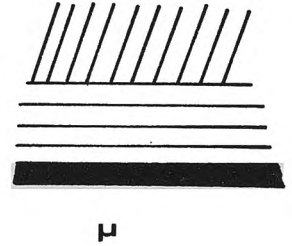
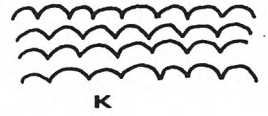
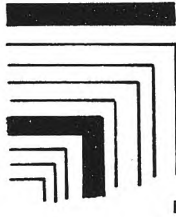
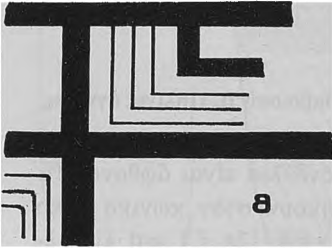
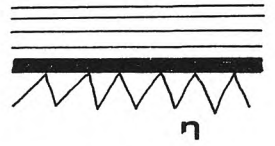
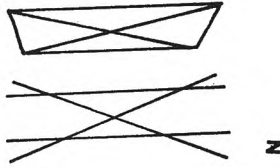
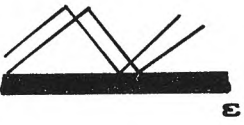
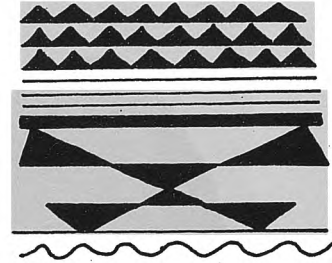
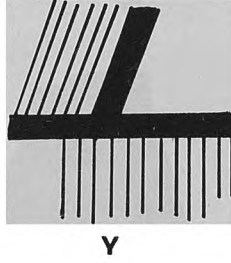
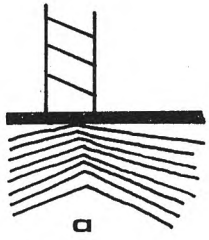
ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΛΛΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Μαζί με τα άλλα κεραμικά αντικείμενα του οικισμού βρέθηκαν μία έλλιπής και μία άκέραιη άπίοσχημη άγνόθα (εϊκ. 15 α, β). Ή δεύτερη είναι προχειροφτια-

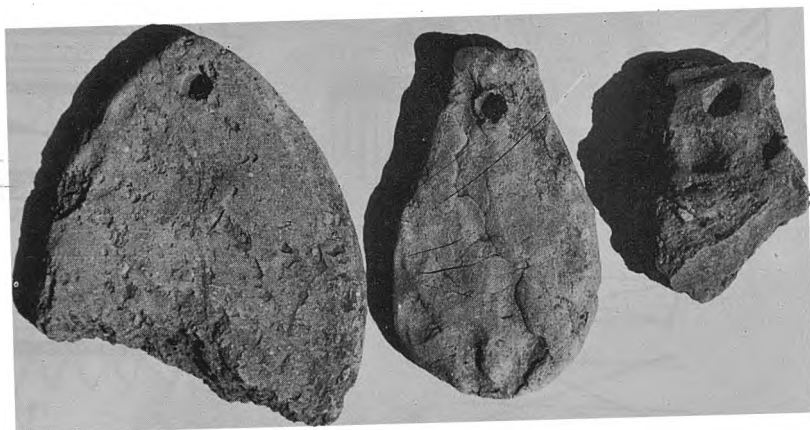
56. Παρόμοιες μεγάλες λεπίδες πυριτολίθου από το Τσαγγλί (Wace - Thompson, 1912, 129, εϊκ. 78). Ανήκουν στον τύπο της backed blade.

57. Για έπίκυρτα εργαλεία βλ. Ή. Γερουλάνου, Οί όψιανοί της Συλλογής Τραχώνων, ΑΕ 1956, 88 κέ. Τα ξέστρα είναι μονά (side scrapers) ή διπλά (backed scrapers).

58. D. Van Horn, Bronze Age chipped stone tools from the Argolid of Greece and their relations to tools manufactured from other materials, 1976, εϊκ. 35 - 37.

Σχέδ. 15. Διακοσμητικά θέματα γραπτών.

Εικ. 15. Όμβριακή Π. Πήλινες άγνύθες.

γμένη και διακρίνονται τὰ άποτυπώματα τών δαχτύλων τού τεχνίτη. Σε άγνύθα άνήκει τμήμα πήλινου άντικειμένου με κερατοειδείς άπολήξεις⁵⁹ (εϊκ. 16 γ, Σ χ έ δ. 17 η). Είναι άγνωστη ή χρήση μικρών μαρμάρινων άντικειμένων με επίπεδη τή μία πλευρά και πεπλατυσμένο τó κεντρικό τμήμα, πού φέρουν δύο λοξές όπές και έχουν προσεγμένη λείανση (εϊκ. 17 α). Φαίνεται άκόμη και τó άποτύπωμα τού σχοινού πού περνούσε μέσα. Είναι άβέβαιο αν χρησιμοποιήθηκαν ως άγνύθες, γιατί στην περίπτωση αυτή δέν δικαιολογείται ή επιμελημένη λείανση.

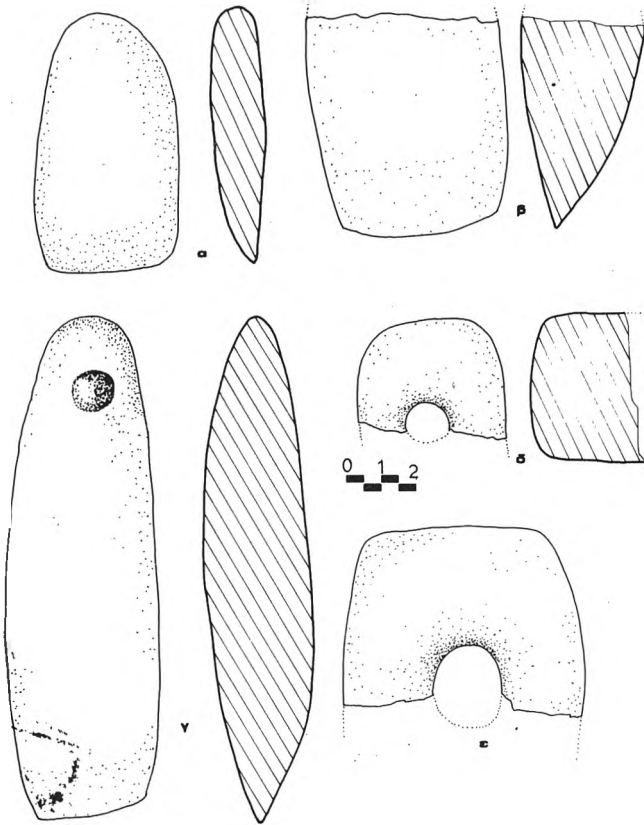
59. Παρόμοιο τής Πρώιμης Χαλκοκρατίας, αλλά όχι τόσο συμμετρικό με 2 όπές, στη Θερμή Λέσβου (W. Lamb, Excavations at Thermi, 1936, πίν. XXIV, 31, 61). Όμοια άντικείμενα στη νεολιθική Ρουμανία (I. Berciu, Cultura Hamangia I, 1966, 242, εϊκ. 76, 77). Είναι ίσως πιθανός και ό άποτροπαϊκός ή λατρευτικός του χαρακτήρας.

Τά πήλινα σφονδύλια είναι άφθονα. Τά περισσότερα ανήκουν στόν κωνικό τύπο (εϊκ. 16α, β, Σ χ έ δ. 17ε, ζ) και λίγα έχουν και τις δύο πλευρές επίπεδες (Σ χ έ δ. 17 δ). Ό πηλός τους συνήθως είναι μελανότεφρος. Ένα φέρει στη μία πλευρά διακόσμηση από άβαθείς στίξεις⁶⁰. Συλλέχτηκαν επίσης πολλοί λίθινοι και πήλινοι πεσσοί σφενδονών, στρογγυλοί ή άμφικωνικοί (εϊκ. 17 β).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Άπό τά επιφανειακά εύρήματα γίνεται φανερό ότι ό οικισμός τής Όμβριακής είναι μία άκμαία έγκατάσταση τής Μέσης Νεολιθικής, με πολλές πιθανότητες ύπαρξης και παλαιότερων λειψάνων τής Α.Ν. Μεταγενέστερα ίχνη κατοίκησης δέν υπάρχουν και στις δύο θέσεις.

60. Τσουντας 1908, πίν. 44 : 11.

Σχέδ. 16. Ώψεις και τομές λίθινων εργαλείων.

Ἡ ὁμοιότητα τῶν εὐρημάτων μὲ ἄλλους οἰκισμοὺς τῆς Θεσσαλίας δείχνει τὴ μεγάλη ἐξάπλωση πρὸς τὰ νότια⁶¹ τοῦ Θεσσαλικοῦ νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ, μὲ προέκταση πρὸς τὴ Στερεὰ Ἑλλάδα καὶ μάλιστα σὲ μία περιοχή πού ἦταν ἄγνωστη μέχρι σήμερα γιὰ τὴν προϊστορία⁶². Ἀποδεικνύεται, γιὰ μία ἀκόμη φορά, ὅτι ἡ

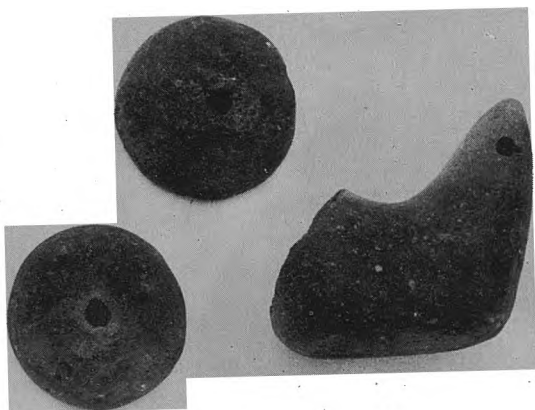
ἔρευνα τῆς νεολιθικῆς Θεσσαλίας δὲν ἔχει ἐξαντληθεῖ καὶ μᾶς περιμένουν σημαντικές ἀνακαλύψεις στὴ βόρεια Φθιώτιδα, ὅπως καὶ στὴ δυτικὴ καὶ νότια Θεσσαλία (περιοχὴ Καρδίτσας).

Ἡ ὁλόκληρη ἡ περιοχή τῆς ἀποξηραμένης λίμνης Ξυνιάδας εἶναι βέβαιο ὅτι κρύβει καὶ ἄλλους σημαντικοὺς προϊστο-

61. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ πολιτισμὸς Σέσκλου φθάνει μέχρι τὸ Λιανοκλάδι μὲ ἀρκετὲς παραλλαγές (Wace-Thompson, 1912, 171-192).

62. Ὁ νοτιότερος συνοικισμὸς μέχρι στιγμῆς στὴ Θεσσαλία εἶναι ἡ Τσάνι Μαγούλα (Wace-

Thompson, 135-149), τὸ Μεγάλο Παζαράκι (ΑΘΜ I 1972, 137-158. ΑΔ 22, 1967, Χρον. 298-300) καὶ τὸ Ἀχιλλεῖο Φαρσάλων μὲ λείψανα Ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς (Θεσσαλικά Δ', 1962, 71-73). Οἱ Wace-Thompson ἀναφέρουν

Εικ. 16. Διάφορα πήλινα αντικείμενα.

ρικούς οικισμούς, κέντρα αξιόλογου πολιτισμού, που ήκμασε από τις αρχές της Νεολιθικής. Στη δυτική πλευρά του λόφου Άραπονήσι, που δεσπόζει στο κέντρο της άλλοτε λίμνης, βρέθηκε μία άλλη νεολιθική θέση με άφθονη άβαφη κεραμική⁶³. Σε πολλές θέσεις γύρω από τη λίμνη βρέθηκαν όψιανοί και όστρακα. Επίσης, στο χωριό Παναγία⁶⁴ υπάρχει «μαγούλα» με άφθονη κεραμική της Μέσης και Νεώτερης Νεολιθικής, που είναι από παλαιότερα γνωστή. Ο Ο. Davies⁶⁵ αναφέρει μεσοελλαδικά λείψανα στο ύψωμα 502 στα βόρεια της Ξυνιάδας.

Η περιοχή της λίμνης ήταν φυσικό να προσελκύσει από νωρίς τους νεολιθικούς

άνθρώπους. Εκτός από την εύφορη καλλιεργήσιμη γη στις παρυφές της λίμνης, που επέτρεπε την ανάπτυξη οικιστικών κέντρων, η άλιεία θα ήταν σημαντικός βιοποριστικός παράγοντας. Γι' αυτό δεν είναι άπιθανη η ύπαρξη πασσαλόπηκτων κατοικιών στον οικισμό της Όμβριακής αλλά και σε άλλες θέσεις της αποξηραμένης λίμνης. Η λίμνη της Ξυνιάδας, που περικλείεται από βουνά, ήταν φυσικό να αποτελέσει μία «κλειστή» περιοχή με δικά της ιδιόμορφα πολιτιστικά στοιχεία, όπως φαίνεται από την κεραμική της (έγχάρακτα - στικτά).

Τελειώνοντας εκφράζεται η εύχη να αρχίσει στο άμεσο μέλλον συστηματική επιφανειακή και ανασκαφική έρευνα στην περιοχή, για να προστατευθούν οι νεολιθικές εγκαταστάσεις από τη συνεχιζόμενη καταστροφή με τη μηχανική καλλιέργεια και να αποκαλυφθούν νέα πολύτιμα στοιχεία του Θεσσαλικού νεολιθικού πολιτισμού.

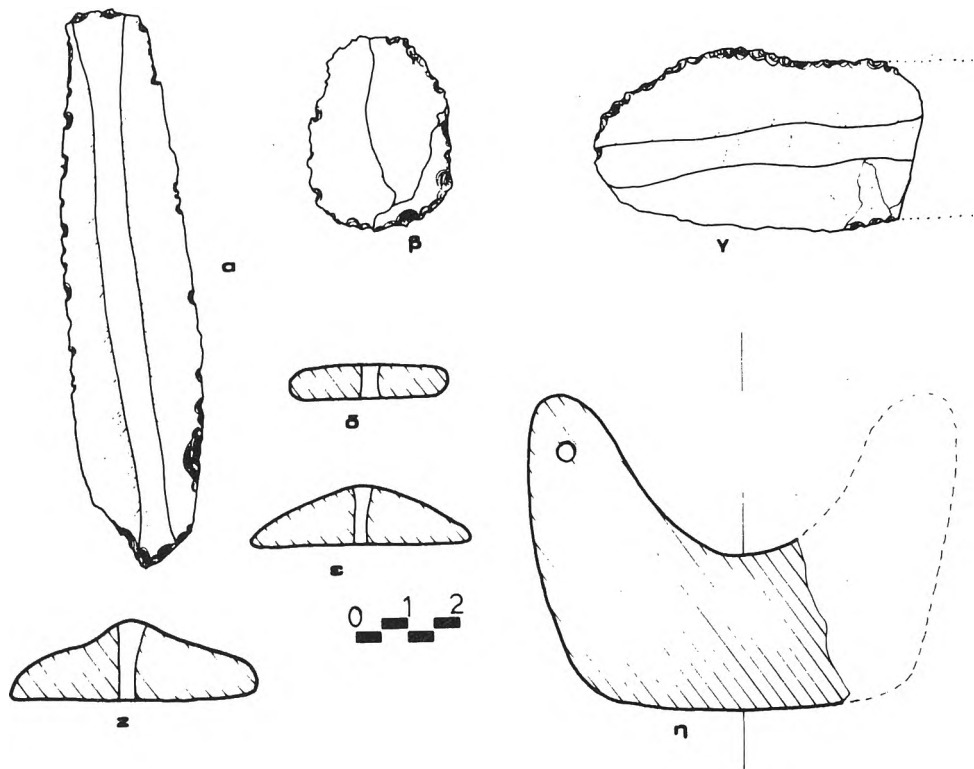
δύο άγγεϊα του ρυθμού Δ (Χαλκοκρατία) κοντά στο Δομοκό. Βλ. επίσης Νεολιθική Έλλάς 1973, χάρτες 4, 5.

63. Δεν βέθηκαν γραπτά και άλλα χαρακτηριστικά όστρακα και δεν μπορεί να χρονολογηθεί.

64. ΑΔ 25, 1970, Χρον. 244 - 245. ΑΔ 26, 1971, Χρον. 237, Πίν. 209 β.

65. Roman mines in Europe, 1935, 242 όπος. 2.

ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΣΑΜΨΩΝ

Σχέδ. 17. Όψεις και τομές λίθινων και πήλινων εργαλείων.

A SETTLEMENT OF THE «SESKLO» PERIOD AT XYNIAS OMBRIAKI

In 1973 two neolithic sites (O I and O II) were discovered near the village of Ombriaki, on the banks of the lake Xynias, which dried up some years ago (fig. 1). In earlier times the whole area was under water and the deposits are very thin. The complete absence of stone shows that the houses of the settlement were not made of stone.

The pottery and other finds, cited below, show that our settlement flourished during the early phase of Middle Neo-

lithic and that from its beginning the neolithic civilisation of Thessaly spread out to Central Greece and to regions as yet unknown.

Pottery

1. Coarse or semicoarse ware : The sherds consist of grey biscuit (figs. 2-5, pls. 1-4). Sometimes are covered by a very thin slip and they are polished. They were found at the site O I.

2. Black and red burnished (site O I - O II) : These sherds belong to

deep bowls which usually have a bright glaze (figs. 6-8, pls. 5-11).

3. Incised ware: It has been found in abundance at the site O II (figs. 11-12). In this technique the vase is divided in bands with dots between. Sometimes we see painted and incised decoration on the same vase.

4. Red on white painted pottery (figs. 9, 10, pls. 12, 13): A lot of sherds belong to bowls or cups with thin walls or to closed vases with vertical handles. The surface has a white slip

and red patterns: triangles, parallel lines, lozenges etc. (pl. 15). This kind of decoration is derived from textiles and embroidery.

5. Scraped ware (fig. 13).

Stone implements and miscellaneous objects.

Both the sites are characterized by the lack of obsidian, while flint is found in abundance (fig. 16). There are also stone axes (fig. 14), loom weights (fig. 15, pl. 17) and many other stone and clay implements.

ADAMANTIOS SAMPSON

ONCE AGAIN THE ROYAL TOMB AT VERGINA *

In a recent issue of *AAA* 13 (1980), Manolis Andronikos has rejected my suggestion that the Royal Tomb at Vergina was that of Philip III Arrhidaios not of Philip II.¹ That suggestion was based primarily on two negative arguments — the introduction of the barrel vault into Greece and the adop-

tion of the royal diadem by Macedonian kings — and on positive arguments — the literary sources, especially Diodorus, commenting on Philip III and his Queen.²

The vault. Regarding the vault, I had accepted the conclusions of an earlier article by Thomas A. Boyd³ that the

* I have discussed a number of the issues dealt with in the present note in a forthcoming article in the July 1982 issue of *AJA* entitled "The So-Called Tomb of Philip II: An Addendum".

1. "The Royal Tomb at Vergina and the Problem of the Dead", *AAA* 13 (1980), pp. 168-178, written in January 1981.

2. "The So-Called Tomb of Philip III: A Different Interpretation". *AJA* 84 (1980), pp. 527-531.

3. Thomas D. Boyd, "The Arch and Vault in Greek Architecture", *AJA* 82 (1978), pp. 83-100, especially 88-89.

technical specialists accompanying Alexander the Great in his invasion of Asia in 334 B.C., that is, the engineers and masons involved in devising schemes for siege warfare and the architects involved in the layout of the large number of cities founded by Alexander must surely have been observant of and interested in structural forms. Although new to Greece, vaulted construction had been used for millennia in the Near East, not of cut stone, however, but of brick⁴. Innumerable times, during the long years that they accompanied Alexander and the Diadochs in their military expeditions, such engineers, masons, and architects had been exposed to the sight of wedge-shaped voussoirs employed in arcuated constructions. To copy these forms from existing models and to translate them into stone voussoirs would be understandable; to invent, independently, cut-stone voussoirs and employ them in fully developed arcuated construction would be difficult to conceive — and surely the barrel-vaulted Royal Tomb at Vergina and the Great Tomb at Lefkadia⁵ exhibit fully developed vaulted construction — there is nothing tentative or experimental in their construction. In my view, therefore, a fully developed barrel-vaulted tomb could not have been built in 336 B.C.

4. See *AJA* 84 (1980), n. 15.

5. Dated at the very end of the fourth century B.C. by Stella Grobel Miller, *Hellenistic Macedonian Architecture: Its Style and Painted Ornament* (Diss. Bryn Mawr College 1970), pp. 102 - 104 145 - 145, 148; dated by the excavator, Photios M. Petsas, 'Ο τάφος τῶν Λευκαδίων, Athens, 1966, p. 179, at the beginning of the third century B.C.

Professor Andronikos rejects this theory⁶, citing examples known from literary sources and actual sites: from Plato, Sophocles, Seneca, and Diodorus, from Priene and Nemea. He elaborates especially on Plato's knowledge of Macedonia and Macedonian tombs. He states: "I would add the use of the word 'vault' (ψαλίς) alone constitutes proof of his knowledge. . . It is hard to believe that Greeks [including Sophocles] would have coined a word to describe an architectural form unknown to them."

The basic meaning of ψαλίς is scissors⁷. Scissors, both today and in antiquity, consist of two blades which, when opened, form a straight-sided angular opening with the apex at their crossing point⁸. Ultimately, the word ψαλίς came to be applied metaphorically to a vault and, given its pointed shape, to a *corbelled* vault. It bears no relationship whatever to a cylindrical barrel vault. Corbelled arches and vaults were used from the Bronze Age through the Hellenistic period⁹. They have been found in mainland Greece, the Greek islands, Etruria,

6. *AAA* 13 (1980), pp. 174 - 177.

7. Henry George Liddell and Robert Scott, *A Greek-English Lexicon*, rev. edn. (Oxford 1968) s.v. ψαλίς.

8. For ancient scissors see Charles Daremberg and Edmond Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* (Paris 1896), II, 2, s.v. *forfex* (ψαλίς), p. 1242, fig. 3171; Theodor Wiegand and Hans Schrader, *Priene: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895 - 1898* (Berlin 1904), p. 390, fig. 513.

9. See A. K. Orlandos, *Τὰ ὑλικὰ δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, II (Athens 1958) especially pp. 287 - 332, a richly illustrated collection of such monuments.

South Italy and Sicily, South Russia, and Syria. Such arches and vaults show great variety in construction. Sometimes the overlapping courses are left exposed but, at other times, they are smoothed off — witness the so-called Treasury of Atreus at Mycenae. This form of construction was used for gates in city walls, bridges, cisterns, aqueducts, galleries (as at Tiryns), spring houses, rarely for houses and windows, but above all for tombs — tombs both circular and rectangular in plan.

The second meaning of ψαλις in Liddell-Scott is “sewer, drain” and to illustrate this meaning the very fragment in Sophocles quoted by Andronikos is cited¹⁰. It comes from a lost play, Λάκαιναι, cited by Pollux: στενήν δ' ἔδωμεν ψαλίδα κοῦκ ἀβόρβορον¹¹: “we entered a narrow vault not without filth”.

It is worth noting that the bridge over the Great Drain in the Agora of Athens near the northwest foot of the Areopagos is in the form of a corbelled vault 8.60 m. wide¹². Built early in the fourth century B.C., the bridge covered one section of the earlier, fifth-century drain which itself received waste¹³. An analogous early fourth-century corbelled arch spanned the river Eridanos north of the Second Gate in the Kerameikos¹⁴.

10. See above, n. 7.

11. *The Fragments of Sophocles* (ed. by A.C. Pearson, Cambridge 1917), II, p. 36, Frg. 367; Pollux 9.49.

12. Homer A. Thompson and R. E. Wycherley, *The Agora of Athens (The Athenian Agora, XIV [Princeton 1972])*, pp. 195 - 196, fig. 49.

13. *Ibid.*, p. 201.

14. Rodney S. Young, “An Industrial Dis-

A still simpler form of construction consisted of tilting two slabs or tiles over an opening, so that they leaned against and supported each other at the top — a more primitive scissor-shaped construction¹⁵. This simple but effective scheme was used to roof drains and cover graves. In the fourth century B.C., the channel that ran northward from the Klepsydra spring into the Athenian Agora was roofed in this fashion¹⁶, and at Olynthos, graves, dating from the sixth century B.C. to the Roman period, were covered with such tilted tiles¹⁷.

Andronikos had previously cited a passage in Plato's *Laws* (947d)¹⁸. In

trict of Ancient Athens”, *Hesperia* 20 (1951), p. 153, pl. 56b. For the bridge over the Great Drain see, too, pl. 56a.

15. Orlandos, *op. cit.*, pp. 325 - 330, especially fig. 329.

16. T. Leslie Shear, Jr., “The Monument of the Eponymous Heroes in the Athenian Agora”, *Hesperia* 39 (1970), p. 208, fig. 17, and 40 (1977), pl. 41b.

In a letter written to me on September 14, 1981, Professor Homer Thompson has commented that: “Had the true vault [i.e., the barrel vault] been known in Athens at this time, it would presumably have been used in these places.”

I am greatly indebted to Professor Thompson for having drawn my attention to the specific examples cited here in the Agora and at Olynthos (see n. 17).

This form of construction was also used for sewers and drains in the early Republic in Italy. See M.E. Blake, *Ancient Roman Construction in Italy from the Prehistoric Period to Augustus* (Washington, D.C. 1947), p. 192.

17. David M. Robinson, *Necrolythia (Excavations at Olynthos, XI [Baltimore 1942])*, pp. 160 - 161, pl. LXI, figs. 5, 6, 7. See, too, John Boardman and Donna C. Kurtz, *Greek Burial Customs* (Ithaca, New York 1971) p. 97.

18. *AAA* 13 (1980), p. 175.

his last work, Plato refers to : “θήκην δὲ ὑπὸ γῆς αὐτοῖς εἰργασμένην εἶναι ψαλίδα προμήκη λίθων ποτίμων” : “a tomb shall be constructed underground in the form of an oblong vault of spongy stone” — that is, tufa or poros.

The third meaning for ψαλῖς in Liddell-Scott is “vault, crypt” and to exemplify this meaning, precisely this passage in Plato is quoted¹⁹. I have previously mentioned that corbelled vaults were extensively used for tombs, that they were both circular and rectangular in plan, and are known from the Bronze Age to the Hellenistic period. Among many tombs illustrated by Orlandos, one is especially relevant : an underground tomb, rectangular in shape, having a corbelled stone vault²⁰. It is located at Kul Oba, near Kertsch, and dates from the fourth century B.C. Plato surely had some such traditional scheme in mind in describing his priestly tomb²¹.

Andronikos also cites a passage in Seneca’s *Epistles* 90.32 in which Poseidonios states that Demokritos was the first to invent the true arch. Actually, Seneca rejects this premise, immediately characterizing it as false²². As Boyd had noted, it is conceivable that Demokritos of Abdera, one of the most famous philosophers of the fifth century B.C. learned the principle of the arch from his so-

jour in Egypt where vaults had long been used²³. But there is no physical evidence whatever that *barrel* vaults were constructed in the fifth century B.C. in Greece nor that a single individual invented this form of construction.

Andronikos’ last literary reference is to Diodorus 18.26 ff., regarding the golden hearse in which Alexander’s body was borne from Babylon to Alexandria. He reports : μετὰ δὲ ταῦτα παρέστησαν τὴν τοῦτο κομιοῦσαν ἀρμάμαξαν ἧς κατεσκεύαστο κατὰ μὲν τὴν κορυφὴν καμάρα χρυσεῖ. . . : “Then they set up next to it the covered carriage that was to carry it [the coffin]. At the top of the carriage was built a vault of gold”. Here the key word is καμάρα, according to Liddell-Scott “anything with an arched cover, covered carriage, covered boat or barge, vaulted chamber”, etc.²⁴ that is, like ψαλῖς, metaphorically, it came to be applied to a vault. In any case, this golden monument has nothing whatever to do with cut-stone masonry.

Turning now to tangible monuments, Professor Andronikos refers to two barrel-

London - New York 1920, II, pp. 420 - 421) : “Democritus”, inquit, “invenisse dicatur fornicem, ut lapidum curvatura paulatim inclinatum medio saxo alligaretur”. Hoc dicam falsum esse : necesse est enim ante Democritum et pontes et portas fuisse, quarum fere summa curvantur”. “But Poseidonius again remarks : ‘Democritus is said to have discovered the arch, whose effect was that the curving line of stones, which gradually lean toward each other, is bound together by the keystone.’ I am inclined to pronounce his statement false. For there must have been, before Democritus, bridges and gateways to which curvature did not begin until about the top.”

23. Boyd, *op. cit.*, p. 89 n. 24.

24. See above, n. 7.

19. See above, n. 7, Orlandos, *op. cit.*, p. 331, in defining the ancients’ use of ψαλῖς cites first this passage and next Frg. 367 of Sophocles. Pollux 9.49 also quoted both passages.

20. *Op. cit.*, pp. 308 - 309, fig. 293.

21. Without being specific, Boyd, *op. cit.*, p. 89 n. 24, arrived at a similar explanation.

22. Seneca *ad Lucilium epistulae morales* 90. 32 (Loeb edn., translated by R.M. Gummere,

vault city gates at Priene and to the vaulted entrance to the stadium at Nemea²⁵. Boyd had pointed out that the city walls of Priene have never been methodically excavated, hence neither the walls nor the gates have been precisely dated, although the walls presumably were a project of the mid-fourth century B.C., when Priene was moved to its present location²⁶. When the barrel vaults of the two now collapsed city gates were completed is unknown. But surely the presence of masons' marks in the form of A on the voussoirs of the west gate implies a Hellenistic date.

Fortunately, the barrel-vaulted entrance to the stadium at Nemea can be dated — in the last quarter of the fourth century B.C.²⁷. I have previously suggested that this date may be made even more precise — to the year 315 B.C.²⁸ — a point to which I shall later return.

Hence no dated monument exists to refute Boyd's thesis that the *barrel-vault* was introduced into Greece by the architects and masons who accompanied Alexander and the Diadochs in their military expeditions as a result of their experience of brick barrel vaults in the Near East. If so, a fully developed cut-stone barrel vault like the Royal Tomb

at Vergina could not have been built in Greece in 336 B.C.

The diadem. Bronze diadems have been found in tombs at Vergina and in the surrounding area, especially those of the Early Iron Age²⁹. Other metal diadems, particularly of gold, have also been found in tombs in Macedonia, South Russia, the Greek Mainland and Islands, and Asia Minor — tombs that date from the Bronze Age to the Hellenistic period³⁰. Especially opulent examples come from the Hellenistic period³¹. Although found in tombs, many of these diadems were originally worn by the living³². Clearly, these were not all *royal* diadems. And although the verb διαδέω, to bind or tie, does not apply to all these metallic diadems, the form of any of the most elaborate of these golden diadems indicates that they were bound or tied about the head³³.

The technical, archaeological term for such "crowns" is diadem — witness the preciously cited handbook on ancient jewelry (supra n. 30). Professor Andronikos, excavator of many of the Iron Age tombs at Vergina in which metal diadems were found³⁴, was entirely

29. N. G. L. Hammond, *A History of Macedonia*, I (Oxford 1972), Index s. v. diadem.

30. For convenience see R. A. Higgins, *Greek and Roman Jewellery*, 2nd edn., (Berkeley and Los Angeles 1980), Index s. v. diadems.

31. See Herbert Hoffmann and Patricia F. Davidson, *Greek Gold* (Boston - Brooklyn - Richmond 1965), pp. 51 - 69.

32. Higgins, *op. cit.*, pp. 54, 112, 124, 158; Hoffmann and Davidson, *ibid.*, pp. 53, 57, 58.

33. E. g. the examples illustrated by Hoffmann and Davidson, *ibid.*, 51, 55, 58, 61, 63. See the explicit statement on 53.

34. See the references cited by Hammond,

25. *AAA* 13 (1980), pp. 174 f.

26. Boyd, *op. cit.*, p. 89 n. 24. For these walls see Wiegand and Schrader (above n. 8) pp. 43 - 44.

27. Stephen G. Miller, "Excavations at Nemea, 1978", *Hesperia* 48 (1979), pp. 100, 103.

Regarding the graffito of the victor Τελέστας, Andronikos, *AAA* 13 (1980), p. 174, states that "this vaulted passage must have been built, in about 320 B.C." Actually, the excavator never dated the vault so precisely.

28. *AJA* 84 (1980), n. 48.

correct in terming the splendid, gold-plated silver *tubular* crown found in the Royal Tomb a diadem (none of the previously metal diadems is tubular in form), and correct, too, in calling it, as a physical object, "unique"³⁵. Unique as an actual object, yet as Andronikos recognized, appearing in identical tubular form as an attribute on a number of marble portraits: one of Alexander the Great, himself, in the Museum of Fine Arts in Boston³⁶; a portrait of Antiochos III in the Louvre; and a portrait presumably of Attalos III in Copenhagen. To be added to this list is a portrait proposed as representing Ptolemy II Philadelphos³⁷. Most important of all is the portrait of Alexander in the hunting scene in the so-called Alexander Sarcophagus in Istanbul which

above n. 29, and Manolis Andronikos, "The Royal Tomb of Philip II", *Archaeology* 31 (1978), pp. 34.

35. *Ibid.*, p. 38; Manolis Andronikos, *The Royal Graves at Vergina* (Athens 1978, a reprint of *AAA* 10 [1977]), p. 34. Well illustrated in *The Search for Alexander: An Exhibition* (Boston - Toronto 1980), pl. 29.

36. Mary B. Comstock and Cornelius C. Vermeule, *Sculpture in Stone* (Boston 1976), p. 81, 127; *The Search for Alexander*, p. 102, 8. The diadem is best visible in J. J. Bernoulli, *Die erhaltenen Darstellungen Alexanders des Grossen* (Griechische Ikonographie III [Munich 1905]), fig. 16; H. P. L'Orange, *Apotheosis in Ancient Portraiture* (Oslo 1947), fig. 17; and Margarete Bieber, *Alexander the Great in Greek and Roman Art* (Chicago 1964), pl. LVIII, fig. 107. It is conceivable that the head in Rossie Priory, England, also represents Alexander with a similar diadem (*ibid.*, pl. LV, fig. 103).

37. For convenience, see Gisela M. A. Richter, *The Portraits of the Greeks* (London 1965), III, figs. 1878 - 1879, 1918 - 1919, 1795 - 1797.

shows on the head a concave cutting for a now missing narrow metal diadem³⁸. Although the scene on the sarcophagus alludes to events that follow the Battle of Issos in 333 B.C. and thus preceded Alexander's adoption of the diadem, the sarcophagus itself was made after his death³⁹. He is shown, as it were, in retrospect, wearing the royal diadem that he had adopted — here in tubular, metallic form. These representations are clearly *royal* portraits, and it is reasonable to conclude that the unusual tubular metallic form of diadem shown on these heads — a form differing entirely from even the most sumptuous of non-royal metallic diadems — must constitute *one* form of royal diadem.

However, the form of diadem adopted by Alexander to symbolize that he was the successor of the Great King was a fillet like that worn around the tiara of the Persian King, as Xenophon reports of Cyrus⁴⁰. Both Diodorus and Curtius testify to this action on Alexander's part⁴¹. It is implicit in their testimonies that Alexander was the first Greek ruler to adopt the diadem as a symbol of kingship, and this fact is explicitly stated by Justin⁴². I fail to under-

38. Volkmar von Graeve, *Der Alexandersarkophag und seine Werkstatt* (Berlin 1970), pp. 137, 146, pls. 48, 51, 1.

39. Dated, *ibid.*, pp. 13, 168, in 312 B. C. Previously dated by Karl Schefold, *Der Alexander - Sarkophag* (Berlin 1968), pp. 7, 11, 28, between the Battle of Issos and Alexander's death (333 B. C. - 323 B. C.).

40. *Cyropaedia* 8. 3. 13.

41. Diodorus 17.77.5; Quintus Curtius Rufus 6.6.4.

42. 12.3.8. *Alexander... et diadema insolitum antea regibus Macedonicis... assumit.*

stand how any one can disregard the testimony of these ancient authors. Among the Persians, as Xenophon reported, nobles as well wore the cloth diadem⁴³. But among the Greeks, only a king wore such a diadem — witness the many numismatic portraits of Alexander's successors, as well as posthumous portraits of Alexander himself⁴⁴. Hence, among the Greeks, the diadem was a symbol of kingship⁴⁵.

Two difficult problems emerge here. What was the relationship between the victor's fillet and the royal fillet? Both were symbols of triumph. Did the earlier

tradition of the former help prepare the acceptance and adoption of the latter⁴⁶? It may well be. Second, there were evidently two forms of royal diadem: the familiar cloth fillet appearing especially, as previously noted, on numismatic portraits, and the tubular metal diadem of the variety found in the Royal Tomb. Can it be that the simple explanation of the presence of a tubular gilded-silver diadem in the Royal Tomb was the very fact that it was metallic — that what would become the normal, standard cloth diadem would not survive in the tomb?

Thus in no case should a royal diadem — of whatever material — be found in the tomb of Alexander's father, Philip II.

Professor Andronikos emphasizes the singular construction of the tomb: the fact that the main chamber was built first, the antechamber second, and that the voussoirs of the vault of the antechamber were not bonded into those of the main chamber⁴⁷. Surely this must have been a matter of structural procedure, whatever the motivation. It

43. *Cyropaedia* 8.3.15.

44. For convenience, see G. K. Jenkins, *Ancient Greek Coins* (New York 1972), figs. 517-518, 523, 530-532, 534, 538, 543, 549, 553-554, 556-558, 562, etc.

45. Andronikos, *AAA* 13 (1980), p. 178, has proposed that the presence of diadems on the portraits of Archidamos III, a fourth-century king of Sparta, and of Arkesilaos IV, a fifth-century ruler of Cyrene indicate the use of diadems as symbols of kingship before the period of Alexander. The portrait of Archidamos, a Roman copy of a mid-fourth-century original today in the Museo Nazionale at Naples, wears a narrow, seemingly tubular diadem (see Richter, *op. cit.*, figs. 888-889). The bronze portrait, presumably of Arkesilaos IV, found in the Sanctuary of Apollo at Cyrene and dated ca. 440 B. C. may or may not represent a king (L. Laurenzi, *Ritratti greci*, Florence, 1941, p. 90, 13, pl. IV, called it "ignoto"). In any case, the flat fillet on this head is adorned at the center with an ornament — a boss or floral form. This form of headband is neither a conventional cloth diadem with fluttering ends nor a metallic tubular diadem. In any case, these heads constitute isolated phenomena unconnected with any consecutive royal tradition and they surely have no bearing on Macedonian usage.

46. An interesting example of the victor's fillet appears on a tetradrachm of Philip II (Colin M. Kraay and Max Hirmer, *Greek Coins* [New York 1966], pl. 170, fig. 562). On the reverse, a horseman, conceivably a portrait of Philip, wears a petasos. Beneath it, two ends of a fillet flutter. This has been assumed by E. A. Fredricksmeyer, *AJA* 85 (1981), p. 332 and n. 12, to be a royal diadem, hence to invalidate my thesis. But surely this must be a victor's fillet and clearly this must be a reference to Philip's victory in the Olympic Games of 356 B. C., when his race horse won (Plutarch, *Alexander* 3. 6).

47. *AAA* 13 (1980), p. 170.

is inconceivable that the tomb was left façade-less until Olympias, after the assassination of Philip, had later disposed of Kleopatra and her infant son. I fail to understand, therefore, the excavator's statement that these circumstances "exclude the possibility of simultaneous burial in the antechamber"⁴⁸. He emphasizes, as well, that after cremation on the vault of the tomb, the deceased was buried in the main chamber and that oak leaves and acorns, found among the charred remains on the vault proved to be missing from the golden wreath found in the larnax⁴⁹. This circumstance has no bearing on whether the deceased was Philip II or Philip III. I am aware of no literary source that says that Philip III and his wife were cremated, as Andronikos states⁵⁰. Clearly, they were buried after Olympias caused Philip III to be killed and forced Eurydike to commit suicide⁵¹. But there is no indication that they were cremated. The precise circumstances of their burial, later exhumation, cremation, and final burial by Kassander⁵² will, unfortunately, never be known.

The literary Sources. The role of Kassander in this period of Macedonian history was crucial. Three other writers, W.L. Adams⁵³, Anna Maria Prestianni Gial-

lombardo and Bruno Tripodi⁵⁴, historians all known for their contributions to Macedonian studies of precisely this period, have also recently proposed that the Royal Tomb at Vergina was probably that of Philip III Arrhidaios.

For all four of us, a prime passage is Diodorus Siculus' statement that Kassander "already conducting himself as a king in administering the affairs of the realm. . . buried Eurydike and Philip, the queen and king. . . in Aegae as was the royal custom"⁵⁵. We note, too, that Kassander honored "the dead with funeral games"⁵⁶, that previously Eurydike had been trained by her royal mother in military affairs⁵⁷, and that when she and Philip III returned to Macedonia, it was the Queen who was in command of the troops in the campaign that preceded their deaths⁵⁸.

Professor Andronikos has emphasized the haste with which the Royal Tomb was completed and the fact that the walls of the main chamber received only a preliminary coat of stucco"⁵⁹. Giallombardo and Tripodi explain that haste⁶⁰, noting that Diodorus also reports: "After honoring the dead with funeral games, he enrolled those of the Macedo-

54. "Le tombe regali di Vergina : quale Filippo ?", *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa* 10 (1980), pp. 989 - 1001.

55. 19. 52. 5.

56. *Ibid.*

57. Polyaeus, *Strategemata* 8.60 ; Athenaeus 13.560 f.

58. Diodorus 19.11.2.

59. *The Royal Graves at Vergina*, Athens, 1978 (a reprint of *AAA* 10 [1977], p. 34; *AAA* 13 (1980), p. 170.

60. *Annali*, p. 998.

48. *Ibid.*, p. 171.

49. *Ibid.*

50. *Ibid.*

51. Diodorus 19.11.3 - 7 ; Aelian, *Varia Historia* 13.36.

52. Diodorus 19.52.5.

53. "The Royal Macedonian Tomb at Vergina : An Historical Interpretation", *The Ancient World* 3 (1980), pp. 67 - 72.

nians who were fit for military service, for he had decided to make a campaign into the Peloponnesus”⁶¹. Hence the speed which the tomb was perforce completed.

These authors as well as Adams emphasize the fact that Kassander, already regent and soon to marry Thessalonike, another daughter of Philip II, by burying the previous rulers was actually claiming the throne for himself — claiming to be a successor of Philip II, Alexander, Philip III and his Queen, herself a grand-daughter of Philip II⁶² — expressing his intention to be the legitimate inheritor of the Temenid Throne, a royal title he assumed within a decade⁶³.

Two additional points regarding Kassander’s role in the burial of Philip III and his Queen and the barrel-vaulted construction of the tomb should be noted. They are in no way conclusive but they accord with his procedure in erecting the tomb. Professor Andronikos has emphasized the Homeric ritual involved in the funeral pyre for the deceased placed on top of the vault, which included horse trappings and bits, implying the sacrifice of horses to the

dead, as Achilles had driven horses to be buried on Patroklos’ grave. Homeric are also the presence of the bones and the purple cloth in the golden larnax of the main chamber, which evoke memory of Achilles’ bones washed in wine, and of Hektor’s bones “gathered up in a golden casket and wrapped about with soft robes of purple”⁶⁴. Adams has drawn attention to the fact that the Homeric precedents for these actions come from both the *Iliad* and the *Odyssey*, and to Kassander’s legendary knowledge of Homer⁶⁵. He cites a passage in Athenaeus⁶⁶ that states: “he (Kassander) was so fond of Homer that he had the greater part of the epics at his tongue’s end. He had even made copies of the *Iliad* and the *Odyssey* with his own hand”⁶⁷. In addition, I have previously pointed out that, according to Diodorus, Kas-

64. *The Royal Graves at Vergina*, pp. 29, 42.

65. *The Ancient World*, p. 72.

66. 14.620b.

67. I had previously noted another connection with Kassander; Andronikos’ view that the hunting scene on the Royal Tomb was related to a painting of a battle between Alexander and Darius by Philoxenos of Eretria that Pliny the Elder reports was painted for King Kassander (*AJA* 84 [1980], p. 531), a point also noted by Adams (*The Ancient World*, p. 72).

It is clear that the original of the Battle between Alexander and Darius is a later work than the façade painting of the Royal Tomb. I find it astonishing that Andronikos prefers to date that painting ca. 317 B. C. (*AAA* 13 [1980], p. 172), citing, in particular, the opinion of an eminent contemporary scholar, Karl Schefold, rather than to accept the testimony of Pliny the Elder, who states that the painting was made for King Kassander, who ruled from 306 - 297 B. C.

61. 19. 52. 5.

62. *Annali*, pp. 997 - 998; *The Ancient World*, pp. 29, 42.

63. Diodorus 19.52.1 is explicit on this score: “As for Kassander, now that his affairs succeeded according to his intentions, he began to embrace in his hopes the Macedonian kingdom. For this reason he married Thessalonike, who was Philip’s daughter and Alexander’s half-sister, since he desired to establish a connection with the royal house” (*Diodorus of Sicily*, trans. by Russel M. Geer, London - Cambridge, Mass., 1969, IX, p. 371).

sander presided over the Nemean Games in the summer of 315 B.C., and drawn attention to the barrel-vaulted tunnel leading into the stadium, securely dated in the last quarter of the fourth century B.C., and suggested that it may well have been as a result of Kassander's presence at the Games that this form of construction was used for the tunnel at Nemea a year after its use for the tomb at Aegae⁶⁸.

Professor Andronikos emphasizes the huge scale of the Large Tumulus dictated in all likelihood by the scale of Tomb II, the Royal Tomb⁶⁹. He queries whether "for one of the most insignificant of all the Kings of Macedon (i.e., Philip III), one of his successors would make available the labour force required to build the most impressive monument existing throughout the length and breadth of the Macedonian kingdoms"⁷⁰. In view of Kassander's ambition, power, and ultimate success as King of Macedon, I find this concern unnecessary.

The finds in the antechamber. Professor Andronikos omits any reference to the contents of the antechamber in his article. But the presence of armor — the splendid *gorytus*, gilded greaves, bronze arrow heads, and wooden shafts — in the antechamber where the Queen was buried provides the key element in the identification of the king for whom the Royal Tomb was built. I⁷¹, as well as

Giallombardo and Tripodi⁷², find the presence of armor in the antechamber where the Queen was buried singular for a normal queen's burial but understandable for Eurydike given her martial training and activities and her command of Philip III's troops shortly before their deaths⁷³. This appears to be the crucial issue in determining the identity of the king for whom the Royal Tomb was built⁷⁴.

A final comment. I have previously not entered into discussion of the pottery

72. *Annali*, pp. 994, 999, 1000. They assume that the previous vessels and arms were heirlooms (p. 998, n. 30).

73. Giallombardo and Tripodi, *ibid.*, p. 994, point out how out of character weapons would be in the funerary chamber of Kleopatra. They as well as Adams, *The Ancient World*, pp. 69 f., emphasize the unlikelihood that Alexander, who was in charge of the funeral for Philip II (Diodorus 17.2.1), would have accorded a state burial to Kleopatra in Philip's tomb, in view of the bitter enmity produced in Alexander over Philip's last marriage and the fact that Olympias had murdered Kleopatra and the infant son born of her union with Philip (Plutarch, *Alexander* 10. 4; Pausanias 8.7.7). Indeed, the implication of Diodorus statement, cited above, is that Philip was buried alone.

74. In "Royal Treasures from a Macedonian Tomb", *National Geographic* 154 (July 1978), p. 75, Andronikos cited the opinion of an anthropologist that two teeth found in the larger larnax belonged to a man "of more than 32 years". In *AAA* 13 (1980), p. 172, he states that anthropological examination of the bones in that larnax has "led to the conclusion that the deceased. . . was a 40 - 50 old male". This later date may reflect further examination. Philip II was forty-six when he died; Philip III appears to have been forty. Andronikos continues: "I think, therefore, that this fact alone presents insurmountable obstacles

68. Above, p. 138, and previously in *AJA* 84 (1980), p. 53, n. 48.

69. *AAA* 13 (1980), p. 171.

70. *Ibid.*, pp. 171 f.

71. *AJA* 84 (1980), p. 53.

found in the Royal Tomb. But it is worth pointing out that at the general meeting of the Archaeological Institute of America in December 1981 at San Francisco, Susan I. Rotroff read a paper on "Royal Salt Cellars from the Athenian Agora". She discussed three examples of a distinctive form of salt cellar found in closed deposits in the Agora which indicate a date between 325 and 295 B.C. and stated that "a group of similar spool salt cellars" was found in the Royal Tomb at Vergina. She announced her hope that the analogy between the salt cellar found in the

Agora and those recovered at Vergina may aid "in establishing a date and interpretation for that monument"⁷⁵.

Contrary to Professor Andronikos, therefore, I do not consider that my arguments that the Royal Tomb at Vergina was built for Philip III Arrhidaios either "inadequate" or "to say the least, open to question"⁷⁶. One must congratulate the excavator for his splendid discoveries. But he has yet to prove that the Royal Tomb was built for Philip II.

February 1982

PHYLLIS WILLIAMS LEHMANN

for the identification of the dead as Arrhidaios". I find this a unpersuasive conclusion. Obviously, I am not an anthropologist, but I gather that it is difficult to be precise in dating the bones of an individual over twenty, more especially over forty, and that teeth, in particular, offer a hazardous means of judgment. See, for example, I. W. Cornwall, *Bones for the Archaeologist*, London, 1968, pp. 219 ff.

Andronikos continues to find the difference in the length and form of the gilded greaves found in the antechamber (not the main cham-

ber where the king was buried) "worthy of attention" (*AAA* 13 [1980], p. 169) recalling Philip II's lameness. I have previously pointed out that a wound in the *thigh* late in Philip's life scarcely required *shin* armor of different length and form (*AJA* 84 [1980], p. 528 n. 9). Professor Andronikos appears to have ignored this comment.

75. To be published among abstracts for papers in *AJA* 86 (1982), No. 2, from which these quotations are taken.

76. *AAA* 13 (1980), p. 178.

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

Στὴ μνήμη τοῦ Ἄλκη Δελμούζου

Στὴ Συλλογὴ Σπύρου καὶ Κορίνας Σκαρπαλέζου, στὴν Ἀθήνα, ὑπάρχει τὸ χάλκινο ἀντικείμενο ποὺ εἰκονίζεται ἐδῶ (εἰκ. 1 - 2).

Πρόκειται γιὰ ἔλασμα πάχους 2 χιλιοστών περίπου, μεγ. πλ. 0.079 καὶ μέγ. μήκ. 0.36 μ. Εἶναι τὸ μόνο τμήμα ποὺ διατηρήθηκε ἀπὸ τὸ στρογγυλὸ «σκεπάσμα» ἐνὸς χάλκινου κρατήρα(;)¹. Ὅταν τὸ ἀντικείμενο καθαρίστηκε ἀπὸ τὸν ἔμπειρο συντηρητὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, κ. Σπύρο Κασσανδρῆ, ξεχώρισε εὐκρινέστατα ἢ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή, ποὺ εἶναι χαραγμένη στὴ «στεφάνη» τοῦ καλύμματος, καθὼς καὶ ὁ στικτὸς δωδεκάφυλλος ρόδακας², ποὺ ὑπῆρχε στὸ κέντρο τοῦ ἀρχικοῦ σκεύους. Τὰ φύλλα τοῦ ρόδακα περικλείονται ἀνάμεσα σὲ δύο στικτοὺς κύκλους: ἓνα μεγαλύτερο, ἐξωτερικὸ, διαμ. 0.135 μ. κι ἓνα μικρότερο, ἐσωτερικὸ, διαμ. 0.035 μ.

Στὸ κέντρο τοῦ ρόδακα, ποὺ διατηρεῖται ὀλόκληρος, ὑπάρχει μιὰ ὀπή, διαμ. 3 χιλιοστών. Ἐκεῖ θὰ στερεωνόταν τὸ ἀντικείμενο — γιὰ τὴ μορφή του δὲν εἶναι

δυνατὸν νὰ γίνει καμιὰ ὑπόθεση —, ποὺ θὰ χρησίμευε ὡς «λαβὴ» γιὰ τὸ χάλκινο κάλυμμα — στὸν κρατήρα τοῦ Vix τὸ ἀντίστοιχο ἀντικείμενο εἶναι ἓνα χάλκινο γυναικεῖο ἀγαλμάτιο³. Πρέπει νὰ σημειωθεί ὅτι τὰ φύλλα τοῦ ρόδακα δὲν ἔχουν τὸ ἴδιο μέγεθος — καθέννας τους σχηματίζεται ἀπὸ 28 - 31 στιγμές.

Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ χάλκινου ἐλάσματος πώματος ἔχει πολλὰς φθορὰς (εἰκ. 1), ὀρισμένα σημεῖα ὅμως στὶς ἄκρες εἶχαν σχεδὸν κοπεῖ, ἐνῶ ἄλλα τμήματα τῆς περιφέρειας τσάκισαν, καὶ παρ' ὅλη τὴν προσπάθεια τοῦ κ. Κασσανδρῆ, δὲν ἔγινε δυνατὸν νὰ ἐπανέλθουν στὴν ἀρχικὴ τους θέση καὶ νὰ ἰσιώσουν.

Φαίνεται καθαρὰ πὼς τὸ ἔλασμα ἦταν τμήμα στρογγυλοῦ ἀντικειμένου, ποὺ εἶχε τὸ σχῆμα καὶ τὴ μορφή πινακίου, σὰν τὸ σημερινὸ πιάτο φαγητοῦ περίπου. Στὴν περιφέρεια τὸ ἔλασμα γυρίζει πρὸς τὰ ἐπάνω καὶ διπλώνει (βλ. εἰκ. 1): πιθανότατα στὸ γυριστὸ τμήμα, στὴν ἄκρη, περνοῦσε λεπτὸ σύρμα — ἔχει μείνει ἀνοικτὴ ἢ σχετικὴ ὀπή — ὥστε νὰ στερεώ-

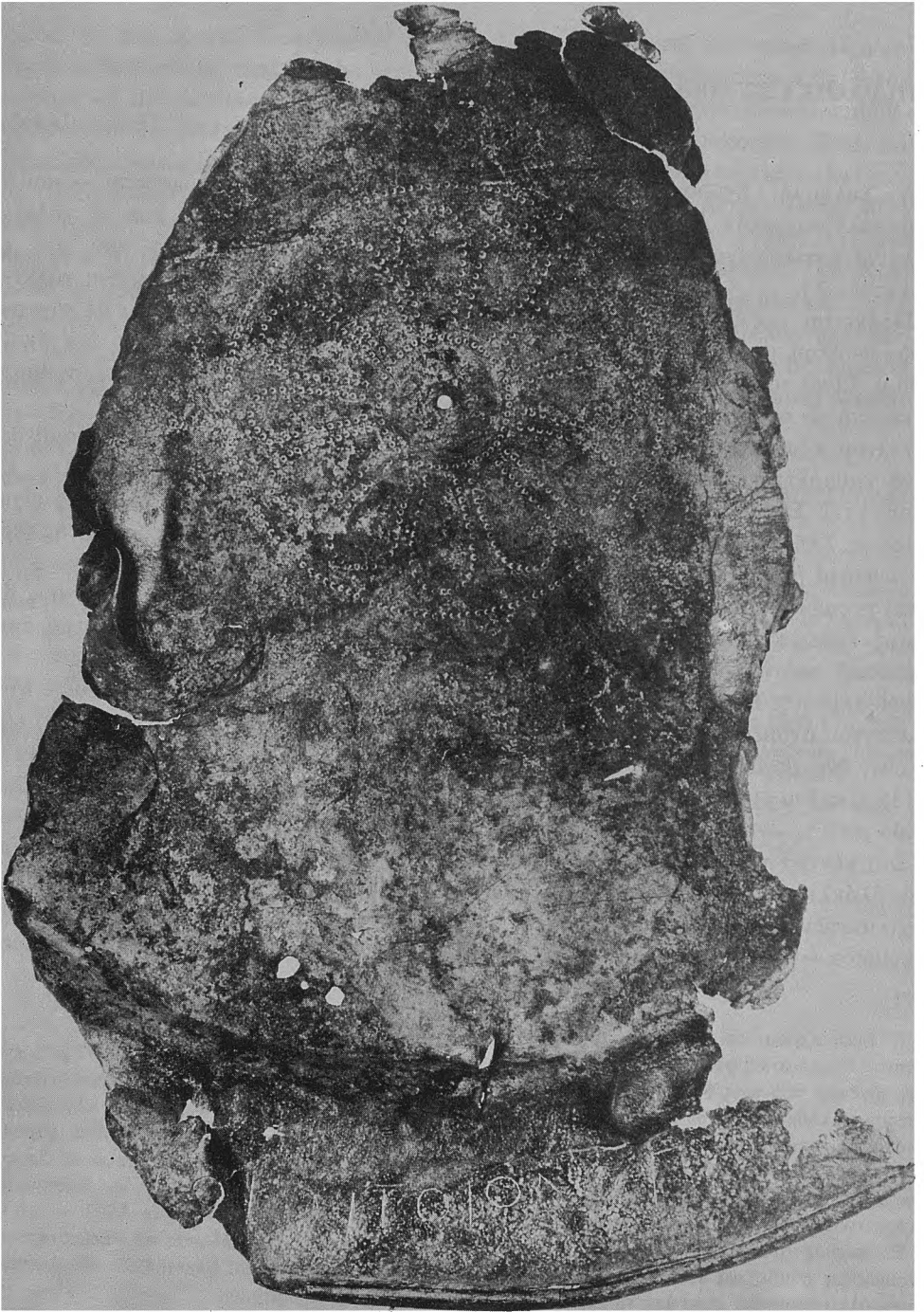
1. Ἐκφράζονται καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση οἱ θερμότες εὐχαριστίες στοὺς δύο συλλογεῖς, ποὺ μὲ τὴν εὐγένεια ποὺ τοὺς διακρίνει, πάντοτε διευκολύνουν, μὲ κάθε τρόπο, τὸν μελετητὴ. Ἀκόμα, θερμότες εὐχαριστίες ἐπίσης ὀφείλονται στὸν Καθηγητὴ κ. Felix Eckstein, ποὺ εἶχε τὴν εὐγενεὴ προθυμία νὰ μοῦ ὑπογραμμίσει ὀρισμένα χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀντικειμένου ποὺ δημοσιεύεται.

Τὸ σκεῦος στὸ ὁποῖο θὰ ἀνῆκε τὸ πῶμα τὸ ὀνομάζουμε συμβατικὰ κρατήρα, χωρὶς νὰ διαθέτουμε ἄλλο στοιχεῖο, πέρα ἀπὸ τὴ σχετικὴ ὁμοιότητα τοῦ καλύμματος μὲ τὸ ἀντίστοιχο τμήμα στὸν κρατήρα τοῦ Vix. Ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονός ὅτι

εἶναι τόσο μεγάλη ἡ διάμετρος (0.57 μ.), πιθανότερο εἶναι νὰ ὑποδηλώνεται τὸ στόμιο κρατήρα.

2. Ὁ ρόδακας καὶ οἱ κύκλοι ποὺ τὸν πλαισιώνουν εἶναι στικτοί, ἐνῶ ἡ ἐπιγραφή εἶναι χαρακτῆρ. Ρόδακας πάνω σὲ χάλκινο σκεῦος μὲ πολλὰ φύλλα, ὄχι στικτὸς, ἀλλὰ χαρακτὸς, ὑπάρχει στὸ Olympia, τ. IV. Die Bronzen, ἀρ. 884 b — στὸ κείμενο — ἓνας ἄλλος ρόδακας σὲ σκεῦος στικτὸς, ἀναφέρεται στὸν ἀριθ. Εὔρετ. 8299, δὲν ἀπεικονίζεται ὅμως στὸ βιβλίο.

3. Βλ. Martin Robertson, A History of Greek Art, τ. 2, εἰκ. 44e καὶ 45.

νεται ή περιφέρεια τοῦ σκεύους. Στὴ συνέχεια, τὸ ἔλασμα, σχηματίζοντας πρῶτα ἓνα ἀδλάκι, δίπλωνε πρὸς τὰ μέσα, ἀφήνοντας τὴν ἄκρη του ἐλεύθερη.

Ἡ στεφάνη, πού σχηματίζεται στὴν περιφέρεια τοῦ «καλύμματος», ἔχει πλάτος 0.063 - 0.065 μ. Κατόπιν, τὸ ἔλασμα κάμπτεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ κάτω, ὅπως ἀκριβῶς ἓνα πιάτο (0.08 μ.), κι ἔτσι διαμορφώνεται παρακάτω ἐσωτερικὰ τὸ πλατὺ στρογγυλὸ ἐπίπεδο τμήμα τοῦ πώματος.

Ἄν μετρήσει κανεὶς ἀπὸ τὴν ὀπὴ τοῦ κέντρου, πρὸς τὸ σημεῖο τῆς περιφέρειας πού διατηρεῖται, ἔχει τὴν «ἀκτίνα» τοῦ κύκλου, πού ἀντιστοιχεῖ μὲ 0.285 μ., ἐπομένως βρίσκει τὴ διάμετρο τοῦ πώματος, ἴση μὲ δύο ἀκτίνες. Πρέπει νὰ ἦταν 0.57 μ.

Στὸ τμήμα τῆς στεφάνης πού σώθηκε, εἶχαμε τὴ σπάνια τύχη νὰ διατηρεῖται ἡ ἀναθηματικὴ χαρακτὴ ἐπιγραφῆ πού θέλησε ὁ ἀναθέτης νὰ ὑπάρχει, χωρὶς νὰ διατηρεῖται ὅμως τὸ ὄνομά του:

ΤΟΙ ΔΙ ΤΟΙ ΟΛΥ [Ν] ΠΙΟΙ (Σχ. 1).
D, L, T ἔχουν ὕψος 0,08, τὸ Ο: 0,08 - 9 μ.

Οἱ χαρακτῆρες τῆς ἐπιγραφῆς δὲν εἶναι οὔτε ἡλειακοί, οὔτε κορινθιακοί ἢ ἀρκαδικοί. Θὰ ἔπρεπε ἐπομένως νὰ περιοριστεῖ κανεὶς, γιὰ νὰ προσδιορίσει τὴν προέλευσή της, στὴ Λακωνία ἢ στὸ Ἄργος. Ὁ τύπος τῶν γραμμάτων περισσότερο ὀδηγεῖ στὴ σκέψη πὼς ἡ προέλευση εἶναι λακωνικὴ⁴. Ἡ χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς, σύμφωνα μὲ τὸν τύπο τῶν γραμμάτων, εἶναι τοῦ τέλους τοῦ βου - ἀρχῆς τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα.

Ἡ φθορὰ τοῦ καλύμματος ἀποτελεῖ τὴν καλύτερη ἀπόδειξη γιὰ τὴ συχνότατη, ὅπως φαίνεται, ὀλοκληρωτικὴ καταστροφὴ τῶν πωμάτων τῶν χάλκινων κρατήρων, πού ἀναγκαστικὰ ἦταν κατασκευασμένα ἀπὸ λεπτὸ ἔλασμα. Ἄν τὸ ἀντιπροσωπευτικότερο πῶμα πού διατηρήθηκε, εἶναι, φυσικὰ, τὸ πῶμα τοῦ κρατήρα τοῦ Vix, γινωμένο ἀπὸ χοντρύτερο μέταλλο, τότε ἡ ἀξία τοῦ χάλκινου ἐνεπίγραφου ἐλάσματος τῆς Συλλογῆς Σπύρου καὶ Κορίνας Σκαρπαλέζου, ἂν συλλογιστοῦμε, πόσο σπάνια διατηροῦνται παρόμοια δείγματα, εἶναι πολὺ μεγάλη.

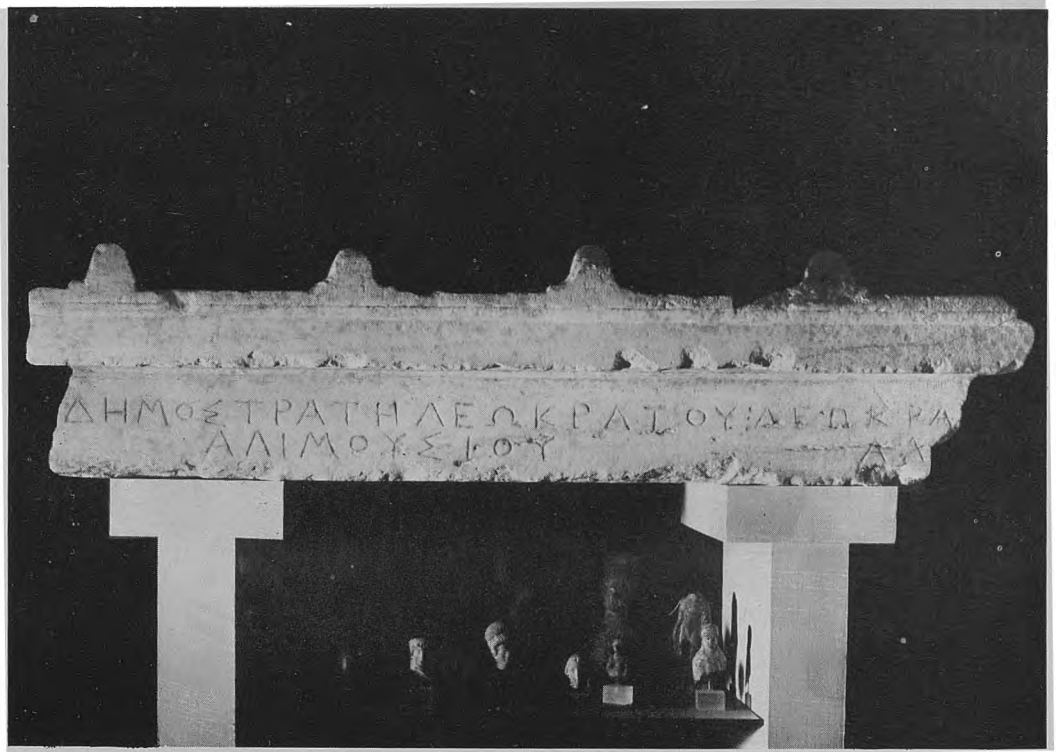
4. Πρβλ. Olympia, V. Die Inschriften, ἀρ. 247, 252 καὶ 716, καθὼς καὶ τὶς ἐπιγραφὲς σὲ δύο αἰχμῆς χάλκινων δοράτων, ἀρ. 697 καὶ 698.

Τ Ο Ι Δ Ι Τ Ο Ι Ο Λ Ν Π Ι Ο Ι

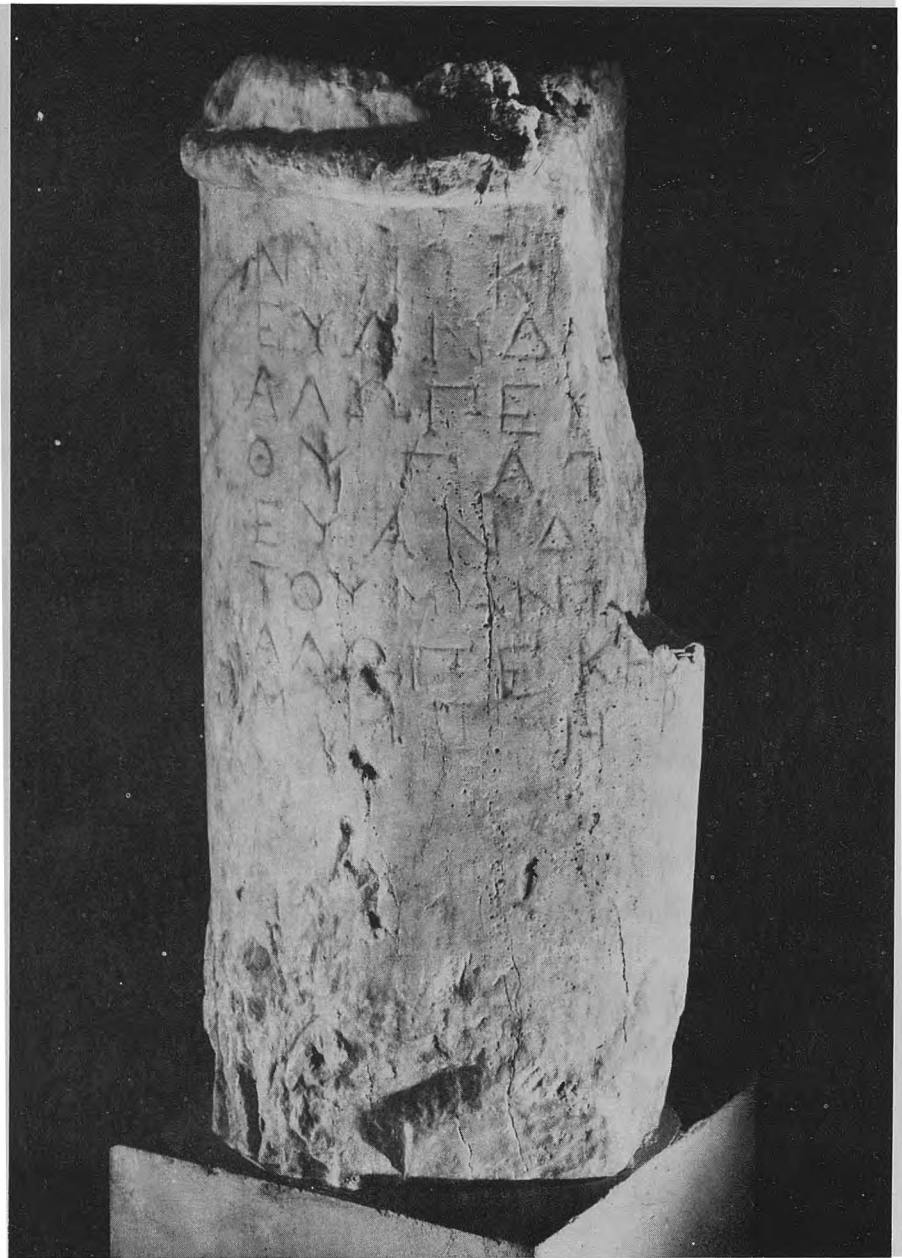
Σχ. 1. Ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ἐλάσματος.

Εικ. 2. Λεπτομέρεια με την επιγραφή του ελάσματος της εικ. 1.

Εικ. 3. Ένεπίγραφο επιστόλιο επιτύμβιας στήλης IG II² 5536.

Εικ. 4. Ἐνελίγραφος ἐπιτόμβιος κιονίσκος IG II² 5569

Εικ. 5. Ἐνεπίγραφο ἐπιστύλιο ἐπιτύμβιας στήλης ἀπὸ τὰ Μέγαρα.

Στὴ Συλλογὴ τοῦ γιατροῦ Χρήστου Σταθάτου, στὴν Ἀθήνα, βρίσκονται οἱ παρακάτω δύο ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές, ποὺ γιὰ πολὺν καιρὸ θεωροῦνταν χαμένες.

(1) IG II² 5536 : AM, XII, 1887, 92 ἀρ. 48 (A. Milchhofer)

Δημοστράτη Λεωκράτου : Λεωκρά [της
Ἀλιμουσίου Ἀλιμουσίου]

Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ (εἰκ. 3) τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα εἶναι χαραγμένη στὸ ἐπιστύλιο μιᾶς ἐπιτύμβιας στήλης, κι ἦταν ἐντοιχισμένη, ὅταν ἀναφέρθηκε ἡ ὑπαρξὴ της στὶς IG supra portam ecclesiae Franka, στὰ νοτιοδυτικὰ τῶν Σπάτων, στὴ θέση Ντάρντεζα. Λεπτομερειακὴ περιγραφὴ δὲν

δίνεται οὔτε ἀπὸ τὶς IG οὔτε ἀπὸ τὸν Milchhofer⁵. Φαίνεται, πάντως, ὅτι κατὰ τὴν ἀποτείχισή του τὸ ἐνεπίγραφο ἐπιστύλιο — ἢ ἐνδεχομένως ἂν ἔπασσε καταγῆς, ἐφόσον αὐτὸ θὰ ἦταν ἴσως τὸ τέλος του μὲ τὴν ἐρείπωση τῆς ἐκκλησιᾶς —, ἔπαθε φθορὰς ποὺ διακρίνονται καθαρὰ στὸ δεξιὸ ἀκρωτήριο (σπασμένο σήμερα στὸ μεγαλύτερο μέρος του), σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ ἐπιστυλίου. Τέλος, ἔχει σπάσει ἓνα μικρὸ κομμάτι κάτω δεξιὰ, καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐξαφανίστηκε τὸ Ι, ποὺ ὑπῆρχε παλαιότερα μετὰ τὸ Α καὶ τὸ Λ, σχηματι-

5. A. Milchhofer, AM, XIII, 1887.

ζοντας τις δύο πρώτες συλλαβές του δημοτικού Ἀλιμούσιος.

(2) IG II² 5569 του 2ου - 1ου αἰ. π.Χ. (εἰ κ. 4).

Ἡ ἐπιγραφή εἶναι χαραγμένη σὲ κιονίσκο ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο. Ὄταν δημοσιεύτηκε στὶς IG βρισκόταν στὸ σπίτι τοῦ Σωτ. Μπεντόλη, στὰ Σπάτα. Στὸ διάστημα πὺ μεσολάβησε καὶ ὡς ὅτου φτάσει στὴ Συλλογὴ Σταθάτου, ὅπου φυλάχτηκε καλά, ἔσπασε τὸ δεξιὸ της ἄκρο ἀπὸ τὴ μέση καὶ πάνω, ἔτσι ὥστε νὰ λείπουν ἄρκετὰ γράμματα στὸ τέλος τῶν

ὀνομάτων, πὺ ἄλλοτε ὑπῆρχαν. Σήμερα, διαβάζει κανεὶς :

ΝΙΚ [ΑΙΑ] / ΕΥΑΝΔ [ΡΟΥ] / ΑΛΩ-
ΠΕΚΗΘΕΝ / ΘΥΓΑΤ [ΗΡ] / ΕΥΑΝΔ-
[ΡΟΥ] / ΤΟΥ ΜΑΝΤ [ΙΘΕΟΥ] / ΑΛΩ-
ΠΕΚΗΘ [ΕΝ] / ΜΗΤΗΡ

Στὶς IG σημειώνεται ὅτι λείπει τὸ πρῶτο Η τῆς λέξεως ΜΗΤΗΡ, κι ὅτι τὰ τρία τελευταῖα τῆς γράμματα μόλις διακρίνονταν. Κατὰ περίεργο τρόπο ἡ λέξη ΜΗΤΗΡ, πὺ εἶναι καὶ μιὰ ἀναφορὰ σπάνια στὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές, διαβάζεται καθαρά.

(3) Στὴν ἴδια Συλλογὴ ὑπάρχει ἐπι-

Εἰκ. 6. Ἐνεπιγραφο ἐπιστύλιο ἐπιτύμβιας στήλης στὸ Κορωπί.

στύλιο επιτύμβιας στήλης με πολλές φθορές (εἰ κ. 5). Διατηρείται τὸ ἀέτωμα με τὸ κεντρικὸ τοῦ ἀκρωτήριου, ἐνῶ ἀπὸ τὰ πλαγινὰ μόνο τοῦ ἀριστεροῦ σώζεται τὸ κάτω τμήμα. Ἀντίστοιχο τμήμα ἔχει συμπληρωθεῖ, μαζί με τὴ γωνία τοῦ ἀετώματος καὶ τοῦ ἐπιστυλίου, δεξιά (μεγ. πλ. 0,815 μ.).

Κατὰ τὴ βεβαίωση τοῦ δωρητῆ, τὸ ἐπιστύλιο βρέθηκε στὰ Μέγαρα. Μὲς στὸ τριγωνικὸ ἀέτωμα ὑπάρχει πεντάφυλλος γλυπτὸς ρόδακας, ἐνῶ κάτω ἀπὸ τὸ ἀέτωμα ἡ ἐπιγραφή, με γράμματα τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. (βλ. Kirchner, *Imagines*, σελ. 30, ἀρ. 125, πίν. 47 καὶ IG II² 3271).

ΗΔΥΛΟΣ ΑΡΙΣΤΟΛΑΟΣ
ΑΡΙΣΤΟ [Δ]ΑΟΥ ΗΔΥΛΟΥ⁶

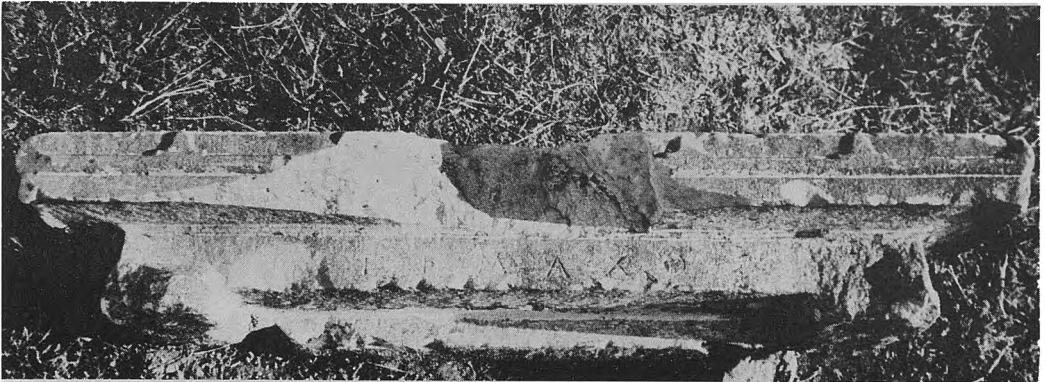
6. Pape-Benseler, στή λ. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διατυπωθοῦν ὑποθέσεις σχετικὰ με τὸ πρόσωπο. Ἐφόσον δὲν ὑπάρχει βεβαιότητα γιὰ τὴν προέλευση τῆς ἐπιγραφῆς.

(4) Στὸν ἀνοιχτὸ χῶρο, ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς μικρῆς ἐκκλησούλας τῆς Παναγίας στὰ βορειοανατολικά τοῦ Κορωπιοῦ, κείται ἓνα πολὺ κατεστραμμένο μαρμάρινο ἐπιστύλιο ἐπιτύμβιας στήλης, με τὴν ἐπιγραφή ΗΓΕΜΑΧΟΣ⁷. Τὸ ἐπιστύλιο δὲν εἶχε ἀετωματικὴ ἀπόληξη, ἀλλὰ ἦταν ἐπίπεδο καὶ στὴν πάνω του πλευρὰ, ποὺ ἐξέχει, εἶχε ἀνάγλυφο ὀριζόντιο κανόνα κι ἐπάνω του γλυπτὲς τὶς ἀκροκεράμους. Τὸ κέντρο τοῦ εἶναι σπασμένο (εἰ κ. 6-7). Πλ. 0.86 μ. Ὑψ. 0.12 μ.

Στὸ κάτω τμήμα τοῦ κομματιοῦ, ποὺ εἰσέχει, βρίσκεται ἡ ἐπιγραφή με γράμματα χαρακτηριστικὰ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα (βλ. Ch. Bouras, *Athens Kaloyeropoulou*, R. Andreadis, *Churches of Attica* (1970), σελ. 15). Ὑψος γραμμάτων 0.2 μ.

ΑΘΗΝΑ Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ

7. Pape-Benseler, στή λ. P.A. στή λ.

Εἰκ. 7. Ἐπιστύλιο ἐπιτύμβιας στήλης στὸ Κορωπί.

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

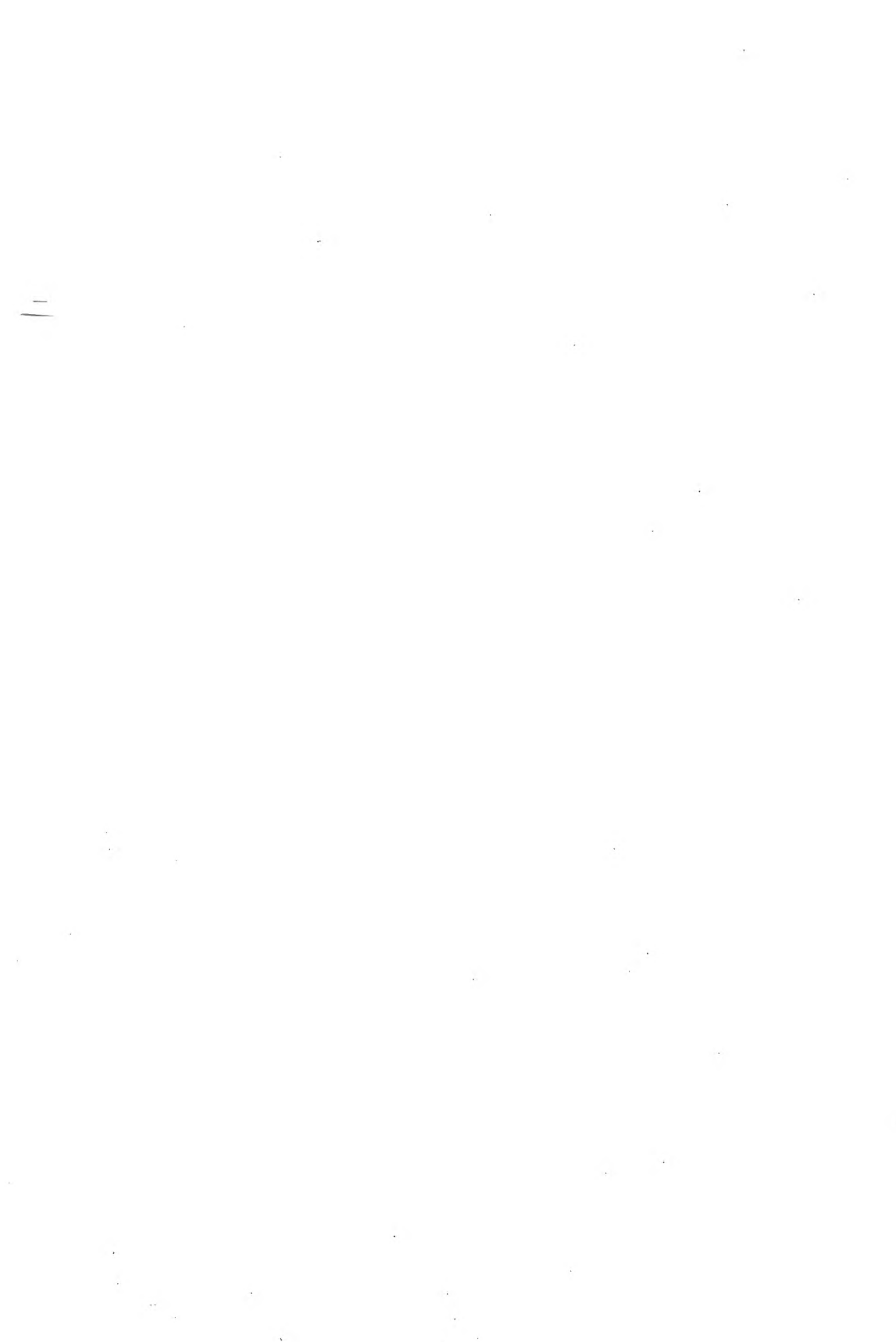
L'auteur publie le morceau d'un couvercle de cratère en bronze (fig. 1-2), le décrit et parle pour l'inscription votive gravée, qui date de la fin du 6ème ou le commencement du 5ème s. av. J.-C. Le morceau se trouve aujourd'hui à la Collection particulière du Professeur et Madame Spyros Scarpalezos à Athènes. Après, elle présente deux inscriptions funéraires retrouvées (fig. 3-4), en décrivant leur état actuel, donne des informations pour une troisième inscri-

ption funéraire (fig. 5) gravée sur l'épistyle d'une stèle, trouvée à Mégara.

Les trois inscriptions se trouvent à la Collection particulière du docteur Christos Stathatos, à Athènes.

Finalement elle se réfère sur une autre inscription funéraire gravée sur l'épistyle d'une stèle endommagée (fig. 6-7), qui se trouve en dehors de l'église de Panagitsa, près du village Koropi en Attique.

ATHÉNA G. KALOGÉROPOULOU

ADDENDA ET CORRIGENDA

AAA, XII, 1979, τεύχος 2,

- (1) σελ. 211, 12η άράδα από κορυφή, άριστερή στήλη :
άντι 75 - 106 mm, να γραφεί : 75 - 106 μm.
- (2) σελ. 211, 13η άράδα από κορυφή, δεξιά στήλη :
άντι (+ ισ), να γραφεί (± ισ).
- (3) σελ. 213, παραπομπή (1) του Πίνακος (TABLE) 3 :
άντι R_I is the... να γραφεί (1) R_L is the...

AAA, XIII, 1980, τεύχος 2 σελ. 325,

άντι : Πορτραίτο πιθανόν του Λουκίου Καίσαρα...
να γραφεί : Πορτραίτο του Gaius Caesar ή Lucius
Caesar, όπως τον ταυτίζει και ό G. Hafner.

